THE RAGHUVANSHA

OF

KALIDASA,

WITH

The Commentary of Mallinatha

CANTOS I—V

EDITED

With a literal translation in English, an introduction in English and copious notes in Sanskrit & English

BY

Charan Das Varma, M. A. Shastri, M. O. L.

Professor of Sanskrit, D.A.-V. College, Lahore

AND

Author of VYAKARANA DVADASHADHYAYI.

PUBLISHED BY

Messrs. DASS BROTHERS,

Anarkali, LAHORE.

First Edition] 1924 [*Price Rs. 2/8/-*

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

रघुवंशमहाकाव्यम्

महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथ-
सूरिविरचितया

संजीविन्याख्यया व्याख्यया समेतम् ।

श्री रामकृष्णात्मजेन होश्यारपुर जिलान्तर्गताऽह्यिापुर वास्तव्येन लवपुरीये
श्रीदयानन्द कालेजे संस्कृताध्यापकेन एम. ए. शास्त्री एम. ओ. एल्
इत्युपाधिविभूषितेन व्याकरणद्वादशाध्याय्या निर्मात्रा
श्रीमच्चरणदासवर्म्मणा पाणिनीयेन विषमपद-
विमर्शिन्या टिप्पण्या सनाथीकृतम् आङ्गल-
भाषानुवादेनोपयुक्तैष्टिप्पणैश्च
समुद्भासितम् ।

'दास ब्रदर्स' इत्येतैर्मुद्रापितम् ।

प्रथमं संस्करणम] १९२४ [मूल्यं सार्धरूपकद्वयम्

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

रघुवंशमहाकाव्यम्

महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथ-
सूरिविरचितया
संजीविन्याख्यया व्याख्यया समेतम् ।

श्री रामकृष्णात्मजेन होश्यारपुर जिलान्तर्गताऽह्वियापुर वास्तव्येन लवपुरीये
श्रीदयानन्द कालेजे संस्कृताध्यापकेन एम. ए. शास्त्री एम. ओ. एल्
इत्युपाधिविभूषितेन व्याकरणद्वादशाध्याय्या निर्मात्रा
श्रीमच्चरणदासवर्म्मणा पाणिनीयेन विषमपद-
विमर्शिन्या टिप्पण्या सनाथीकृतम् आङ्गल-
भाषानुवादेनोपयुक्तैष्टिप्पणैश्च
समुद्भासितम् ।

'दास ब्रदर्स' इत्येतैर्मुद्रापितम् ।

प्रथमं संस्करणम्] १९२४ [मूल्यं सार्धरूपकद्वयम्

द्वित्राः शब्दाः ।

सत्सु बहुषु संस्करणेषु कैमर्थिकी प्रवृत्ति-र्युष्मदीयेति पृच्छा चेत्। उच्यते । अन्यकर्तृकाणि यानि संस्करणानि तानि सुष्ठु सम्पादितान्यपि अनपेक्षितवाक्प्रपञ्चेन दूषितानि । अस्माभिस्तु पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां मध्यमां (Intermediate) परीक्षामुत्तितीर्षूणां प्रतिपत्तये यत्र तत्र विषमपद-विमर्शने शब्दव्याकरणविशदीकरणे प्रत्यवमृष्ट-कथांशानुसन्धाने भाषान्तरानुवादे सरला सरणिः समाश्रिता; येन च प्रयासवैयर्थ्यशङ्कैव नोद्भवति भूयांश्च लाभः । गुणपक्षपातिनः सुधीवरा अध्यापका अन्ये च प्रेक्षावन्तः परीक्षका इदं रघुवंशमहाकाव्यसंस्करणं रोचयिष्यन्तीत्याशास्ते

विदुषां वशंवदश्

चरणदासश्शास्त्री पाणिनीयः ।

Introduction.

KALIDASA.

Nothing is known of the personal history of Kalidasa except a few facts gleaned from his writings. He was a man of vast information. His works bear ample testimony to his conversance with the Puranas, the Upanishads and the systems of Sankhya, Yoga and Vedanta. It seems that he travelled into far-away lands. He describes a growing saffron flower (which grows in Kashmir) which no other poet does. By faith he was a Shaiva, but by no means an intolerant sectarian. The ennobling sentiments and the soul-elevating thoughts frequently expressed by him give the direct lie to the remark that he was lax in morals. Although he enjoyed life, for he found it pleasurable; but there is nothing to show that in his pursuit of pleasures he ever overstepped bounds of propriety or infringed principles of morality.

His age.

Much controversy has raged round the question—when did Kalidasa live? The evidence so far adduced by scholars Indian and European is nothing decisive. What we can do is to approximate to the truth by centuries. Of course, later researches have exploded Max Muller's Theory of Renaissance and the ingenious, chronological hypothesis of Mr. Fergusson, but they have not unravelled the skein of mystery about the age of this prince of Indian poets.

Lower limit.

The inscription composed by Vatsabhatti to commemorate the consecration of a temple at Mandasor dates from the year 529 of the Malawa (Vikrama) era, *i. e.* 473 A. D. It is in the Kavya style and has several affinities with Kalidasa's writings. In the words of Professor Macdonell, Vatsabhatti appears to have utilized the poems of Kalidasa, as he professes to have produced his work with effort. This means that Kalidasa could not have lived later than the fifth century A. D.

Probable age.

Again, the Buddhistic monk Ashvaghosha, the author of the Buddha-charita ranks his work with the Mahakavyas and we observe that his work is actually written in the artificial, epic Sanskrit. On a closer examination and comparison, we find that in the Buddha-charita there is a number of stanzas almost identical in language and import with some in Kalidas. It is very likely that Ashvaghosha modelled his style on Kalidasa's and borrowed his phraseology. Now, according to the Buddhistic traditions, Ashvaghosha was a contemporary of Kanishka who flourished in 78 A.D. Hence it follows that Kalidasa lived *prior to the Christian era, probably in the first or second century B. C.*

The Renaissance Theory.

Professor Max Muller propounded a theory that on account of the inroads of the foreigners, all literary activity ceased in the first two centuries and that it was revived in the sixth century, under the celebrated Vikrmaditya, king of Ujjain, at whose court nine* eminent men of letters flourished, among whom Kalidasa was one. This theory is based upon Mr. Fergusson's hypothesis that Vikramaditya, having expelled the Scythians from India in the sixth century founded an era in 544 A. D. to commemorate his victory and dated it 600 years back to 57 B. C. This was held as true so long as there was nothing to contradict it. But the discovery of the Mandasor inscription (dated 473 A. D.) referred to above has brought to light the fact that this era was in use more than a century before, and that it was not founded by Vikrama in the sixth century, but it originally dated from 57 B. C. It went under the name of the Malawa era and it came to be called the Vikrama era by the 8th century A. D., as has been very ably shewn

* धन्वन्तरिक्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचि नव विक्रमस्य ॥

by Mr. Fleet and the late Prof. Buhler. Further, students of history know that the western part of India from which Vikrmaditya is said to have driven away the Scythians had been subjugated a century earlier by the Gupta kings. Let us not omit to say that the alleged suppression of literary activities in the first two centuries is also disproved by the evidence of the prose inscriptions of Girnar and Nasik which exhibit a developed kavya style.

Kalidasa could not have lived in 600 A. D.

Attempts have been made to place Kalidasa in the sixth century on the basis of internal evidence. In the well-known line from the Meghaduta—

दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्, the commentator Mallinatha thinks that Kalidasa makes here a punning allusion to his hated rival Dignag. Now it is not clear whether Malli. means the Buddhistic teacher Dignag who was according to Buddhistic traditions, a pupil of Vasubandhu. That Vasubandhu belongs to the sixth century mainly depends on the Vikrmaditya theory. Moreover this statement is falsified by the Chinese evidence which indicates that Vasubandhu's works were translated into Chinese in 404 A. D. Thus every link in the argument is weak.

His Works.

Many inferior writers have fathered their works upon Kalidasa, but those which are thought to be genuinely his are the following :—

(१)	अभिज्ञानशकुन्तलम्	Dramas
(२)	विक्रमोर्वशीयम्	
(३)	मालविकाग्निमित्रम्	
(४)	रघुवंशम्	Epics
(५)	कुमारसम्भवम्	
(६)	मेघदूतम्	Lyrics
(७)	ऋतुसंहारम्	

Kalidasa is an inspired bard of India. He is primarily a poet of the human heart. His delineations of the delicate feelings of men in different states are perfectly realistic. He finds beauty in small things. He takes delight in fancy (उत्प्रेक्षा) and excels all other poets in his conception of faultless similes. * His similes, in spite of the frequency with which they occur in his works are ever fresh and have a new charm about them. His language has a natural flow, a graceful ease. Technically speaking, his style is वैदर्भी (facile) and the outstanding quality is प्रसाद (perspicuity). His language is quotable: many of his sayings are proverbial in their nature. We quote some from the Raghuvamsha with which we are concerned here.

१. हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ।

२. प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ।

३. पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ।

४. सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः ।

It may be noted here that the well-known line from the Shakuntala—'सतां सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः' is quoted with approval by the great Mimamsaka Kumarila Bhatta.

Although the palm of superiority has been long contested between Kalidasa and Bhavabhuti, yet the trend of opinion of most of the Indian scholars is in favour of Kalidasa. There are many stories evidently invented to account for the superiority of Kalidasa to Bhavabhuti. Of them we give one which is the most interesting. Once Bhavabhuti came to Kalidasa when he was playing at chess. He read out a stanza† from the Uttararamacharita for the approval of Kalidasa who was all along busy with

* उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ।

† I. 27.

his play. On hearing it, Kalidasa suggested that there was a dot too much on the word ‘एत्र’, to which Bhavabhuti agreed and rectified it accordingly. Since students are not expected to have studied Bhavabhuti, therefore any more criticism and comparison will be.out of place here.

The Raghuvamsha.

The Raghuvamsha is one of the five * Mahakavyas known in the Sanskrit literature. According to the Sahitya Darpana, a Mahakavya is a poem which should be divided into chapters. Its hero should be either a celestial being or a Kshatriya of noble descent, virtuous and possessed of the qualties of a धीरोदात्तनायक. In case there are heroes more than one, they should be Kshatriya princes of high extraction, sprung from the same race. The principal sentiment should be either शृङ्गार, वीर or शान्त. The subject-matter should be either historical or the doings of virtuous people. It should provide means for the fulfilment of the four-fold object of human life. It should open with a salutation, a benedictory stanza, or a hint at the subject-matter. It should be composed in one metre which should change at the end of a canto. The number of cantos should not be less than eight. Scenes such as the sun-rise, mid-day, evening, night, hunting, mountains, seasons, woods the oceans, compaigns and the birth of a son should be described. The Raguhvansha satsifies all these conditions. Not a single poem has won such a great popularity as it has done. It is hard to find a native Pandit who did not study it while a student at school. In nineteen cantos it fully deals with the line of Ikshvaku beginning with Dalipa down to Agnivarna. In writing out the poem, the poet drew upon Vishnu, Vayu and the Padma Puranas and Valmiki Ramayana. By his free play of imagination, the poet has introduced certain innovations in the story for a poetic or dramatic effect. The order of descent of the kings given here is at variance with that in Valmiki but agrees for the most part with that in the Vishnu Purana.

---

* नैषधीयचरित, शिशुपालवध, किरातार्जुनीय, कुमारसम्भव and रघुवंश ।

SUMMARY OF THE STORY.

Canto I. There was a king Dalipa of the Ikshvaku dynasty. He was endowed by nature with all those physical and moral excellences which should adorn a crowned head. He had a queen named Sudakshina. He had no issue and was therefore always cheerless. In order to know of his family preceptor Vasishtha, what debarred him from the blessing of a child, he, in the company of his queen, set out for his hermitage and reached there in the evening. The sage told him that once he disregarded the cow Surabhi, and it was because of the curse that she pronounced that he was not getting offspring. He directed the king that he and his queen should serve devotionally Nandini, the daughter of Surabhi, who was herself then in the nether regions. When she would be pleased, she would grant their wish. Vasishtha explained to them the way of worship and then they retired for sleep.

Canto II. The royal couple began to serve the cow pursuant to the directions of Vasishtha. The king daily followed her up to the penance-grove and returned to the hermtiage in the evening. Thus twenty one days passed away. On the 22nd day, the cow, intending to test the devotion of the king, entered a cave of the mountain Himalaya. Thinking that no beast of the jungle could harm her, the king enjoyed the mountain scenery for a while. At that time, she created an illusion of a lion pouncing upon her. She cried and her cry diverted the king's attention. He tried to take out an arrow from his quiver to discharge it at the lion, but was amazed to find that his arm was paralysed. To augment his amazement, the lion spoke in human accents, telling him that he was posted there by Shiva to guard the devadaru tree and to maintain himself by victimising any animal coming of himself within his reach. He explained to him that his missiles even if they were discharged, would have no effect upon him. Thus helpless, the king requested him to appease his hunger by feeding upon his body and to set free the innocent cow of the sage. The lion dissuaded him from following "a penny wise, pound foolish" policy, but at

last consented. The king stood with his body bent, expecting the fierce onset of the lion, when lo! the illusion vanished and flowers were showered upon him by the Vidyadharas. The cow was highly gratified and granted his wish to him. Now the sage sent back the couple to their capital city. They entered the city amidst the acclamations of joy of their subjects. The queen bore signs of pregnancy after a short time.

Canto III. Then at an auspicious hour, the queen Sudakshina gave birth to a son who was named Raghu. He was so illustrious a king that the family derived its name from his. After Raghu's investiture with the sacred thread, he was entrusted to the preceptors who taught him all the branches of learning. Seeing him thus accomplished, the king appointed him heir-apparent and busied himself with the performance of sacrifices. In course of time, he completed ninety nine sacrifices. Then he set at large the horse for the preformance of a hundredth one. Raghu with a number of other guards, was appointed to keep watch and ward over the horse. Indra getting jealous, assumed an invisible form and took off the horse in the very presence of Raghu. Happily Nandini passed by the way. Raghu washed his eyes with her urine and was instantly gifted with a vision of things beyond the ken of the senses and saw Indra in the act of taking away the horse. Raghu challenged him to a combat. Then ensued a fierce fight in which Indra came out victorious, but he was so much pleased with Raghu's valour that he said, "Ask for any thing but the horse." Raghu said in reply, "Let my father have the entire fruit of the sacrifice after it is completed even without the horse and let your messenger intimate the whole thing to the king." Then he left for the council-hall of his father, where he was warmly received and was installed king. Dalipa retired into the forests along with the queen, for such was the family vow of the kings of the Ikshvaku race.

Canto IV. Now Raghu ruled wisely and adopted conciliatory measures to win the hearts of his subjects. With the approach of autumn, he embarked on a compaign to conquer the quarters. He marched to the east up to the eastern ocean and defeated the kings of Vangas

and Suhmas. The king of Utkalas surrendered without

an encounter. Thence he passed on to the Kalinga country. He conqured the ruler and marched down to the south where he vanquished the Pandya kings. Crossing the Sahya mountain, he subdued the chiefs of the western coast. Then by a land-route he marched northwards and there conquered the Parasikas. He proceeded up to the river Sindhu where he defeated the Hunas and the Kambojas. Then he subjugated the trans-Himalayan land called the Utsavasamketa and then descended into the plains overrunning the countries Kamarupa and Pragjyotisha. His conquest of the quarters being over, he returned to his capital laden with riches. On reaching there, he performed the Vishva-jit sacrifice wherein he gave away all that he had to worthy recipients.

Canto V. When Raghu had dispensed all his wealth to the officiating priests, there came to him, a sage Kautsa who was in need of 14 crores of money to be paid to his preceptor as the 'preceptor's fee.' Raghu had nothing left with him, but as he did not like that there should rise an unheard of scandal about him that a supplicant not getting his desired object from Raghu, had to beg of another donor, he determined to extort wealth from Kubera. Next morning, when he was about to march against Kubera, the officers reported to him that a shower of gold had fallen from the sky in the interior of the treasury house. The king made over that entire heap of gold to Kautsa. The sage blessed him that he would soon obtain a son worthy of his own excellences. Then a son was born and he was named Aja, for he was born at the hour presided over by Brahma (अज). He grew young and was entrusted to the care of learned teachers. When he had completed his studies and had reached a marriageable age, there came a messenger from Bhoja, the king of the Vidarbhas, with an invitation to the prince to be present on the occasion of the Svayamvara ceremony of his sister Indumati. Accordingly, Aja with a stately escort left for the capital of Bhoja. On his arrival there, he was accorded a cordial reception by the king.

॥ ओं नमः परमात्मने ॥

रघुवंशम् ।

संजीविन्या समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।
सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥
अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तन्नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥
शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥
वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासिकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षिपादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥

---

१. वामार्धजानये वामार्धे जाया यस्य तस्मै 'जायाया निङ्' इति निङन्तादेशः, लोपो व्योर्वलीति यलोपः ।

२. तुन्दिलम् अदभ्रम् । तुन्दादिभ्य इलच्चेति जठरवचनात्तुन्दशब्दान्मत्वर्थ इलच् । महो ज्योतिः ।

३. यः काणभुजीं कणान् भुङ्क्त इति कणभुक् । अभ्यवहारार्थाद्भुजेः क्विप् । तस्य कणादस्य वाणीं वैशेषिकसूत्रम् अजीगणत् समख्यत्, अध्यगीष्टेत्यर्थः । गण संख्याने कर्तरि लुङि चङि रूपम् । वैयासिकीं व्यासस्येमां वैयासिकीम् । अध्यात्मादित्वाट्ठञि न य्वाभ्यामिति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च । अवाशासीत् । सूक्ष्मेक्षिकया अपाठीत् च । अवोपसृष्टाच्छ्यतेः 'यमरमनमाताम्'—इति सक्, सिच इट् च, 'इट ईटि' इति सिचो लोपः । अन्तस्तन्त्रं तन्त्रग्रन्थेषु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अरंस्त पर्यक्रीडत । पन्नगगवीगुम्फेषु पन्नगस्य शेषस्य । पतञ्जलेः शेषावतारत्वेन संमतत्वात् । गवां वाचां गुम्फेषु सन्दर्भेषु । गोरतद्धितलुकीति

मल्लिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥

कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥

तथापि दक्षिणावर्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ।
वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।
एषा संजीविनी टीका तामद्योज्जीवयिष्यति ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

इह खलु सकलकविशिरोमणिः कालिदासः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥' इत्याद्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनताम्, 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इत्यस्य निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन्, रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्टाचारपरिप्राप्तत्वात्, 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याशीर्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात्, काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थप्रतिपत्तिमूलकत्वेन विशिष्ट

तत्पुरुषोत्तरपदस्य गोशब्दस्य टच् समासान्तः, टित्वान्ङीप्। अजागरीद् जागरितवांश्च। तदीयं योगशास्त्रं सततं पर्यशीलयद् इत्यर्थः । जागर्तेर्लुङि इडादौ सिचि 'ह्म्यन्तक्षणश्वस'—इति वृद्धिप्रतिषेधः । अखिलम् अशेषम् अक्षिपादस्फुराम् अक्षिपादाद् गौतमादुद्भवन्तीनां वाचां गिरां रहस्यं गूढार्थम् आकलयद् अगृह्णीत। लोके सौजन्यजन्यं सुजनतया हेतुभूतया जायते तत्तथोक्तम् । 'तक्षिशासि'—इति जनेर्यत्, 'भव्यगेय—' इति कर्तरि साधुः । विदुषां विपश्चितां यशः प्रख्यातिः युद्गत्वं यस्योपज्ञा आद्यज्ञानमेव । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । उपज्ञोपक्रमम्—इति नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके—' इति ह्रस्वत्वम् । अभूत् समजनि । अयमर्थः—इह खलु भूयांसो विद्वांसः सन्ति, परं प्रायेण ते मत्सरिणोऽहंयवो वा भवन्तीति सतामगोचरम् । मल्लिनाथस्तु नैतादृश आसीदिति तस्योत्कर्षः प्राथम्यं वाऽभिप्रेयते । वस्तुनिष्ठं तस्य प्राथम्यं भवेन्नाम माभूद्वा, अविख्यास्यते तु तेनैत्यदोषः ।

शब्दार्थयोश्च 'शब्दजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा ! अर्थरूपं यदखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ॥' इति वायुपुराणसंहितावचनबलेन पार्वतीपरमेश्वरयोस्तत्त्वदर्शनात्, तत्प्रतिपित्सया तावेवाभिवादयते—

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥१॥

वागर्थाविवेत्येकं पदम् । इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं चेति वक्तव्यम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । **वागर्थाविव** शब्दार्थाविव **संपृक्तौ** । नित्यसंबद्धावित्यर्थः । नित्यसंबद्धयोरुपमानत्वेनोपादानात् । 'नित्यः शब्दार्थसंबन्धः' इति मीमांसकाः । **जगतो** लोकस्य **पितरौ** । माता च पिता च पितरौ । 'पिता मात्रा' इति द्वन्द्वैकशेषः । 'मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसू-जनयितारौ' इत्यमरः । एतेन शर्वशिवयोः सर्वजगज्जनकतया वैशिष्ट्यमिष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते । पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीप् । पार्वती च परमेश्वरश्च **पार्वतीपरमेश्वरौ** । परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः । मातुरभ्यर्हितत्वादल्पाच्तरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । **वागर्थप्रतिपत्तये** शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थं **वन्दे**ऽभिवादये । अत्रोपमालङ्कारः स्फुट एव । तदुक्तम्—'स्वतःसिद्धेन भिन्नेन संपन्नेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमा ॥' इति । प्रायिकश्चोपमालङ्कारः कालि-दासोक्तकाव्यादौ । भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते । तदुक्तम्—'शुभदो मो भूमिमयः' इति । वकारस्यामृतबीजत्वात्प्रचयगमनादिसिद्धिः ॥

संप्रति कविः स्वाहंकारं परिहरति 'क्व सूर्य—' इत्यादिश्लोकद्वयेन—

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥२॥

---

१. पृची सम्पर्के क्तेट् । श्वीदितो निष्ठायामिति इण्निषेधः ।

२. नित्यसमास इति प्रमादः । उद्बाहुरिव-इत्यत्र वामनशब्देऽन्वितत्वाद् इवार्थस्य पृथक्पदत्वेन निर्देशः कथं स्यात् ।

३. अल्पविषया अल्पो विषय इन्द्रियग्राह्योऽर्थोऽस्याः । मति र्मनः अन्तः-करणवृत्तिविशेषः । 'विषयशब्दो बह्वर्थः । क्वचिद्ग्रामसमुदाये वर्तते, विषयो लब्ध इति । क्वचिद् इन्द्रियग्राह्ये, चक्षुर्विषयो रूपमिति । क्वचिदत्यन्तशीलिते ज्ञेये, देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक इति । क्वचिदन्यत्राभावे, मत्स्यानां विषयो जलमिति ।' इति काशिका ।

प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम्। 'ऋदोरप्'। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति साधुः। सूर्यः प्रभवो यस्य **सूर्यप्रभवो वंशः क्व**। अल्पो विषयो ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा **अल्पविषया मे मतिः** प्रज्ञा च **क्व**। द्वौ क्वशब्दौ महदन्तरं सूचयतः। सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः। तथाच तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापास्तमिति भावः। तथाहि। **दुस्तरं** तरितुमशक्यम्। 'ईषद्दुःसुषु—' इत्यादिना खल्प्रत्ययः। **सागरं मोहादज्ञानादुडुपेन** प्लवेन। 'उडुपं तु प्लवः कोलः' इत्यमरः। अथवा चर्मावनद्धेन यानपात्रेण। चर्मावनद्धमुडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवत्' इति सज्जनः। **तितीर्षुस्तरीतुमिच्छुरस्मि** भवामि। तरतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः। इदं च वंशोत्कर्ष-कथनं स्वप्रबन्धमहत्त्वार्थमेव। तदुक्तम्—'प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तरः' इति॥

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः॥३॥

किंच **मन्दो** मूढः 'मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः' इत्यमरः। तथापि **कवियशःप्रार्थी**। कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशीलोऽहं **प्रांशुना** उन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये **लोभादुद्बाहुः** फलग्रहणायोच्छ्रितहस्तो **वामनः** खर्व **इव**। 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः। **उपहास्यतामु**-पहासविषयताम्। 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रत्ययः। **गमिष्यामि** प्राप्स्यामि॥

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे[2] सूत्रस्येवास्ति मे गतिः॥४॥

अथवा पक्षान्तरे। **पूर्वैः सूरिभिः** कविभिर्वाल्मीकादिभिः **कृतवा-ग्द्वारे** कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक्सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन्। **अस्मिन्**

---

१. राघवो वंशः प्रथितयशसां भूरिधाम्नां दिलीपप्रमुखानां प्रभव इति सर्वातिशायी तस्य महिमा। तस्य चेह वर्णनं चिकीर्षितं कविना, अतोऽवश्यम्भाविनी महार्घताऽस्य काव्यस्येति निष्कृष्टोऽर्थः।

२. समुत्कीर्ण इति समुद्धर्यां परस्य कृणातेर्निष्ठातकारे 'ऋत इद्—' इति इदादेशो रपरः। हलि चेत्युपधादीर्घः। 'रदाभ्याम्—' इति निष्ठातो नः, तस्य रषाभ्यामिति णत्वम्।

सूर्यप्रभवे **वंशे** कुले । जन्मनैकलक्षणः संतानो वंशः । [**वज्रसमुत्कीर्णे**] वज्रेण मणिवेधकसूचीविशेषेण । 'वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधे रत्नभेदे' इति केशवः । समुत्कीर्णे विद्धे **मणौ** रत्ने **सूत्रस्येव मे** मम **गतिः** संचारोऽस्ति । वर्णनीये रघुवंशे मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ॥

एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्वर्णनां प्रतिजानानः 'सोऽहम्' इत्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः कुलकेनाह—

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥५॥

सोऽहम् । 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' (१।९) इत्युत्तरेण संबन्धः । किंविधानां रघूणामित्यत्रोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः । जन्मारभ्येत्यर्थः । 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । शुद्धानाम् । सुप्सुपेति समासः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । आजन्मशुद्धानाम् । निषेकादिसर्वसंस्कारसंपन्नानामित्यर्थः । आ फलोदयमाफलसिद्धेः कर्म येषां ते तथोक्तास्तेषाम् । प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः । आ समुद्रं क्षितेरीशानाम् । सार्वभौमाणामित्यर्थः । आ नाकं रथवर्त्म येषां तेषाम् । इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्वत्राङोऽभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा मर्यादार्थत्वे जन्मादिषु शुद्ध्यभावप्रसङ्गात् ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥६॥

विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । 'यथाऽसादृश्ये' इत्यव्ययीभावः । तथा हुतशब्देन सुप्सुपेति समासः । एवं यथाकामार्चितेत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुता अग्नयो यैस्तेषाम् । यथाकाममभिलाषमनतिक्रम्यार्चितार्थिनाम् । यथापराधमपराधमनतिक्रम्य दण्डो येषां तेषाम् । यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् । चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायजनार्थिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि ॥

त्यागाय[3] संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥७॥

---

१. विद्यया जन्मना वा, इत्येव सुवचम् । सन्तननं संतानः । भावे घञ् ।
२. क्षियन्ति निवसन्ति जना अस्यामिति क्षितिः । अधिकरणे क्तिन् ।
३. त्यागायेत्यत्र तादर्थ्ये चतुर्थी ।

त्यागाय सत्पात्रे विनियोगस्त्यागस्तस्मै । 'त्यागो विहापितं दानम्' इत्यमरः । **संभृतार्थानां** संचितधनानाम् । न तु दुर्व्यापाराय । **सत्याय मितभाषिणां** मितभाषणशीलानाम् । न तु पराभवाय । **यशसे** कीर्तये । 'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः **विजिगीषूणां** विजेतुमिच्छूनाम् । न त्वर्थसंग्रहाय । **प्रजायै** संतानाय **गृहमेधिनां** दारपरिग्रहाणाम् । न तु कामोपभोगाय । अत्र 'त्यागाय' इत्यादिषु 'चतुर्थी तदर्थ–' इत्यादिना तादर्थ्ये चतुर्थीसमासविधानज्ञापकाच्चतुर्थी । गृहैर्दारैर्मेधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः । 'दारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः । 'जाया च गृहिणी गृहम्' इति हलायुधः । 'मेधृ संगमे' इति धातोर्णिनिः । एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सत्यवचनत्वं यशःपरत्वं पितॄणां शुद्धत्वं च विवक्षितानि ॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥८॥

[**शैशवे**] शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम् । 'प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्र–' इत्यञ्प्रत्ययः । 'शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्' इत्यमरः । तस्मिन्वयसि **अभ्यस्तविद्यानाम्** । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः । [**यौवने**] यूनो भावो यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वादण्प्रत्ययः । 'तारुण्यं यौवनं समम्' इत्यमरः । तस्मिन्वयसि **विषयैषिणां** भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः । **वार्धके** वृद्धस्य भावो वार्धकं वृद्धत्वम् । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इति वुञ्प्रत्ययः । 'वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः । संघातार्थेऽत्र 'वृद्धाच्च' इति वक्तव्यात्सामूहिको वुञ् । तस्मिन्वार्धके वयसि [**मुनिवृत्तीनां**] मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम् । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः । **अन्ते** शरीरत्यागकाले **योगेन** परमात्मध्यानेन । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । तनुं देहं त्यजन्तीति **तनुत्यजां** देहत्यागिनाम् । 'कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् । एतेन भिक्षुकाश्रमो विवक्षितः ॥

रघूणामन्वयं[3] वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥९॥

सोऽहं लब्धप्रवेशः । **तनुवाग्विभवोऽपि** स्वल्पवाणीप्रसारोऽपि सन् ।

---

१. पुंभूम्न्येव गृहशब्दस्य दारार्थे प्रवृत्तिर्बोद्धव्या ।

२. विषयान् इच्छन्तीति विषयैषिणः, ताच्छील्ये णिनिः ।

३. रघूणामिति—रघोरपत्यानि बहूनि रघवः । 'शिवादिभ्योऽण्' इत्यागतस्याणो यस्कादिभ्यो गोत्र इति लुक् ।

तेषां रघूनां गुणैस्तद्गुणैः । आजन्मशुद्धयादिभिः कर्तृभिः **कर्णं** मम श्रोत्र**मागत्य चापलाय** चापलं चपलकर्माविमृश्यकरणरूपं कर्तुम् । युवादित्वात्कर्मण्यण् । 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादिना चतुर्थी । **प्रचोदितः** प्रेरितः सन् । **रघूणामन्वयं** तद्विषयप्रबन्धं **वक्ष्ये** कुलक्रम् ॥

संप्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते—

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥१०॥

तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं [**सदसद्व्यक्तिहेतवः**] सदसतोर्गुणदोषयोर्व्यक्तेर्हेतवः कर्तारः **सन्तः श्रोतुमर्हन्ति** । तथाहि **हेम्नो विशुद्धि**र्निर्दोषस्वरूपं **श्यामिकापि** लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोऽपि **वाग्नौ संलक्ष्यते** नान्यत्र । तद्वदत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणः । नान्य इति भावः ॥

वर्ण्यं वस्तूपक्षिपति—

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥११॥

[**मनीषिणाम्**] मनस ईषिणो मनीषिणो धीराः । विद्वांस इति यावत् । पृषोदरादित्वात्साधुः । तेषां **माननीय** पूज्यः । **छन्दसां** वेदानाम् । 'छन्दः पद्ये च वेदे च' इति विश्वः । **प्रणव** ओंकार इव । [**महीक्षिताम्**] महीं क्षियन्तीशत इति महीक्षितः क्षितीश्वराः । क्षियतेरैश्वर्यार्थात्क्विप् तुगागमश्च तेषामाद्य आदिभूतः । विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं पुमान्**वैवस्वतो नाम** वैवस्वत इति प्रसिद्धो **मनुरासीत्** ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥१२॥

शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् । तस्मिञ्**शुद्धिमति तदन्वये** तस्य मनोरन्वये वंशे । 'अन्ववायोऽन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनं कुलम्' इति हलायुधः । अतिशयेन शुद्धिमान्**शुद्धिमत्तरः** । 'द्विवचनविभज्योप-' इत्यादिना तरप् । दिलीप इति प्रसिद्धो राजा इन्दुरिव राजेन्दू राजश्रेष्ठः । उपमितं व्याघ्रादिना समासः । **क्षीरनिधाविन्दुरिव प्रसूतो** जातः ॥

'व्यूढ-' इत्यादित्रिभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि—

---

१. मनीषिणामिति कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी ।

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥१३॥

व्यूढं विपुलमुरो यस्य स **व्यूढोरस्कः** । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' । 'व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं समं वरिष्ठं च' इति यादवः । [**वृषस्कन्धः**] वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स तथा । 'सप्तम्युपमान–' इत्यादिनोत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः । शालो वृक्ष इव प्रांशुरुन्नतः **शालप्रांशुः** । 'प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृतः' इति यादवः । 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे' इत्यमरः । **महाभुजो** महाबाहुः । **आत्मकर्मक्षमं** स्वव्यापारानुरूपं **देहमाश्रितः** प्राप्तः **क्षात्रः** क्षत्रसंबन्धी **धर्म** इव स्थितः । मूर्तिमान्पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।
स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥१४॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकबलेन । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः । [**सर्वतेजोभिभाविना**] सर्वाणि भूतानि तेजसाभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी तेन । [**सर्वोन्नतेन**] सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना शरीरेण । 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि' इति विश्वः । **मेरुरिव** । **उर्वीं क्रान्त्वा**क्रम्य **स्थितः** मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि । 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥' इति मनुवचनाद्राज्ञः सर्वतेजोभिभावित्वं ज्ञेयम् ॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥१५॥

[**आकारसदृशप्रज्ञः**] आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य सः । **प्रज्ञया सदृशागमः** प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्रमः । **आगमैः** [**सदृशारम्भः**] सदृश आरम्भः कर्म यस्य स तथोक्तः । आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म । [**आरम्भसदृशोदयः**] तत्सदृश उदयः फलसिद्धिर्यस्य स तथोक्तः ॥

---

१. सर्वेभ्य इति नायं विग्रहः, वस्तुकथनमात्रमेतत्, समासस्त्वित्थं विग्रहीतव्यः । सर्वेषामतिरिक्ततर इति सर्वातिरिक्तः । गुणान्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्याद् न निर्धारण इति प्रतिषिद्धः षष्ठी समासः प्रतिप्रसूयते । सर्वातिरिक्तः सारो यस्य तेन तथोक्तेन इति बहुव्रीहिः ।

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥१६॥

[भीमकान्तैः] भीमैश्च कान्तैश्च नृपगुणै राजगुणैस्तेजःप्रतापादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीप उपजीविनामाश्रितानाम् । [यादोरत्नैः] यादोभिर्जलजीवैः । 'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । रत्नैश्चार्णव इव । अधृष्यो-ऽनभिभवनीयश्चाभिगम्य आश्रयणीयश्च बभूव ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥१७॥

नियन्तुः शिक्षकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य संबन्धिन्यो [नेमिवृत्तयः] नेमीनां चक्रधाराणां वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमिः' इति यादवः । 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्' इत्यमरः । प्रजाः । आ मनोः । मनुमारभ्येत्यभिविधिः । पदद्वयं चैतत् । समासस्य विभाषितत्वात् । क्षुण्णादभ्यस्तात्प्रहताच्च वर्त्मन आचारपद्धतेरध्वनश्च परमधिकम् । इतस्तत इत्यर्थः । रेखाप्रमाणमस्येति रेखामात्रं रेखाप्रमाणम् । ईषदपीत्यर्थः । 'प्रमाणे द्वयसज्–' इत्यादिना मात्रच्प्रत्ययः । परशब्दाविशेषणं चैतत् । न व्यतीयुर्नातिक्रान्तवत्यः । कुशलसारथिप्रेषिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्वक्षुण्णमार्गं न जहुरिति भावः ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥१८॥

स राजा प्रजानां भूत्या अर्थाय भूत्यर्थं वृद्ध्यर्थमेव । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ग्रहणक्रियाविशेषणं चैतत् । ताभ्यः प्रजाभ्यो बलिं षष्ठांशरूपं करमग्रहीत् । 'भागधेयः करो बलिः' इत्यमरः । तथाहि रविः [सहस्रगुणम्] सहस्रं गुणा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सहस्रगुणं सहस्रधो-

---

१. अयमर्थः—परन्तपः स दिलीपो नृपो दण्डकोषजं तेजो दधान आश्रितानामनभिभवनीयो बभूव । नहि कश्चित्तं धर्षितुमुत्सेहे । सद्वृत्तदाक्षिण्यादिगुणयोगाच्च सर्वोपि तत्कैङ्कर्यं स्पृहयाञ्चकार ।

२. ग्रह उपादाने । लुङ्प्रथमैकवचनम् ।

३. आदत्ते—'आङो दो—' इत्याङ्पूर्वाद्ददातेरात्मनेपदम् ।

४. अविग्रहोऽस्वपदविग्रहो वा नित्यसमासः, तेन नायं विग्रहः समीचीनः । अर्थशब्दोपादानात् ॥

त्स्रष्टुं दातुम् । उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् । रसमस्वादत्ते गृह्णाति । 'रसो गन्धे रसे स्वादे तिक्तादौ विषयोगयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ॥' इति विश्वः ॥

संप्रति बुद्धिशौर्यसंपन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह—

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता ॥१९॥

तस्य राज्ञः **सेना** चतुरङ्गबलम् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति **परिच्छद** उपकरणं बभूव । छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घप्रत्ययः । 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' इत्युपधाह्रस्वः । [**अर्थसाधनम्**] अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयमेव । **शास्त्रेष्वकुण्ठिता**व्याहता **बुद्धिः** 'व्यापृता' इत्यपि पाठः । **धनुष्याततारो**पिता **मौर्वी** ज्या **च** । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥

राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह—

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥२०॥

संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरः । शोकहर्षादिसूचको भ्रुकुटीमुखरागादिराकारः । इङ्गितं चेष्टितं हृदयगतविकारो वा । 'इङ्गितं हृद्गतो भावो बहिराकार आकृतिः' इति सज्जनः । [**गूढाकारेङ्गितस्य**] गूढे आकारेङ्गिते यस्य । स्वभावचापलाद्भ्रमपरम्परया मुखरागादिलिङ्गैर्वा तृतीयागामिमन्त्रस्य तस्य । प्रारभ्यन्त इति **प्रारम्भाः** सामाद्युपायप्रयोगाः । प्रागित्यव्ययेन पूर्वजन्मोच्यते । तत्रभवाः **प्राक्तनाः** 'सायंचिरं–' इत्यादिना ट्युल्प्रत्ययः । **संस्काराः** पूर्वकर्मवासना **इव** । [**फलानुमेयाः**] फलेन कार्येणानुमेया अनुमातुं योग्या आसन् । अत्र याज्ञवल्क्यः—'मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् । कुर्याद्यथा तन्न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥' इति ॥

संप्रति सामाद्युपायान्विनैवात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह—

---

१. सेना परिच्छद इति । सैन्यं तस्य चामरादिवद् अलङ्करणमेवाभूत् । कथं तर्हि तेन न्यग्भाविता अरयः । स कश्चिदपि रिपुं नाभ्यषेणयदिति मा मंस्याः । नीतिबलसनाथेनैव स्वकीयेन शौर्य्येण तेन साधितानि समीहितानीत्येवार्थः ॥ सेनायास्तु गौण उपयोगः ॥

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥२१॥

अत्रस्तोऽभीतः सन् । 'त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः' इत्यमरः । त्रासोपाधिमन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेवात्मानं शरीरं **जुगोप** रक्षितवान् । **अनातुरो**ऽरुग्ण एव **धर्मं** सुकृतं **भेजे** । अर्जितवानित्यर्थः । **अगृध्नु**रगर्धनशील एवा**र्थमाददे** स्वीकृतवान् । 'गृध्नुस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुभौ' इत्यमरः । 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' इति क्नुप्रत्ययः । **असक्त** आसक्तिरहित एव **सुखमन्वभूत्** ॥

परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह—

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥२२॥

ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि **मौनं** वाङ्नियमनम् । यथाह कामन्दकः—'नान्योपतापि वचनं मौनं व्रतचरिष्णुता' इति । **शक्तौ**–प्रतीकारसामर्थ्येऽपि **क्षमा**-पकारसहनम् । अत्र चाणक्यः 'शक्तानां भूषणं क्षमा' इति । **त्यागे** वितरणे सत्यपि [**श्लाघाविपर्ययः**] श्लाघाया विकत्थनस्य विपर्ययोऽभावः । अत्राह मनुः—'न दत्त्वा परिकीर्तयेत्' इति । इत्थं **तस्य गुणा** ज्ञानादयो [**गुणानुबन्धित्वात्**] गुणैर्विरुद्धैर्मौनादिभिरनुबन्धित्वात्सहचारित्वात् । सह प्रसवो जन्म येषां ते **सप्रसवाः** । सोदरा **इवा**भूवन् । विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥

द्विविधं वृद्धत्वम् ज्ञानेन वयसा च । तत्र तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह—

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।
तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना ॥२३॥

विषयैः शब्दादिभिः । 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी' इत्यमरः । **अनाकृष्टस्या**वशीकृतस्य **विद्यानां** वेदवेदाङ्गादीनां **पारदृश्वनः** पारमन्तं दृष्टवतः । दृशेः क्वनिप् । [**धर्मरतेः**] धर्मे रतिर्यस्य **तस्य** राज्ञो **जरसा** जरया विना । 'विस्रसा जरा' इत्यमरः । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति जरसादेशः । **वृद्धत्वं** वार्धक**मासीत्** । तस्य यूनोऽपि विषय-

---

१. नहि हायनैः पलितैर्वा भवति ज्यैष्ठ्यम् । विवेकख्यात्या तत्सिद्धेरित्यभिप्रायः ।

वैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या ज्ञानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः। नायस्तु चतुर्विधं वृद्धत्वमिति ज्ञात्वा 'अनाकृष्टस्य' इत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्यवोचत् ॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥२४॥

[**प्रजानां**] प्रजायन्त इति प्रजा जनाः। 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' इति डप्रत्ययः। 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः। तासां [**विनयाधानाद्**] विनयस्य शिक्षाया आधानात्करणात्। सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत्। **रक्षणाद्भय**हेतुभ्यस्त्राणात्। **भरणाद**न्नपानादिभिः पोषणा**दपि**। अपिः समुच्चये। **स** राजा **पिताभूत्। तासां पितरस्तु जन्महेतवो** जन्ममात्रकर्तारः **केवल**मुत्पादका एवाभूवन्। जन्ममात्र एव पितॄणां व्यापारः। सदा शिक्षारक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन्पितृत्वव्यपदेशः। आहुश्च—'स पिता यस्तु पोषकः' इति ॥

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥२५॥

दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः 'दण्डादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययः। 'अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥' इति शास्त्रवचनात्। तान्**दण्ड्या**नेव **स्थित्यै** लोकप्रतिष्ठायै **दण्डयतः** शिक्षयतः। **प्रसूतये** संतानायैव **परिणेतु**र्दारान्परिगृह्णतः। **मनीषिणो** विदुषः। दोषज्ञस्येति यावत्। 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः। धीरो मनीषी' इत्यमरः। **तस्य** दिलीपस्या**र्थकामावपि धर्म एवास्तां** जातौ। अस्तेर्लङ्। अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुष्ठानादर्थकामावपि धर्मशेषतामापादयन्स राजा धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः। आह च गौतमः—'न पूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णानफलान्कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात्' इति ॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।
संपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥२६॥

---

१. प्रणतौ विनयमाहुः शिक्षायां विनयो मतः। 'विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम्' इत्यत्रापि विपूर्वस्य नयतेः शिक्षणमेवार्थः।

२ नन्वत्र कर्मव्यतिहारविशिष्टक्रियावचनाद् दधातेरात्मनेपदेन भवितव्यम्। उच्यते। 'प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानमिति रक्षितः। अत्रादिशब्दः प्रकारे सादृश्ये। तच्च प्राप्तात्मनेपदाभावत्वेन न तु शब्दक्रियत्वेन।' इति दुर्घटवृत्तिः। अपशब्द एवायमित्यनुन्यासः। 'हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः' इति दीक्षितः।

स राजा **यज्ञाय** यज्ञं कर्तुं **गां** भुवं **दुदोह** । करग्रहणेन रिक्तां चकारेत्यर्थः **मघवा** देवेन्द्रः **सस्याय** सस्यं वर्धयितुं **दिवं** स्वर्गं **दुदोह** । द्युलोकान्महीलोके वृष्टिमुत्पादयामासेत्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य—' इत्यादिना यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी । एवमुभौ [**संपद्विनिमयेन**] संपदो विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां **भुवनद्वयं दधतुः** पुपुषतुः । राजा यज्ञैरिन्द्रलोकमिन्द्रश्चोदकेन भूलोकं पुपोषेत्यर्थः । उक्तं च दण्डनीतौ—'राजा त्वर्थान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमावहेत् ॥' इति ॥

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥२७॥

राजनोऽन्ये नृपा **रक्षितु**र्भयेभ्यस्त्रातुस्तस्य राज्ञो **यशो नानुययुः किल** नानुचक्रुः खलु । कुतः । **यद्**यस्मात्कारणात्**तस्करता** चौर्यं **परस्वेभ्यः** परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो **व्यावृत्ता** सती **श्रुतौ** वाचकशब्दे **स्थिता** प्रवृत्ता । अपहार्यान्तराभावात्तस्करशब्द एवापहृत इत्यर्थः । अथवा । '**अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि**' इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता न तु स्वरूपतोऽस्तीत्यर्थः ॥

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥२८॥

शिष्टो जनो **द्वेष्यः** शत्रुरपि । **आर्तस्य** रोगिण **औषधं यथौ**षधमिव । **तस्य संमतो**ऽनुमत **आसीत्** । **दुष्टो** जनः **प्रियोऽपि** प्रेमास्पदीभूतोऽपि । **उरगक्षता** सर्पदष्टाङ्गुलीव । 'छिन्द्याद्बाहुमपि दुष्टमात्मनः' इति न्यायात् । **त्याज्य आसीत्** । तस्य शिष्ट एव बन्धुर्दुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥

तस्य परोपकारित्वमाह—

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथाहि सर्वे तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः ॥२९॥

---

१. तत् किमप्यवाच्यं करोतीति तस्करः । करोतेष्टः तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति सुट्तलोपौ । आर्याः खलु पापकयापि पाप्मेवेति मेनिरे । अत एव अवद्यशब्दः पापपर्यायत्वेन प्रयुज्यते ।

२. 'ओषधेरजातौ', इत्यजातौ वर्तमानात्स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । ओषधयः क्षेत्रे रूढा भवन्ति ॥

वेधाः स्रष्टा । 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा' इत्यमरः । **तं** दिलीपम् । समाधीयतेऽनेनेति समाधिः कारणसामग्री । महाभूतानां यः समाधिस्तेन **महाभूतसमाधिना विदधे** ससर्ज । **नूनं** ध्रुवम् । इत्युत्प्रेक्षा । **तथाहि** । **तस्य** राज्ञः **सर्वे गुणा** रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव [**परार्थैकफलाः**] परार्थः परप्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां ते तथोक्ता आसन् । महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्ये संक्रामन्तीति न्यायः सूचितः ॥

स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥३०॥

स दिलीपः । [**वेलावप्रवलयां**] वेलाः समुद्रकूलानि । 'वेला कूलेऽपि वारिधेः' इति विश्वः । ता एव वप्रवलयाः प्राकारवेष्टनानि यस्यास्ताम् । 'स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् । प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः ॥' इत्यमरः । [**परिखीकृतसागरां**] परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनम् । 'खातं खेयं तु परिखा' इत्यमरः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्रापिशब्दात्खनेर्डप्रत्ययः । अपरिखाः परिखाः संपद्यमानाः कृताः परिखीकृताः सागरा यस्यास्ताम् । अभूततद्भावे च्विः । अविद्यमानमन्यस्य राज्ञः शासनं यस्यास्ता**मनन्यशासनामुर्वीमेकपुरीमिव शशास** । अनायासेन शासितवानित्यर्थः ॥

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥३१॥

तस्य राज्ञो मगधवंशे जाता **मगधवंशजा** । 'सप्तम्यां जनेर्डः' इति डप्रत्ययः । एतेनाभिजात्यमुक्तम् । [**दाक्षिण्यरूढेन**] दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनम् । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु' इति शाश्वतः । तेन रूढं प्रसिद्धं तेन **नाम्ना अध्वरस्य** यज्ञस्य **दक्षिणा** दक्षिणाख्या **पत्नीव** । **सुदक्षिणेति** प्रसिद्धा **पत्न्यासीत्** । अत्र श्रुतिः—'यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसः' इति । 'दक्षिणाया दाक्षिण्यं नामर्त्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वम् । ते रक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्य' इति च ।

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।
तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥३२॥

---

१. 'वेला स्यात्तीरनीरयोः', इत्यमरः ।

२. ध्वरतिर्हिंसाकर्म्मा तत्प्रतिषेध इति यास्कः । 'ध्वृ हूर्च्छने' इत्यस्मात्पचाद्यच् ॥

३. अवरुन्धन्त्यत्रेत्यवरोधः, 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् । तत्रस्थः स्त्रीजनोऽप्यवरोधः । तात्स्थ्योपाधिः । अन्तःपुरशुद्धान्तप्रभृतीनामुभयस्मिन्नर्थे वृत्तिर्द्रष्टव्या ।

वसुधाधिपः । अवरोधेऽन्तःपुरवर्गे महति सत्यपि । मनस्विन्या¹ दृढचित्तया । पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्बन्धक्षमयेत्यर्थः । तया सुदक्षिणया लक्ष्म्या चात्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मेने । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।
विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥३३॥

स राजा । आत्मानुरूपायां तस्याम् । [आत्मजन्मसमुत्सुकः] आत्मनो जन्म यस्यासावात्मजन्मा पुत्रः । तस्मिन्समुत्सुकः । यद्वा । आत्मनो जन्मनि पुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः सन् । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः । [विलम्बितफलैः] विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैर्मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेदित्याशाभिः कालं निनाय यापयामास ॥

संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।
तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥३४॥

तेन दिलीपेन । संतानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै संतानार्थाय विधये-ऽनुष्ठानाय । स्वभुजादवतारितावरोपिता जगतो लोकस्य गुर्वी धूर्भारः सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ॥

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।
तौ दंपती² वासिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥३५॥

अथ धुरोऽवतारानन्तरं पुत्रकाम्ययात्मनः पुत्रेच्छया । 'काम्यच' इति पुत्रशब्दात्काम्यच्प्रत्ययः 'अप्रत्ययात्' इति पुत्रकाम्यधातोरकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । तया तौ दंपती जायापती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात्साधुः । प्रयतौ पूतौ विधातारं ब्रह्माणमभ्यर्च्य । 'स खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यते' इति मान्त्रिकाः । गुरोः कुलगुरोर्वसिष्ठस्याश्रमं जग्मतुः । पुत्रप्राप्त्युपायपृच्छयेति शेषः ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ³ ।
प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥३६॥

---

१. प्राशस्त्ये मतुप् । प्रशस्तं मनोऽस्या इति मनस्विनी ।

२. जाया च पतिश्च दम्पती, जम्पती । जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च निपात्यते ।

३. तिष्ठतिरत्रोपसर्गवशात्सकर्म्मकः ।

[**स्निग्धगम्भीरनिर्घोषम्**] स्निग्धो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तमेकं **स्यन्दनं** रथम् । प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः । 'प्रावृष एण्यः' इत्येण्यप्रत्ययः। तं **प्रावृषेण्यं पयोवाहं** मेघं **विद्युदैरावताविव** । **आस्थितावारूढौ** । जग्मतुरिति पूर्वेण संबन्धः । इरा आपः । 'इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्' इत्यमरः । इरावान्समुद्रः । तत्र भव ऐरावतोऽभ्रमातङ्गः । 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः' इत्यमरः । 'अभ्रमातङ्गत्वाच्चाभ्रस्थत्वादभ्ररूपत्वात्' इति क्षीरस्वामी । अत एव मेघारोहण विद्युत्साहचर्यं च घटते । किं च विद्युत ऐरावतसाहचर्यादैरावतीसंज्ञा । ऐरावतस्य स्त्र्यैरावतीति क्षीरस्वामी । तस्मात्सुष्ठूक्तं विद्युदैरावताविवेति । एकरथारोहणोक्त्या कार्यसिद्धिबीजं दंपत्योरत्यन्तसौमनस्यं सूचयति ॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।
अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥३७॥

पुनः किंभूतौ दंपती । **आश्रमपीडा मा भून्मास्त्विति** हेतोः । 'माङि लुङ्' इत्याशीरर्थे लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमनिषेधः । **परिमेयपुरःसरौ** परिमितपरिचरौ । **अनुभावविशेषात्तु** तेजोविशेषात्**सेनापरिवृताविव** स्थितौ ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।
पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥३८॥

पुनः कथंभूतौ । [**सुखस्पर्शैः**] सुखः शीतलत्वात्प्रियः स्पर्शो येषां तैः । **शालनिर्यासगन्धिभिः** सर्जतरुनिस्यन्दगन्धवद्भिः । 'शालः सर्जतरुः स्मृतः' इति शाश्वतः । [**पुष्परेणूत्किरैः**] उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः । 'इगुपध–' इत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः । पुष्परेणूनामुत्किरास्तैराधूता मान्द्यादीषत्कम्पिता वनराजयो यैस्तैर्वातैः **सेव्यमानौ** ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।
षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥३९॥

रथनेमिस्वनोन्मुखैः । मेघध्वनिशङ्कयोन्नामितमुखैरित्यर्थः । **शिखण्डिभिर्मयूरैर्द्विधा भिन्नाः** । शुद्धविकृतभेदेनाविष्कृतावस्थायां च्युताच्युतभेदेन वा

---

१. लवपुरं निकषा इरावती नाम नदी प्रवहति ।

२. अनुभावस्य विशेष इत्यनुभावविशेषः । 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इति घञि भावः । पश्चात् प्रादिसमासः ॥

३. 'शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके' इत्यमरः । शिखण्डोऽस्त्येषामिति शिखण्डिनो मयूराः । अत इनिठनौ ॥

षड्जो द्विविधः । तत्सादृश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते । अत एवाह—षड्जसंवादिनीरिति । षड्भ्यः स्थानेभ्यो जातः षड्जः । तदुक्तम्—'नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः ॥' स च तन्त्रीकण्ठजन्मा स्वरविशेषः । 'निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥' इत्यमरः । [षड्जसंवादिनीः] षड्जेन संवादिनीः सदृशीः । तदुक्तं मातङ्गेन—'षड्जं मयूरो वदति' इति । मनोभिरामा मनसः प्रियाः । के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केका मयूरवाण्यः । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः ताः केकाः शृण्वन्तौ । इति श्लोकार्थः ।

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥४०॥

[अदूरोज्झितवर्त्मसु] विश्रम्भाददूरं समीपं यथा भवति तथोज्झितं वर्त्म यैस्तेषु । स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु स्यन्दने रथ आबद्धासाञ्जिता दृष्टिर्नेत्रं यैस्तेषु । 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि ।' इति हलायुधः । कौतुकवशाद्रथासक्तदृष्टिष्वित्यर्थः । [मृगद्वन्द्वेषु] मृग्यश्च मृगाश्च मृगाः । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु । 'स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः । [परस्पराक्षिसादृश्यं] परस्पराक्ष्णां सादृश्यं पश्यन्तौ । द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपो दिलीपाक्षिसादृश्यं च मृगेषु सुदक्षिणेत्येवं विवेक्तव्यम् ॥

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।
सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥४१॥

श्रेणीबन्धात्पंक्तिबन्धनाद्धेतोरस्तम्भामाधारस्तम्भरहिताम् । तोरणं बहिर्द्वारम् । 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरः । तत्र या स्रग्विरच्यते तां तोरणस्रजं वितन्वद्भिः कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकेवशब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्योत्प्रेक्षेयम् । कलनिर्ह्रादैरव्यक्तमधुरध्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः करणैः क्वचिदुन्नमिताननौ 'सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः' इति यादवः ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।
रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥४२॥

प्रार्थनासिद्धिशंसिनोऽनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूचकस्य पवनस्यानुकूलत्वाद्गन्तव्यदिगभिमुखत्वात् । तुरगोत्कीर्णै रजोभिर् (अस्पृष्टाल-

१. 'ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कलः' इत्यमरः ।

कवेष्टनौ) स्पृष्टा अलका देव्या वेष्टनमुष्णीषं च राज्ञो ययोस्तौ तथोक्तौ । 'शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः' (८ । १२) इति वक्ष्यति ॥

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।
आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥४३॥

सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलमूर्मिसंघट्टेन शीतलं स्वनिःश्वासमनुकर्तुं शीलमस्येति स्वनिःश्वासानुकारिणम् । एतेन तयोरुत्कृष्टस्त्रीपुंसजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ घ्राणेन गृह्णन्तौ ॥

ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।
अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः ॥४४॥

आत्मविसृष्टेषु स्वदत्तेषु । यूपो नाम संस्कृतः पशुबन्धाय दारुविशेषः । [यूपचिह्नेषु] यूपा एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेष्वमोघाः सफला यज्वनां विधिनेष्टवताम् । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । 'सुयजोर्ङ्वनिप्' इति ङ्वनिप्प्रत्ययः । आशिष आशीर्वादान् । [अर्घ्यानुपदम्] अर्घः पूजाविधिः । तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्घाभ्यां च' इति यत्प्रत्ययः 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यस्यानुपदमन्वक् । अर्घ्यस्वीकारान्तरमित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ । पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः ॥

हैयङ्गवीनमादाय[3] घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥४५॥

ह्यस्तनगोदोहोद्भवं घृतं हैयंगवीनम् । ह्यः पूर्वेद्युर्भवम् । 'तत्तु हैयंगवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः । 'हैयंगवीनं संज्ञायाम्' इति निपातः । तत्सद्योघृतमादायोपस्थितान्घोषवृद्धान् । 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' इत्यमरः । वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ । 'दुह्याच्–' इत्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् कुलकम् ॥

काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥४६॥

---

१. सरसीत्यत्र षिद्गौरादिभ्यश्चेति गौरादित्वान्महत्त्वे ङीष् ।

२. अराकाराणि पत्राणि विन्दतीति अरविन्दम् । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' इति शः ।

३. ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशः तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् ।

व्रजतोर्गच्छतोः शुद्धवेषयोरुज्ज्वलनेपथ्ययोस्तयोः । हिमनिर्मुक्तयोश्चित्राचन्द्रमसोरिव । योगे सति काप्यनिर्वाच्याभिख्या शोभासीत् । 'अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्प्रत्ययः । चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरापगमे चैत्र्यां चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ॥

तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।
अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ ४७ ॥

प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः । योगदर्शनीय इत्यर्थः । [बुधोपमः] भूमिपतिः पत्न्यै तत्तदद्भुतं वस्तु दर्शयँल्लङ्घितमतिवाहितमप्यध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् । बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति विग्रहः । इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितयावास्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८ ॥

दुष्प्रापयशा दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य स तथोक्तः । श्रान्तवाहनो दूरोपगमनात्क्लान्तयुग्यः । महिष्याः सखा महिषीसखः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । स राजा सायं[1] सायंकाले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वसिष्ठस्याश्रमं प्रापत्प्राप । पुषादित्वादङ् ॥

तमाश्रमं विशिनष्टि—

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।
पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

वनान्तरादन्यस्माद्वनादुपावृत्तैः प्रत्यावृत्तैः [समित्कुशफलाहरैः] समिधश्च कुशांश्च फलानि चाहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशफलाहराः । तैः । 'आङि ताच्छील्ये' इति हरतेराङ्पूर्वादच्प्रत्ययः । [अदृश्याग्निप्रत्युद्यातैः] अदृश्यैर्दर्शनायोग्यैरग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गताः । तैस्तपस्विभिः पूर्यमाणम् । 'प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यान्ति' इति श्रुतेः यथाह—'कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्ति । एवमेतमग्नयः प्रत्यधावन्ति । सशकलान्दारूनिवाहरन् ॥' इति ॥

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।
अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५१ ॥

---

1. सायमिति मकारान्तमव्ययम् ।

[नीवारभागधेयोचितैः] नीवाराणां भाग एव भागधेयोऽशः। 'भागरूपनामभ्यो धेयः' इति वक्तव्यसूत्रात्स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः। तस्योचितैः। [उटजद्वाररोधिभिः] अत एवोटजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिर्द्वाररोधकैर्मृगैः ऋषिपत्नीनामपत्यैरिव। आकीर्णं व्याप्तम्॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम्।
विश्वासाय विहंगानामालवालाम्बुपायिनाम्॥ ५१॥

सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः सेक्त्रीभिः। [आलवालाम्बुपायिनाम्] आलवालेषु जलावापप्रदेशेषु यदम्बु तत्पायिनाम्। 'स्यादालवालमावालमावापः' इत्यमरः। विहंगानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भाय। 'समौ विश्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः। [तत्क्षणोज्झितवृक्षकम्] तत्क्षणे सेकक्षण उज्झिता वृक्षका ह्रस्ववृक्षा यस्मिंस्तम्। ह्रस्वार्थे कप्रत्ययः॥

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः।
मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु॥ ५२॥

[आतपात्यये संक्षिप्तनीवारासु] आतपस्यात्ययेऽपगमे सति संक्षिप्ता राशीकृता नीवारास्तृणधान्यानि यासु तासु। 'नीवारास्तृणधान्यानि' इत्यमरः। [उटजाङ्गनभूमिषु] उटजानां पर्णशालानामङ्गनभूमिषु चत्वरभागेषु। 'पर्णशालाशालोटजोऽस्त्रियाम्' इति 'अङ्गनं चत्वराजिरे' इति चामरः। निषादिभिरुपविष्टैर्मृगैः [वर्तितरोमन्थम्] वर्तितो निष्पादितो रोमन्थश्चर्वितचर्वणम्[1] यस्मिन्नाश्रमे तम्॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान्।
पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः॥ ५३॥

[अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः] अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः । होमयोग्या इत्यर्थः। 'समिद्धेऽग्नावाहुतीर्जुहोति' इति वचनात्। तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः[2] पवनोद्धूतैः। [आहुतिगन्धिभिः] आहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः। तैर्धूमैराश्रमोन्मुखानतिथीन्पुनानं पवित्रीकुर्वाणम्॥ कुलकम्॥

अथ यन्तारमादिश्य[3] धुर्यान्विश्रामयेति सः।
तामवारोहयत्पत्नीं रथादवततार च॥ ५४॥

---

१. रोम्णां मन्थो रोमन्थः। पृषोदरादित्वात्साधुः।
२. 'पिशुनौ खलसूचकौ'—इत्यमरः।
३. उपरमार्थाद् यमेस्तृच्।

अथाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं सारथिम् । धुरं वहन्तीति धुर्या युग्याः । 'धुरो यड्ढकौ' इति यत्प्रत्ययः । 'धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः' इत्यमरः । धुर्यान्रथाश्वान्विश्रामय विनीतश्रमान्कुर्वित्यादिश्याज्ञाप्य तां पत्नीं रथादवारोहयदवतारितवान्स्वयम् चावततार । 'विश्रमय' इति ह्रस्वपाठे 'जनीजृष्' इति मित्त्वे 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः। दीर्घपाठे 'मितां ह्रस्व' इति सूत्रे 'वा चित्तविरागे' इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद्ध्रस्वाभाव इति वृत्तिकारः ॥

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।
अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥

सभायां साधवः सभ्याः । 'सभाया यः' इति यप्रत्ययः । गुप्ततमेन्द्रिया अत्यन्तनियमितेन्द्रिया मुनयः सभार्याय गोप्त्रे रक्षकाय । नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे। अतएवार्हते प्रशस्ताय । पूज्यायेत्यर्थः । 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शतृप्रत्ययः तस्मै राज्ञेऽर्हणां पूजां चक्रुः ।'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः ॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।
अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥

स राजा सायंतनस्य सायंभवस्य । 'सायंचिरम्—'इत्यादिना ट्युलप्रत्ययः[3] । विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्यान्तेऽवसानेऽरुन्धत्यान्वासितं पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम् । कर्मणि क्तः । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् 'अन्वास्यैनाम्' इत्यादिवदुपपद्यते । तपोनिधिं वसिष्ठम् । स्वाहया स्वाहादेव्या । 'अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया' इत्यमरः । अन्वासितं हविर्भुजमिव । ददर्श । 'समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेत् ॥' इत्यनुष्ठानस्य मध्येऽभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासनं चात्र पातिव्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन । विधेरन्त इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ॥

तयोर्जगृहतुः पादान्राजा राज्ञी च मागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥

---

१. सभायां साधवः सभ्याः । तत्र साधुरित्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययः ।
२. चौरादिकाद् अर्ह पूजायाम् इत्यस्माद् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच् । ततष्टाप् ।
३. तुडागमश्च ।

मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा च तयोररुन्धतीवसिष्ठयोः पादाब्जगृहतुः । 'पादः पद्भ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नी गुरुश्च कर्तारौ । सा च स च तौ सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ । प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः । आशीर्वादादिभिः संभावयांचक्रतुरित्यर्थः ॥

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

मुनिः । [आतिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम्] अतिथ्यर्थमातिथ्यम् । 'अतिथेर्ञ्यः' इति ञ्यप्रत्ययः । आतिथ्यस्य क्रिया । तया शान्तो रथक्षोभेण यः परिश्रमः स यस्य स तं तथोक्तं । [राज्याश्रममुनिं] राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम् । मुनितुल्यमित्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलम् पप्रच्छ । प्रच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमित्युक्तम् । यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्राजकर्मवचनः, तथाप्यत्र सप्ताङ्गवचनः 'उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु' [१।६०] इत्युत्तरविरोधात् । तथाह मनुः—'स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृत् । सप्तैतानि समस्तानि लोकेऽस्मिन्राज्यमुच्यते ॥' इति । तत्र ब्राह्मणं कुशलम् पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥' इति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसन्धेयम् । अत एवोक्तं 'राज्याश्रममुनिम्' इति ॥

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजतारिपुरः पुरः ।
अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९ ॥

अथ प्रश्नान्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां वक्तॄणां वरः श्रेष्ठः । 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी । अर्थपती राजा [अथर्वनिधेः] अथर्वणोऽथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरोऽग्रेऽर्थ्यामर्थादनपेताम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । वाचमाददे । वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः । अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात्तत्कर्मनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते । यथाह कामन्दकः—'त्रय्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम् १' इति ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

---

१. शमु धातुर्दैवादिकः सेट् । क्त्वायाम् उदितो वेति विकल्पितेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायाम् इण्निषेधः ।

हे गुरो, सप्तस्वङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु । 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानि' इत्यमरः । शिवं कुशलमुपपन्नं ननु युक्तमेव । नन्ववधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । कथमित्यत्राह—यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनाम्, मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां चौरभयादीनाम् । उभयत्रापि 'तत आगतः' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादीना ङीप् । अपादां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्ता वारयितासि । अत्राह कामन्दकः– 'हुताशनो जलं व्याधिदुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः । आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥' इति ॥

तत्र मानुषापत्प्रतीकारमाह—

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१ ॥

दूरात्परोक्ष एव प्रशमितारिभिः । मन्त्रान्कृतवान्मन्त्रकृत् । 'सुकर्मपापपुण्येषु कृञः' इति क्विप् । तस्य मन्त्रकृतो मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तुर्वा तव मन्त्रैः कर्तृभिः दृष्टं प्रत्यक्षं यल्लक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥

संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह—

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।
वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२ ॥

हे होतः, त्वया विधिवदग्निष्वावर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्यादिकं कर्तृ [अवग्रहविशोषिणाम्] अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यप्प्रत्ययः । 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ' इत्यमरः । तेन विशोषिणां विशुष्यतां सस्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरूपेण सस्यान्युपजीवयतीति भावः । अत्र मनुः—'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' ॥ इति ॥

---

१. आवर्जितमिति वृजी वर्जने इत्यस्मादाङ्पूर्वात् क्तः । प्रक्षेपस्त्यागो वा धातोरर्थः ।

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।
यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

आयुर्जीवितकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमित्यर्थः । 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतेः 'अचतुर–' आदिसूत्रेणाच्प्रत्ययान्तो निपातः । मदीयाः प्रजाः । पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुषजीविन्यः । निरातङ्का निर्भयाः । आतङ्को भयमाशङ्का' इति हलायुधः । निरीतयोऽतिवृष्ट्यादिरहिता इति यत्तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रताध्ययनसंपत्तिरेव हेतुः । 'व्रताध्ययनसंपत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम्' इति हलायुधः । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' इत्यच्प्रत्ययः । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ॥' इति कामान्दकः ॥

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

[ब्रह्मयोनिना] ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवमुक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्यानुध्यायमानस्य । अत एव निरापदो व्यसनहीनस्य मे संपदः सानुबन्धाः सानुस्यूतयः । अविच्छिन्ना इति यावत् । कथं न स्युः । स्युरेवेत्यर्थः ॥

संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह—

किन्तु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।
न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥६५॥

किंतु तवैतस्यां वध्वां स्नुषायाम् । 'वधूर्जाया स्नुषा चैव' इत्यमरः । [अदृष्टसदृशप्रजम्] अदृष्टा सदृश्यनुरूपा प्रजा येन तं मां सद्वीपापि । रत्नानि सूयते इति रत्नसूरपि । 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् । मेदिनी नावति न प्रीणाति । अवधातू रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषूपदेशादत्र प्रीणने । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्लाघ्यमिति सूचितम् ॥

तदेव प्रतिपादयति—

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।
न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥६६॥

---

१. निरीतयः—निष्क्रान्ता ईतिभ्य इति । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति प्रादिःसमासः । निर्गता ईतयो याभ्य ताः तथोक्ता इति बहुव्रीहिर्वा ।

२. क्वचित्प्रधानेऽत्र सूतंग्रहणं भवति । क्विपा साहचर्यात् न तु सुवतिसूयत्योः । अतः सूयत इति प्रयोगश्चिन्त्यः ।

मत्तः परं मदनन्तरम् । 'पञ्चम्यास्तसिल्' । पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः । वंशोद्भवा वंश्याः पितरः । [स्वधासङ्ग्रहतत्पराः] स्वधेत्यव्ययं पितृभोज्ये वर्तते । तस्याः संग्रहे तत्परा आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पितृकर्मणि । 'पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः' इत्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भवन्ति नूनं सत्यम् । 'कामं प्रकामं पर्याप्तम्' इत्यमरः । निर्धना ह्यापद्धनं कियदपि संगृह्णन्तीति भावः ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।
पयः पूर्वैः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥६७॥

मत्परं मदनन्तरम् । 'अन्यारात्–' इत्यादिना पञ्चमी । दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मयावर्जितं मद्दत्तं पयः पूर्वैः पितृभिः स्वनिःश्वासैर्दुःखजैः कवोष्णमीषदुष्णं यथा तथोपभुज्यते । नूनमिति वितर्के । कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः । 'कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति' इत्यमरः ।

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥६८॥

[इज्याविशुद्धात्मा] इज्या यागः । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इति क्यप् प्रत्ययः । तया । विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः [प्रजालोपनिमीलितः] प्रजालोपेन संतत्यभावेन निमीलितः कृतनिमीलनः सोऽहम् । लोक्यत इति लोकः । न लोक्यत इत्यलोकः । लोकश्चालोकश्चात्र स इति लोकश्चासावलोकश्चेति वा लोकालोकश्चक्रवालोऽचल इव । 'लोकालोकश्चक्रवालः' इत्यमरः । प्रकाशत इति प्रकाशश्च देवर्णविमोचनात् । न प्रकाशत इत्यप्रकाशश्च पितृणामविमोचनात् । पचाद्यच् । अस्मीति शेषः । लोकालोकोऽप्यन्तः सूर्यसंपर्काद्बहिस्तमोव्याप्त्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्तव्यम् ॥

ननु तपोदानादिसंपन्नस्य किमपत्यैरित्यत्राह—

लोकान्तरसुखम्[२] पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।
संततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ ६९ ॥

समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवो यस्य तत्तपोदानसमुद्भवं यत्पुण्यं [लोकान्तरसुखं] तल्लोकान्तरे परलोके सुखं

---

१. यजनम् इज्या । व्रजनं व्रज्या संन्यासः ।

२. अन्यो लोको लोकान्तरम् । तत्र सुखम् । सुखयतीति सुखः, 'तत्करोति–' इति णिच् । ततः पचाद्यच् ।

सुखकरम् । शुद्धवंशे भवा शुद्धवंश्या संततिर्हि परत्र परलोक इह च लोके शर्मणे सुखाय । 'शर्मशातसुखानि च' इत्यमरः । भवतीति शेषः ॥

तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे ।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥ ७० ॥

हे विधातः स्रष्टः, तया संतत्या हीनमनपत्यं माम् स्नेहात्प्रेम्णा स्वयमेव सिक्तं जलसेकेन वर्धितं वन्ध्यमफलम् 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः । [आश्रमवृक्षकम्] आश्रमस्य वृक्षकं वृक्षपोतमिव । पश्यन्कथं न दूयसे न परितप्यसे । विधातरित्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षस इति गम्यते ।

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।
अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

हे भगवन्, मे ममान्त्यमृणं पैतृकमृणम् । अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य । 'निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने' इति यादवः दन्तिनो गजस्य । अरुर्मर्म तुदतीत्यरुंतुदं मर्मस्पृक् । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इति, 'अरुंतुदं तु मर्मस्पृक्' इति चामरः । 'विध्वरुषोस्तुदः' इति खश्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषत्—' इत्यादिना मुमागमः[1] । आलानं बन्धनस्तम्भमिव । 'आलानं बन्धनस्तम्भे' इत्यमरः । [असह्यपीडम्] असह्या सोढुमशक्या पीडा दुःखं यस्मिंस्तदवेहि । दुःसहदुःखजनकं विद्धीत्यर्थः । निर्वाणोत्थानशयनानि त्रीणि गजकर्माणि' इति पालकाप्ये । 'ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्मणा । संतत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत्' ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथार्हसि ।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥७२॥

हे तात, तस्मात्पैतृकादृणाद्यथा मुच्ये मुक्तो भवामि । कर्मणि लट् । तथा संविधातुं कर्तुमर्हसि । हि यस्मात्कारणादिक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकुवंश्यानाम् । तद्राजत्वाद्बहुष्वणो लुक् । दुरापे[2] दुष्प्राप्येऽर्थे सिद्धयस्त्वदधीनास्त्वदायत्ताः । इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी । 'न लोके—' इत्यादिना कृद्योगे षष्ठीनिषेधात् ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।
क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः ॥७३॥

---

१. मुमागमे सति स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः ।

२. दुःखेन आप्तुं शक्यो दुरापः । 'ईषद्दुःसुषु—' इति खल् ।

इति राज्ञा विज्ञापित ऋषिर्ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य ध्यानस्तिमितलोचनो निश्चलाक्षः सन्क्षणमात्रं सुप्तमीनो ह्रदः इव तस्थौ ॥

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।
भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥७४॥

स मुनिः प्रणिधानेन चित्तैकाग्र्येण भावितात्मा शुद्धान्तःकरणो भुवो भर्तुर्नृपस्य संततेः स्तम्भकारणं संतानप्रतिबन्धकारणमपश्यत् । अथानन्तरमेनं नृपं प्रत्यबोधयत् । स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः । एनमिति 'गतिबुद्धि–' इत्यादिनाणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।
आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥७५॥

पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाय सेवित्वोर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य यास्यतो गमिष्यतस्तव पथि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः कामधेनुरासीत् । तत्र स्थितेत्यर्थः ॥

ततः किमित्याह—

धर्मलोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन् ।
प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥७६॥

ऋतुः पुष्पम् । रज इति यावत् । 'ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च' इत्यमरः । (ऋतुस्नाताम्) ऋतुना निमित्तेन स्नातामिमां राज्ञीं सुदक्षिणां [धर्मलोपभयाद्] धर्मस्यर्त्वभिगमनलक्षणस्य लोपाद्भ्रंशाद्भयं तस्मात्स्मरन्ध्यायन् । 'मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥' इति शास्त्रात्प्रदक्षिणक्रियार्हायां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं नाचरो नाचरितवानसि । व्यासक्ता हि विस्मरन्तीति भावः । ऋतुकालाभिगमने मनुः—'ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा' इति । अकरणे दोषमाह पराशरः—'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति । बालगोघ्नापराधेन विध्यते नात्र संशयः ॥' इति ॥

---

१. भावितात्मा—भावितो वासितः पूत इति यावद्, आत्मा यस्य सः । चौरादिकाद् भुवोऽवकल्कन इत्यस्मात् क्तः ।

२. प्रदक्षिणं क्रियामर्हतीति तस्यां तथोक्तायाम् । अर्ह इत्यच् प्रत्ययः । प्रदक्षिणमिति 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इत्यत्र निपातितः । अपरः समासो न भवतीति काशिका ।

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

यस्मात्कारणान्मामवजानासि तिरस्करोषि अतः कारणान्मत्प्रसूतिं मम संततिमनाराध्यासेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा सुरभिस्त्वां शशाप । 'शप आक्रोशे' ॥

कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह—

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।
नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

हे राजन्, स शापस्त्वया न श्रुतः । सारथिना च न श्रुतः । अश्रवणे हेतुमाह—[उद्दामदिग्गजे] क्रीडार्थमागता उद्दामानो दाम्न उद्गता दिग्गजा यस्मिंस्तथोक्त आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्याः स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥

अस्तु । प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह—

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।
प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

तदवज्ञानात्तस्या धेनोरवज्ञानादपमानादात्मनः स्वस्याप्तुमिष्टमीप्सितं मनोरथम् । आप्नोतेः सन्नन्तात्क्तः, ईकारश्च । सार्गलं सप्रतिबन्धं विद्धि जानीहि । तथाहि । [पूज्यपूजाव्यतिक्रमः] पूज्यपूजाया व्यतिक्रमोऽतिक्रमणं श्रेयः प्रतिबध्नाति ॥

तर्हि गत्वा तामाराधयामि । सा वा कथंचिदागमिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्याह—

हविषे दीर्घसत्त्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।
भुजंगपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

सा च सुरभिरिदानीं [दीर्घसत्त्रस्य] दीर्घं सत्त्रं चिरकालसाध्यो यागविशेषो यस्य तस्य प्रचेतसो हविषे दध्याज्यादिहविरर्थं भुजंगपिहितद्वारं भुजंगावरुद्धद्वारं ततो दुष्प्रवेशं पातालमधितिष्ठति । पाताले तिष्ठतीत्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

---

१. अवपूर्वो जानातिरनादरे वर्तते । 'अतिपरिचयाद् अवज्ञा भवति ।'

२. पिहितमित्यत्र 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरि'ति अपेरकारस्य लोपः ।

तर्हि का गतिरित्यत आह—

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१ ॥

(तदीयां) तस्याः सुरभेरियं तदीया। तां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः । सह पत्न्या वर्तत इति सपत्नीकः सन् । 'नद्यृतश्च' इति कप्प्रत्ययः । आराधय हि यस्मात्कारणात्सा प्रीता तुष्टा सती । कामान्दोग्धीति कामदुघा भवति । 'दुहः कब्घश्च' इति कप्प्रत्ययः, घादेशश्च ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥ ८२ ॥

इति वादिनो वदत एव होतुर्हवनशीलस्य । 'तृन्' इति तृन्प्रत्ययः । अस्य मुनेः [आहुतिसाधनम्] आहुतीनां साधनं कारणम् । नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी नामानिन्द्यागर्ह्या प्रशस्ता धेनुर्वनादाववृते प्रत्यागता । 'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति भावः ॥

संप्रति धेनुं विशिनष्टि—

ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।
बिभ्रती श्वेतरोमाङ्कं संध्येव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

[पल्लवस्निग्धपाटला] पल्लववत्स्निग्धा चासौ पाटला च । संध्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । [ललाटोदयं] ललाट उदयो यस्य स ललाटोदयः । तमाभुग्नमीषद्वक्रम् । 'आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि' इत्यमरः । 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वम् । [श्वेतरोमाङ्कं] श्वेतरोमाण्येवाङ्कस्तं बिभ्रती । नवं शशिनं बिभ्रती संध्येव स्थिता ॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि ।
प्रस्नवेनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

कोष्णेन किंचिदुष्णेन । 'कवं चोष्णे' इति चकारात्कादेशः । अवभृथादप्यवभृथस्नानादपि मेध्येन पवित्रेण । 'पूतं पवित्रं मेध्यं च' इत्यमरः ।

---

१. अव्याक्षेप इति दशमसर्गस्य षष्ठश्लोकस्य द्वितीयार्धः । अयमर्थः— सपद्यनुपक्रान्ते कर्मणि कालक्षेपे सति प्रत्यूहा उपतिष्ठेरन्, स्वोत्साहो वाऽवसीदेद् इति तत्र नावश्यकी सिद्धिः । ऋषिणा नृपतिः सुरभिसुतापूजनमुक्तः । सा च सौरभेयी नेदीनीं संनिहिता । तामन्तरेण कथं झटित्युपदिष्टोऽर्थोऽनुष्ठीयेत । नाम्नि कीर्तिते एव यस्सा संन्यधीयत तदाशंसितसिद्धिसूचकम् इति ॥

२. [illegible]

[वत्सालोकप्रवर्तिना] वत्सस्यालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता प्रस्रवेनं क्षीराभिस्यन्दनेन भुवमभिवर्षन्ती सिञ्चन्ती । कुण्डमिवोध आपीनं यस्याः सा कुण्डोध्नी । 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । 'ऊधसोऽनङ्' इत्यनङादेशः । 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इति ङीष् ॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।
तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

खुरोद्धूतैरन्तिकात्समीपे गात्रं स्पृशद्भिः । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति चकारात्पञ्चमी । [रजःकणैः] रजसां कणैः [महीक्षितः] महीं क्षियत ईष्टे इति महीक्षित्तस्य । तीर्थाभिषेकेण जातां तीर्थाभिषेकजाम् । शुद्धिमादधाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् । उक्तं च मनुना—'आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्यं तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥' इति ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

निमित्तज्ञः शकुनज्ञस्तपोनिधिर्वसिष्ठः [पुण्यदर्शनां] पुण्यं दर्शनं यस्यास्तां तां धेनुं दृष्ट्वा । आशंसितं मनोरथः । नपुंसके भावे क्तः । तत्रावन्ध्यं सफलं प्रार्थनं यस्य स तम् [आशंसितावन्ध्यप्रार्थनम्] अवन्ध्यमनोरथमित्यर्थः । याजयितुं योग्यं याज्यं पार्थिवं पुनरब्रवीत् ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।
उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥ ८७ ॥

हे राजन्, आत्मनः कार्यस्य सिद्धिमदूरवर्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणय विद्धि । यद्यस्मात्कारणात्कल्याणी मङ्गलमूर्तिः । 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीष् । इयं धेनुर्नाम्नि कीर्तिते कथिते सत्येवोपस्थिता ॥

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।
विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

[वन्यवृत्तिः] वने भवं वन्यं कन्दमूलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तथाभूतः सन् । इमां गां शश्वत्सदा : आ प्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । [आत्मानुगमनेन]

---

१. ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणं कर्तव्यमिति स्त्रीत्वे विवक्षिते अनङादेशः, पुंसि तु नेष्यते । महोधाः पर्जन्यः ।

२. निमित्तानां ज्ञः । इगुपधज्ञेति कः । निमित्तानि जानातीति वा । आतोऽनुपसर्गे इति कः ।

आत्मनस्तव कर्तुः अनुगमनेनानुसरणेन । अभ्यसनेनानुष्ठातुरभ्यासेन विद्यामिव । प्रसादयितुं प्रसन्नां कर्तुमर्हसि ॥

गत्यनुसरणप्रकारमाह—

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।
निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः ॥ ८९ ॥

अस्यां नन्दिन्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः प्रयाहि । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । स्थितायां निवृत्तगतिकायां स्थितिमाचरेः स्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः निषण्णायामुपविष्टायां निषीदोपविश । विध्यर्थे लोट् । पीतमम्भो यया तस्यां पीताम्भसि सत्यामपः पिबेः पिब ॥

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोवनात् ।
प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्व्रजेदपि ॥९०॥

वधूर्जाया च भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिरर्चितामेनां गां प्रातरा तपोवनात् । आङ् मर्यादायाम् पदद्वयं चैतत् । अन्वेत्वनुगच्छतु । सायमपि प्रत्युद्व्रजेत्प्रत्युद्गच्छेत् विध्यर्थे लिङ् ।

इत्या प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।
अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥९१॥

इत्यनेन प्रकारेण त्वमा प्रसादात्प्रसादपर्यन्तम् । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यस्य वैभाषिकत्वादसमासत्वम् । अस्या धेनोः परिचर्यापरः शुश्रूषापरो भव । ते तवाविघ्नं विघ्नस्याभावोस्तु । 'अव्ययं विभक्ति–' इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययीभावः । पितेव पुत्रिणां सत्पुत्रवताम् । प्रशंसायामिनिप्रत्ययः । धुर्यग्रे स्थेयास्तिष्ठेः । आशीरर्थे लिङ् । 'एर्लिङि' इत्याकारस्यैकारादेशः । त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।
आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥९२॥

---

१. आपः सुमनसो वर्षा अप्सरस् सिकताः समाः ।
एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रयम् ॥

२. आङ् इति पृथक् पदम् । तद्योगे 'पञ्चम्यपाङ्–' इति पञ्चमी ।

३. अविघ्नम् इत्यव्ययीभावस्यादन्तत्वाद् 'नाव्ययीभावादतोऽम्–' इति सुपोऽमादेशः ।

देशकालज्ञः। देशोऽग्निसंनिधिः, कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्षं ज्ञानमव्याहतमिति जानन्। अत एव प्रीतिमाञ्शिष्योऽन्तेवासी राजा सपरिग्रहः सपत्नीकः। 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः। आनतो विनयनम्रः सन्। शासितुर्गुरोरादेशमाज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार।

अथ प्रदोषे[1] दोषज्ञः संवेशाय[2] विशांपतिम्।
सूनुः सूनृतवाक्स्रष्टुर्विससर्जोर्जितश्रियम् ॥९३॥

अथ प्रदोषे रात्रौ दोषज्ञो विद्वान्। 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः' इत्यमरः। सूनृतवाक्सत्यप्रियवाक्। 'प्रियं सत्यं च सूनृतम्' इति हलायुधः। स्रष्टुः सूनुर्ब्रह्मपुत्रो मुनिः। अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं सूचयति। ऊर्जितश्रियं विशांपतिं मनुजेश्वरम्। 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः। संवेशाय निद्रायै। 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि' इत्यमरः। विससर्जाज्ञापयामास ॥

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः।
कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥९४॥

कल्पविद्व्रतप्रयोगाभिज्ञो मुनिः तपःसिद्धौ सत्यामपि। तपसैव राजयोग्याहारसंपादनसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः। नियमापेक्षया तदाप्रभृत्येव व्रतचर्यापेक्षया। अस्य राज्ञो वन्यामेव। संविधीयतेऽनयेति संविधाम्। कुशादिशयनसामग्रीम् 'आतश्चोपसर्गे' इति अङ्प्रत्ययः। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्माद्यर्थत्वम्। कल्पयामास संपादयामास ॥

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां[3]
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

---

१. 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः। प्रकृष्टा दोषा अस्मिन्निति व्युत्पत्तेः।

२. सम्पूर्वको विश् प्रवेशने इति धातुः शयनेऽर्थे वर्तते।

३. अवपूर्वात् 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्माल्ल्युट् चेति नपुंसके भावे ल्युट्। प्रायेणावपूर्वः स्यतिः प्रयुज्यते। अवसानं कथायाः, अवसितं नाटकम् इत्यादि।

स राजा कुलपतिना[1] मुनिकुलेश्वरेण वसिष्ठेन निर्दिष्टां पर्णशालामध्यास्याधिष्ठाय । तस्यामधिष्ठानं कृत्वेत्यर्थः । 'अधिशीङ्–' इत्यादिनाधारस्य कर्मत्वम् । कर्मणि द्वितीया । [प्रयतपरिग्रहद्वितीयः] प्रयतो नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयो यस्येति स तथोक्तः । [कुशशयने] कुशानां शयने संविष्टः सुप्तः सन् । [तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां] तस्य वसिष्ठस्य शिष्याणामध्ययनेनापररात्रे वेदपाठेन निवेदितमवसानं यस्यास्तां निशां निनाय गमयामास । अपररात्रेऽध्ययने मनुः—'निशान्ते न परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्' । 'न चापररात्रमधीत्य पुनः स्वपेत्' इति गौतमश्च । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिःप्रहर्षिणीयम्' ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये वसिष्ठाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः ।

आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दासनसुन्दरि त्वाम् ॥

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

अथ निशानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानामधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले [पीतप्रतिबद्धवत्सां] जायया सुदक्षिणया प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या । तां तथोक्ताम् । [जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्] पीतं पानमस्यास्तीति पीतः । पीतवानित्यर्थः । 'अर्शआदिभ्योऽच्' इत्यच्प्रत्ययः 'पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणाः'[2] इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्तामृषेर्धेनुं वनाय वनं गन्तुम् । 'क्रियार्थोपपद–' इत्यादिना चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात्सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयम् । तथाहि श्रुतिः—'पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह

---

१ कुलपतिलक्षणं यथा—मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥

इति प्रथमसर्गस्य विषमपदविमर्शिनी टिप्पणी :

२. 'विभक्ता भ्रातरः' इत्यपि प्रयुज्यते ।

मातरम् तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ॥' इति । यशोधन इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानर्हे गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः–'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥२॥

पांसवो दोषा आसां सन्तीति पांसुलाः स्वैरिण्यः । 'स्वैरिणी पांसुला' इत्यमरः । सिध्मादिभ्यश्च' इति लचप्रत्ययः । अपांसुलानां पतिव्रतानां धुर्यग्रे कीर्तनीया परिगणनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी । [खुरन्यासपवित्रपांसुम्] खुरन्यासैः पवित्राः पांसवो[1] यस्य तम् । 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयोः रजः' इत्यमरः । तस्या धेनोर्मार्गम् स्मृतिर्मन्वादिवाक्यं श्रुतेर्वाक्यस्यार्थमभिधेयमिव । अन्वगच्छदनुसृतवती च यथा स्मृतिः श्रुतिक्षुण्णमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः । धर्मपत्नीत्यत्राश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासो[2] प्रकृतिविकाराभावात् । पांसुलपथप्रवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालंकारो ध्वन्यते ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं[3] सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥३॥

दयालुः कारुणिकः । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । 'स्पृहिगृहि–' इत्यादिनालुच्प्रत्ययः । यशोभिः सुरभिर्मनोज्ञः । 'सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि' इति विश्वः । राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां नन्दिनीम् । [पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां] धरन्तीति धराः । पचाद्यच् । पयसां धराः पयोधराः स्तनाः । 'स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ' इत्यमरः । अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरीभूताः । अभूततद्भावे च्विः 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्यास्ताम् । 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनेकपदार्थग्रहणसा-

---

१. पादैः सूयन्ते पन्नाः शेरते पंसनीया भवन्तीति वा पांसवः, इति यास्कः ।

२. एवमेव लीलाम्बुजं, गोग्रासः, वासभवनम् इत्यादयस्तादर्थ्ये सत्यपि षष्ठीसमासाः ।

३. सुरभ्या अपत्यं स्त्री सौरभेयी । सर्वतोऽक्तिन्नर्थाद् इति ङीष् । स्त्रीभ्यो ढक् । टिड्ढाणञ्—इति ङीप् ॥

नध्यीत्रिपदो बहुव्रीहिः । गोरूपधरामुर्वीमिव । जुगोप ररक्ष । भूरक्षणप्रयत्नेनेव ररक्षेति भावः । धेनुपक्षे पयसा दुग्धेनाधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः सा तथोक्ताम् । दुग्धतिरस्कृतसागरामित्यर्थः ॥

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥४॥

व्रताय धेनोरनुचरेण । न तु जीवनायेति भावः । तेन दिलीपेन शेषोऽवशिष्टोऽप्यनुयायिवर्गोऽनुचरवर्गो न्यषेधि निवर्तितः शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्ह्यात्मरक्षणमत आह—न चेति तस्य दिलीपस्य शरीररक्षा चान्यतः पुरुषान्तरान्न । कुतः । हि यस्मात्कारणान्मनोः । प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः स्ववीर्यगुप्ता स्ववीर्येणेव रक्षिता । नहि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥५॥

सम्राण्मण्डलेश्वरः । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः । स राजा । आस्वादवद्भी रसवद्भिः । स्वादयुक्तैरित्यर्थः तृणानां कवलैर्ग्रासैः । 'ग्रासस्तु कवलार्थकः' इत्यमरः । कण्डूयनैः खर्जनैः । [दंशनिवारणैः] दंशानां वनमक्षिकाणां निवारणैः । 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः । अव्याहतैरप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनैश्च । तस्या धेन्वाः समाराधनतत्परः शुश्रूषासक्तोऽभूत् । तदेव परं प्रधानं यस्येति तत्परः । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥६॥

भूपतिस्तां गां स्थितां सतीं स्थितः सन् । स्थितिरूर्ध्वावस्थानम् । प्रयातां प्रस्थितामुच्चलितः प्रस्थितः । निषेदुषीं निषण्णाम् । उपविष्टामित्यर्थः । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । [आसनबन्धधीरः] आसनबन्ध उपवेशने धीरः । स्थितः । उपविष्टः सन्नित्यर्थः । जलमाददानां पिबन्तीं जलाभिलाषी । पिबन्नित्यर्थः । इत्थं छायेवान्वगच्छदनुसृतवान् ॥

स न्यस्तचिह्नामपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

---

१. आविष्कृतदानराजिः, आविष्कृता दानस्य राजिर्येनेति बहुव्रीहिः, पश्चान्नञा सम्बन्धः ।

[न्यस्तचिह्नां] न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथाभूतामपि [तेजोविशेषानुमितां] तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेनानुमिताम्। सर्वथा राजैवायं भवेदित्यूहितां राजलक्ष्मीं दधानः स राजा। अनाविष्कृतदानराजिर्बहिरप्रकटितमदरेखः। अन्तर्गता मदावस्था यस्य सोऽन्तर्मदावस्थः। तथा भूतो द्विपेन्द्र इव। आसीत्॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम्।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्॥ ८॥

[लताप्रतानोद्ग्रथितैः] लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिरुद्ग्रथिता उन्नमय्य ग्रथिता ये केशास्तैः [केशैः] उपलक्षितः। 'इत्थंभूतलक्षणे' इति तृतीया। स राजा। [अधिज्यधन्वा] अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सोऽधिज्यधन्वा सन्। 'धनुषश्च' इत्यनङादेशः। मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशाद्रक्षणव्याजात्। वन्यान्वने भवान्दुष्टसत्वान्दुष्टजन्तून्। 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः। विनेष्यञ्शिक्षयिष्यन्निव। दावं[3] वनम्। 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इहेष्यते' इति यादवः। विचचार। वने चचारेत्यर्थः। 'देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति दावस्य कर्मत्वम्॥

'विसृष्ट–' इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह—

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः॥९॥

[विसृष्टपार्श्वानुचरस्य] विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य। पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य। 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः। अनुभावोऽनेन सूचितः। तस्य राज्ञः [पार्श्वद्रुमाः] पार्श्वयोर्द्रुमाः। उन्मदानामुत्कटमदानां वयसां खगानाम्। 'खगबाल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः। विरावैः शब्दैः। [आलोकशब्दम्] आलोकस्य शब्दं वाचकमालोकयेति शब्दम्। जयशब्दमित्यर्थः। 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः। उदीरयामासुरिवावदन्निव। इत्युत्प्रेक्षा॥

---

१. अधिजयम्–अध्यारोपिता ज्या यस्य तत्। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहिः, आरोपितपदस्य लोपश्च।

२. जटाभिस्तापस इत्यत्र यथा।

३. दुनोतीति दावः, टुदु उपतापे, कर्तरि णः।

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम्।
अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥१०॥

मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता बाललता आरात्समीपेऽभिवर्तमानम्। 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः। मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोऽग्निः स इवाभातीति मरुत्सखाभम्। 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः। अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः पुष्पैः। पौरकन्याः पाराश्च ताः कन्या आचारार्थैर्लाजैराचारलाजैरिव। अवाकिरन्। तस्योपरि निक्षिप्तवत्य इत्यर्थः। सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भावः॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥११॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः। एतेन भयसंभावना दर्शिता। तथापि विशङ्कैर्निर्भीकैरन्तःकरणैः कर्तृभिः। दयया कृपारसेनार्द्रो भावोऽभिप्रायो यस्य तद्दयार्द्रभावं तदाख्यातम्। दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः। 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः। तथाविधं वपुर्विलोकयन्त्यो हरिण्योऽक्ष्णां [प्रकामविस्तारफलम्] प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशालताया: फलमापुः। 'विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं च' इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्यादेव विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः।

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम्।
शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

स दिलीपो मारुतपूर्णरन्ध्रैः। अतएव कूजद्भिः स्वनद्भिः। कीचकैर्वेणुविशेषैः। 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः। वंशः सुषिरवाद्यविशेषः। 'वंशादिकं तु सुषिरम्' इत्यमरः। [आपादितवंशकृत्यम्] आपादितं संपादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा। कुञ्जेषु लतागृहेषु। 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः। वनदेवताभिरुद्गीयमानमुच्चैर्गीयमानं स्वं यशः शुश्राव श्रुतवान्।

---

१. मरुतः सखा मरुत्सखः। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् समासान्तः। अत्रार्थासंगतिर्लक्ष्यत इति वक्तुमुत्सहामहे। वातेन वीजितो ह्यग्निः समिद्धो भवतीति वातस्तस्योपकारकः। मरुत्सख इत्यत्र तु विरुद्धार्थप्रतीतिः। नच बहुव्रीहिणा समाधास्यते। टच्समासान्तस्य तत्पुरुषमात्रवृत्तित्वात्॥

२. मारुतेन पूर्णानि रन्ध्राणि येषां तैस्तथोक्तैः। मरुत् एव मारुतःप्रज्ञाद्यण्।

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।
तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥

[गिरिनिर्झराणाम्] गिरिषु निर्झराणां वारिप्रवाहाणाम् । 'वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः तुषारैः सीकरैः 'तुषारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वतः । पृक्तः संपृक्तः [अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी] अनोकहानां वृक्षाणामाकम्पितानीषत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी । ईषत्कम्पितपुष्पगन्धवान् । एवं शीतो मन्दः सुरभिः पवनो वायुरनातपत्रं व्रतार्थं परिहृतच्छत्रम् । अत एवातपक्लान्तमाचारेण पूतं [आचारपूतम्] शुद्धं तं नृपं सिषेवे । आचारपूतत्वात्स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ।

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ १४ ॥

गोप्तरि तस्मिन्राज्ञि वनं गाहमाने प्रविशति सति वृष्ट्या विनापि दवाग्निर्वनाग्निः । 'दवदावौ वनानले' इति हैमः । शशाम । [फलपुष्पवृद्धिः] फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः । विशेष्यत इति विशेषा । अतिशयितासीत् । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी । अधिकः प्रबलो व्याघ्रादिरूनं दुर्बलं हरिणादिकं न बबाधे ॥

संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इति शाश्वतः । स इव ताम्रा पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इति शाश्वतः । मुनेर्धेनुश्च । दिगन्तराणि दिशामवकाशान् 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । [संचारपूतानि] संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते सायंकाले निलयायास्तमयाय धेनुपक्ष आलयाय चागन्तुं प्रचक्रमे ।

---

१. अनसोऽकं गतिं हन्तीत्यनोकहः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति हन्तेर्डः ।
२. पुनातीति पवनः । नन्द्यादिल्युः ।
३. दवः—निरनुबन्धकाद्दवतेः पचाद्यच् ।
४. गाहूधातुर्विलोडनेऽर्थे पठितः । अत्र गतिसामान्ये वर्तते ।
५. 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इति क्रमेरात्मनेपदम् ।

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः।
बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६॥

मध्यमलोकपालो भूपालः। [देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम्] देवता-पित्रतिथीनां क्रिया यागश्राद्धदानानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्यास्तां धेनुमन्वग-नुपदं ययौ। 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः। सतां मतेन सद्भिर्मान्येन। मतिबुद्धि—' इत्यादिना वर्तमाने क्तः। 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी। तेन राज्ञोपपन्ना युक्ता सा धेनुः। सतां मतेन [विधिनोपपन्ना] विधानेनोपपन्ना युक्ता साक्षात्प्रत्यक्षा श्रद्धास्तिक्यबुद्धिरिव बभौ च ॥

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७॥

स राजा। [पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि] पल्वलेभ्योऽल्पजलाशयेभ्य उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि। बर्हाण्येषां स-न्तीति बर्हिणा मयूराः। 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः। 'फलबर्हाभ्यामिन-च्प्रत्ययो वक्तव्यः'। [आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि] आवासवृक्षाणामुन्मुखा बर्हिणा येषु तानि श्यामायमानानि वराहबर्हिणादिमलिनत्वात् अश्यामानि श्या-मानानि भवन्तीति श्यामायमानानि। 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इति क्यष्प्रत्ययः। 'वा क्यषः' इत्यात्मनेपदे शानच्। [मृगाध्यासितशाद्वलानि] मृगैरध्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि। शादाः शष्पाण्येषु देशेषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदेशाः। 'शाद्वलः शादहरितं' इत्यमरः। 'शादः कर्दमशष्पयोः, इति विश्वः। 'नडशादाड्ड्वलच्' इति ड्वलच्प्रत्ययः। वनानि पश्यन्ययौ ॥

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद्गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः।
उभावलंचक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८॥

---

१. अन्वक्—अनूपदाद् अञ्चेः क्विन्। 'अनिदितां हलः—' इति नकारस्य लोपः। क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वम्। अत्र नकार एव नास्तीति न भ्रमितव्यम्। 'नकारजो अनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु' इति वचनात्तस्य सत्त्वात्।

२. 'लोहितडाज्भ्यः क्यष् भृशादिष्वितराणि' इति वक्तव्यात् श्याम-शब्दात् क्यङ् एवोचितः।

३. ओप्यायी वृद्धौ। 'आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः' इति निष्ठायां पीभावः। 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्।

४. अञ्चु गतिपूजनयोरित्यस्य पूजायां वर्तमानात् कर्मणि क्तः, अञ्चेः पूजायामिति इडागमः। नाञ्चेः पूजायामिति नलोपाभावः ॥

गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः। 'गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः' इति हलायुधः। नरेन्द्रश्च। उभौ यथाक्रमम्। [आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्] आपीनमूधः। 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः। आपीनस्य भारोद्वहने प्रयत्नात्प्रयासात्। वपुषो गुरुत्वादाधिक्याच्च। अञ्चिताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनादावृत्तेः पन्थास्तं तपोवनावृत्तिपथम्। 'ऋक्पूः—' इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः। अलंचक्रतुर्भूषितवन्तौ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात्।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्॥१९॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनमनुचरं वनान्तादावर्तमानं प्रत्यागतं तं दिलीपं वनिता सुदक्षिणा। [निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः] निमेषेष्वलसा मन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिर्यस्याः सा। निर्निमेषा सतीत्यर्थः। लोचनाभ्यां करणाभ्याम्। उपोषिताभ्यामिव। उपवासो भोजननिवृत्तिः। तद्वद्भ्यामिव। वसतेः कर्तरि [1] क्तः। पपौ। यथोपोषितोऽतितृष्णया जलमधिकं पिबति तद्वदतितृष्णयाधिकं व्यलोकयदित्यर्थः॥

पुरस्कृता[2] वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या।
तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या॥२०॥

वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण। 'तस्येश्वर' इत्यण्प्रत्ययः। पुरस्कृताग्रतः कृता। धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी। धर्मार्थपत्नीत्यर्थः। अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः। [पार्थिवधर्म्मपत्न्या] पार्थिवस्य धर्मपत्न्या प्रत्युद्गता सा धेनुस्तदन्तरे तयोर्दम्पत्योर्मध्ये। [दिनक्षपामध्यगता] दिनक्षपयोर्दिनराज्योर्मध्यगता संध्येव विरराज॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता।
प्रणम्य[3] चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः॥२१॥

[साक्षतपात्रहस्ता] अक्षतानां पात्रेण सह वर्तेते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा सुदक्षिणा पयस्विनीं प्रशस्तक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य

---

१. गत्यर्थाकर्म्मक—इत्यनेन।

२. 'पुरोऽव्ययम्' इति विहितगतिसंज्ञकस्य पुरस्शब्दस्य 'नमस्पुरसोर्गत्योः' इति विसर्जनीयस्य सकारः।

३. 'वा ल्यपि' इत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वान्मकारान्तानां धातूनां विकल्पेनानुनासिकलोपः।

प्रणम्य च तस्या धेन्वा विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यम् । अर्थसिद्धेः कार्यसिद्धेर्द्वारं प्रवेशमार्गमिव । आनर्चार्चयामास । अर्चतेर्भौवादिकाल्लिट् ।

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥२२॥

सा धेनुर्वत्सोत्सुकापि वत्स उत्कण्ठितापि स्तिमिता निश्चला सती सपर्यां पूजां प्रत्यग्रहीदिति हेतोस्तौ दम्पती ननन्दतुः । पूजास्वीकारस्यानन्दहेतुत्वमाह—भक्त्येति । [भक्त्योपपन्नेषु] पूज्येष्वनुरागो भक्तिः । तयोपपन्नेषु युक्तेषु विषये । [तद्विधानाम्] तस्या धेन्वा विधेव विधा प्रकारो येषां तेषाम् । महतामित्यर्थः । [प्रसादचिह्नानि] प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि पूजास्वीकारादीनि पुरःफलानि पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि अविलम्बितफलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो युज्यत इत्यर्थः ॥

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सान्ध्यं च विधिं दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३॥

भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य दारैररुन्धत्या सह वर्तमानस्य गुरोः । उभयोरपीत्यर्थः । 'भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः' इत्यमरः । पादौ निपीड्याभिवन्द्य । सान्ध्यं सन्ध्यायां विहितम् विधिमनुष्ठानं च समाप्य । दोहावसाने निषण्णामासीनां दोग्ध्रीं दोहनशीलाम् । 'तृन्' इति तृन्प्रत्ययः। धेनुमेव पुनर्भेजे सेवितवान् । दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयोगात्कामधेनुत्वं गम्यते ॥

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।
क्रमेण सुप्तामनु[3] संविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

गोप्ता रक्षको गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन् । उभावपीत्यर्थः । [अन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपाम्] अन्तिके न्यस्ता बलयः प्रदीपाश्च यस्यास्तां तथोक्तां तां पूर्वोक्तां निषण्णां धेनुमन्वास्यानूपविश्य क्रमेण सुप्तामन्वनन्तरं

---

१. दारशब्दष्टाबादिप्रत्ययमन्तरेणैव स्त्र्यर्थमभिधत्ते । अत एव नायं स्त्रीलिङ्गः । 'दारजारौ कर्तरि णिलुक् च' इति णिचो लुक् चाद् घञ् । दारयन्तीति दाराः ॥

२. सन्ध्यायां भवो विधिः सान्ध्यः । सन्धिवेलाद्यण् ।

३. नन्दिन्याः स्वापेन लक्षणभूतेन दिलीपस्य लक्षितः संवेशः, इत्यनुशब्दे 'लक्षणेत्थम्भूत—' इति कर्मप्रवचनीयः । कर्मप्रवचनीययुक्ते—'इति द्वितीया ।

संविवेश सुष्वाप । प्रातः सुप्तोत्थितामनूदतिष्ठदुत्थितवान् । अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते । क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव इत्यपौनरुक्त्यम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते–' इति द्वितीया ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥२५॥

इत्थमनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या सममभिषिक्तपत्न्या सह । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । व्रतं धारयतः । [महनीयकीर्तेः] महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्य तस्य । [दीनोद्धरणोचितस्य] दीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनं तत्रोचितस्य परिचितस्य तस्य नृपस्य । त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि सप्त दिनान्येकविंशतिर्दिनानि व्यतीयुः ॥

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

अन्येद्युरन्यस्मिन्दिने द्वाविंशे दिने । 'सद्यःपरुत्परारि–' इत्यादिना निपातनादव्ययम् । 'अद्यात्राह्न्यथपूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् । तथाऽधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥' इत्यमरः । मुनिहोमधेनुः । आत्मानुचरस्य भावमभिप्रायं दृढभक्तित्वम् । 'भावोऽभिप्राय आशयः' इति यादवः । जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदे शानच् । [गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम्] प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः । गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बालतृणानि यस्मिंस्तत् । 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । गौरीगुरोः पार्वतीपितुर्गह्वरं गुहामाविवेश ॥

सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रै[1]रित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥२७॥

सा धेनुर्हिंस्रैर्व्याघ्रादिभिर्मनसापि दुष्प्रधर्षा दुर्धर्षेति हेतोः [अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन] अद्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेणालक्षितमभ्युत्पतनमाभिमुख्येनोत्पतनं यस्य स [अलक्षिताभ्युत्पतनः] सिंहस्तां धेनुं प्रसह्य हठात् 'प्रसह्य तु हठार्थकम्' इत्यमरः । चकर्ष किलेत्यलीके ॥

---

१. 'नमिकम्पि–' इति ताच्छीलिको रः । हिंसनशीलो हिंस्रः ।

२. हिंधातुरयं गतौ वृद्धौ च पठितः । गतौ यथा—'नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु' इत्यत्र । अन्तर्भावितण्यर्थोऽपि प्रयुज्यते । यथा 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इत्यत्र ।

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥२८॥

गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् गुहानिबद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घम्। तस्या इदं तदीयम्। आक्रन्दितमार्तघोषणम्। [आर्तसाधोः] आर्तेष्वापन्नेषु साधोर्हितकारिणो नृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिम्। रश्मिषु प्रग्रहेषु। 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः। आदायेव गृहीत्वेव निवर्तयामास ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥२९॥

धनुर्धरः स नृपः पाटलायां रक्तवर्णायां गवि तस्थिवांसं स्थितम्। 'क्वसुश्च' इति क्वसुप्रत्ययः। केसरिणं सिंहम्। सानुमतोऽद्रेः। [धातुमय्याम्] धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयी। तस्यामधित्यकायामूर्ध्वभूमौ। 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः। 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' इति त्यकन्प्रत्ययः। [1]प्रफुल्लं विकसितम्। 'फुल्ल विकसने' इति धातोः पचाद्यच्। 'प्रफुल्तम्' इति तकारपाठे 'ञिफला विशरणे' इति धातोः कर्तरि क्तः। 'उत्परस्यातः' इत्युकारादेशः। लोध्राख्यं द्रुममिव ददर्श ॥

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥३०॥

ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी सिंहगामी। शरणं रक्षणम्। 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः। 'शरणं रक्षणे गृहे' इति यादवः। शरणे साधुः शरण्यः। 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः। [प्रसभोद्धृतारिः] प्रसभेन बलात्कारेणोद्धृता अरयो येन स नृपती राजा जाताभिषङ्गो जातपराभवः सन्। 'अभिषङ्गः पराभवे' इत्यमरः। वध्यस्य वधार्हस्य। 'दण्डादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययः। मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात्तूणीरात्। 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः। शरमुद्धर्तुमैच्छत् ॥

---

१. 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः' इत्यनुपसर्गस्यैव ञिफला विशरण इत्यस्य निष्ठायां 'फुल्लम्' इति निपात्यते।

२. 'उत्परस्यातः' इत्यस्य [illegible] परतः [illegible]स्थाने न्यासः। 'ति च' इति तु वक्तव्यम् ॥

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥३१॥

[प्रहर्तुः] प्रहर्तुस्तस्य वामेतरो दक्षिणः करः । [नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे] नखप्रभाभिर्भूषितानि विच्छुरितानि कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् । 'कङ्कः पक्षिविशेषे स्याद्गुप्ताकारे युधिष्ठिरे' इति विश्वः । 'कङ्कस्तु कर्कटः' इति यादवः । [सायकपुङ्खे] सायकस्य पुङ्ख एव कर्तर्याख्ये मूलप्रदेशे । 'कर्तरी पुङ्खे' इति यादवः । सक्ताङ्गुलिः सन् । चित्रार्पितारम्भश्चित्रलिखितशरोद्धरणोद्योग इव । अवतस्थे ॥

बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥३२॥

[बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः] बाह्वोः प्रतिष्टम्भेन प्रतिबन्धेन । 'प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः' इत्यमरः । विवृद्धमन्युः प्रवृद्धरोषो राजा । [मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः] मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिर्भोगी सर्प इव । 'भोगी राजभुजङ्गयोः' इति शाश्वतः । अभ्यर्णमन्तिकम् । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः । आगस्कृतमपराधकारिणमस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरन्तरदह्यत । 'अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि' इति यादवः ॥

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥३३॥

[निगृहीतधेनुः] निगृहीता पीडिता धेनुर्येन स सिंहः । [आर्यगृह्यम्] आर्याणां सतां गृह्यं पक्ष्यम् । 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' इति क्यप् । [मनुवंशकेतुम्] मनुवंशस्य केतुं चिह्नं केतुवद्व्यावर्तकम् । [सिंहोरुसत्त्वम्] सिंह इवोरुसत्त्वो महाबलस्तम् । [आत्मवृत्तौ] आत्मनो वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्यापारेऽभूतपूर्वत्वाद्विस्मितम् । कर्तरि क्तः । तं दिलीपं मनुष्यवाचा करणेन पुनर्विस्माययन्विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन्निजगाद । 'स्मिङ् ईषद्धसने' इति धातो-

---

१. षोऽन्तकर्मणि । ण्वुल् । 'आदेच उपदेशे-' इत्यात्वम् 'आतो युक्-' इति युगागमः । अवस्यति प्राणानिति सायको बाणः ॥

२. 'मन्यु दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः ।

३. 'अर्द गतौ याचने च' इत्यस्माद्गत्यर्थाद् 'अभेश्चाविदूर्ये' इति निष्ठायामिडभावः । 'रदाभ्याम्—इति निष्ठातकारस्य पूर्वस्य दकारस्य च नकारः ।

णिचि वृद्धावायादेशे शतृप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम्। 'विस्मापयन्' इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम्। तच्च 'नित्यं स्मयतेः' इति हेतुभयविवक्षायामेवेति 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात्। तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम्। करणविवक्षायां न कश्चिद्दोषः॥

अलं महिपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य॥३४॥

हे महीपाल तव श्रमेणलम्। साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य इत्यर्थः। अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात्तृतीया। उक्तं च न्यासोद्द्योते —'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य अपि तर्हि गम्यमानापि' इति। अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः इतोऽस्मिन्मयि। सार्वविभक्तिकस्तसिः। प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात्। तथाहि। [पादपोन्मूलनशक्ति] पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति न प्रसरति॥

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्।
अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्॥३५॥

[कैलासगौरम्] कैलास इव गौरः शुभ्रस्तम्। 'चामीकरं च' शुभ्रं च गौरमाहुर्मनीषिणः' इति शाश्वतः। वृषं वृषभमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोः। स्वोस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्याष्टमूर्तेः शिवस्य [पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठं] पादार्पणम् पादन्यासस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं यथोक्तं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम किंकरं मामवेहि विद्धि। 'पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च। सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः॥' इति यादवः॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः॥३६॥

---

१. के जले लासो लसनमस्येति केलासः स्फटिकः। तस्य विकारः कैलासः।

२. 'सप्तमीविशेषणे—' इति ध्वजशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते 'वाऽऽहिताग्न्यादिषु' इति विकल्पः।

पुरोऽग्रतोऽमुं देवदारुं पश्यसि । इति काकुः । असौ देवदारुः [वृषभध्वजेन] वृषभो ध्वजे यस्य स तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः । अभूततद्भावे च्विः । यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुर्गौर्याः [हेमकुम्भस्तननिःसृतानाम्] हेम्नः कुम्भ एव स्तनस्तस्मान्निःसृतानां पयसामम्बूनाम् । रसज्ञः स्वादज्ञः । स्कन्दपक्षे हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् । 'पयः क्षीरम् पयोऽम्बु च' इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच[1] सेनान्यमालीढ[2]मिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

कदाचित्कटं कपोलं कण्डूयमानेन घर्षयता । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' । ततः शानच् । वन्यद्विपेनास्य देवदारोस्त्वगुन्मथिता । अथाद्रेस्तनया गौरी असुरास्त्रैरालीढं क्षतम् । [सेनान्यं] सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः । 'पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः' इत्यमरः । 'सत्सूद्विष—' इत्यादिना क्विप् । तमिव । एनं देवदारुं शुशोच ॥

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
व्यापारितः[3] शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्कागतसत्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन । [अङ्कागतसत्त्ववृत्ति] अङ्कम् समीपमागताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिंस्तत् । 'अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः' इति केशवः । सिंहत्वं विधाय । अस्मिन्नाद्रिकुक्षौ गुहायामहं व्यापारितो नियुक्तः ॥

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९ ॥

परमेश्वरेण [प्रदिष्टकाला] प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः सोपस्थिता प्राप्तैषा गोरूपा शोणितपारणा रुधिरस्य व्रतान्तभोजनम् ।

---

१. 'शुच शोके' इत्यस्माल्लिटि रूपम् । अनुपसृष्टस्तु प्रायेणाकर्मकः—'शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।' अनुपूर्वकः सकर्मको दृष्टः—'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम् ।'

२. आलीढम्=आ समन्तात् लीढम् आस्वादितम् । लिह आस्वादने ।

३. पृङ् व्यायामे । प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः । णिजन्तस्य निष्ठायां रूपम् ।

४. तदस्य संजातं तारकादिभ्यः—इति क्षुधाशब्दाद् इतच्प्रत्ययः ।

सुरद्विषो राहोः चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी सुधेव। क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य तस्याङ्कागतसत्त्ववृत्तेर्मे मम सिंहस्य तृप्त्या अलं पर्याप्ता। 'नमःस्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी।

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति॥ ४०॥

स एवमुपायशून्यस्त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व। भवांस्त्वम् गुरोः [दर्शितशिष्यभक्तिः] दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोऽस्ति। ननु गुरुधनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह—शस्त्रेणेति। यद्रक्ष्यम् धनं शस्त्रेणायुधेन। 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यमरः। अशक्या रक्षा यस्य तदशक्यरक्षं। रक्षितुमशक्यमित्यर्थः। तद्रक्ष्यं नष्टमपि शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति न हिनस्ति। अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार॥ ४१॥

[पुरुषाधिराजः] पुरुषाणामधिराजो नृप इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो निशम्य श्रुत्वा [गिरिशप्रभावात्] गिरिशस्येश्वरस्य प्रभावात्प्रत्याहतास्त्रः कुण्ठितास्त्रः सन्नात्मनि विषयेऽवज्ञाम पमानम् शिथिलीचकार। तत्याजेत्यर्थः। अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः। समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानो न सर्वेश्वरं प्रतीति भावः॥

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः॥ ४२॥

स एव पूर्वः प्रथमो भङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिंस्तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नो विफलप्रयासः। अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन्मोक्तुमिच्छन्। [त्र्यम्बकवीक्षणेन] अम्बकं लोचनम्। 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुधः। त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको हरः। तस्य वीक्षणेन जडीकृतो निष्पन्दीकृतः। वज्रम् पाणौ यस्य स वज्रपाणिरिन्द्रः। 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्' इति पाणेः सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपातः

१. गिरिरस्यास्तीति गिरिशः। लोमादिशः। गिरौ शेत इति तु छान्दसो गिरिशशब्दो व्युत्पाद्यः। गिरौ डस् छन्दसीति शेते र्डसइछन्दसि विधानात्। छन्दोवत्कवयः कुर्वन्तीति तन्मते तु शेतरपि व्युत्पत्तिर्न दोषाय।

स इव स्थितो नृप एनं सिंह प्रत्यब्रवीच्च । 'बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत्प्रभुः' इति महाभारते ॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥४३॥

हे मृगेन्द्र, संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तद्वचो वाक्यम् कामं हास्यं परिहसनीयम् यद्वचः 'स त्वम् मदीयेन' (२।४५) इत्यादिकमहं विवक्षुर्वक्तुमिच्छुरस्मि। तर्हि तूष्णीं स्थीयतामित्याशङ्क्येश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमित्याह—अन्तरिति । हि यतो भवान्प्राणभृतामन्तर्गतम् हृद्गतम् वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति । 'विदो लटो वा' इति णलादेशः । अतोऽहमभिधास्ये वक्ष्यामि । वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते । अन्ये त्वीदृग्वचनमाकर्ण्यासंभावितार्थमेतदित्युपहसन्ति । अतस्तु मौनमेव भूषणं। त्वम् तु वाङ्मनसयोरेकविध एवायमिति जानासि । अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ॥

मान्यः स मे स्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

[स्थावरजङ्गमानां] प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावराणाम् तरुशैलादीनां जंगमानां मनुष्यादीनाम् [सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः] सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः । अलङ्घ्यशासन इत्यर्थः । शासनं च 'सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति' (२।३८) इत्युक्तरूपम् । तर्हि विसृज्य गम्यताम् । नेत्याह—गुरोरपीति । पुरस्तादग्रे नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गोरूपमनुपेक्षणीयम् । आहिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥

---

१. रुद्रेण दैतेयानां त्रिपुराणि दग्धानि । यदायं दाहः प्रावर्तत तदा तद्दिदृक्षया बालरूपधारिणं रुद्रम् उत्सङ्के निधाय पार्वती तत्प्रदेशं जगाम। रुचिराकृतिं तं बालं दृष्ट्वा देवेशोभृशमकुप्यत्तद्विनाशाय च स्वकीयं वज्रमुदयच्छत। तात्कालिकेन रुद्रवीक्षणेन तस्य बाहुः प्रतिष्टब्ध इति कथात्रानुसन्धेया ॥

२. स्थितिशीलाः स्थावराः । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति ताच्छील्ये वरच् ।

३. आनित्यः [illegible] लक्षणे लोप । [illegible]

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥४५॥

सोऽङ्कागतसत्त्ववृत्तिस्त्वं मदीयेन देहेन [शरीरवृत्तिम्] शरीरस्य वृत्तिं जीवनं निर्वर्तयितुं संपादयितुं प्रसीद। [दिनावसानोत्सुकबालवत्सा] दिनावसान उत्सुको माता समागमिष्यतीत्युत्कण्ठितो बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुर्विसृज्यताम् ॥

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन्।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किंचिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥४६॥

अथ [भूतेश्वरपार्श्ववर्ती] भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुचरः स सिंहो [गिरिगह्वराणाम्] गिरेर्गह्वराणां गुहानाम्। 'देवखातबिले गुहा। गह्वरम्' इत्यमरः। अन्धकारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन्। निरस्यन्नित्यर्थः। किंचिद्विहस्यार्थपतिं नृपम् भूयो बभाषे। हासकारणम् 'अलपस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्' (२।४७) इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥४७॥

एकातपत्रमेकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम्। नवं वयो यौवनम् इदं कान्तं रम्यं वपुश्च इत्येवं बहु। अल्पस्य हेतोरल्पेन कारणेन। अल्पफलायेत्यर्थः। 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी। हातुं त्यक्तुमिच्छंस्त्वं [विचारमूढः] विचारे कार्याकार्यविमर्शे मूढो मूर्खो मे मम प्रतिभासि ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते।
जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥४८॥

तव [भूतानुकम्पा] भूतेष्वनुकम्पा कृपा चेत्। 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः। कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः। तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सतीयमेका गौः। स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती भवेत्। जीवेदित्यर्थः। 'स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः। हे प्रजानाथ, जीवन्पुनः पितेव प्रजा उपप्लवेभ्यो विघ्नेभ्यः शश्वत्सदा। 'पुनःसदार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः। पासि रक्षसि। स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाद्वरं जीवतैव शश्वदखिलजगत्त्राणमित्यर्थः ॥

१, स्वस्तीत्यव्ययम्। वेदे तु कृतव्ययमपि दृश्यते—'सचस्वा नः स्वस्तये'॥

न धर्मलोपादियम् प्रवृत्तिः, किं तु गुरुभयादित्यत आह—

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ॥४९॥

अथेति पक्षान्तरे। अथवा। [एकधेनोः] एकैव धेनुर्यस्य तस्मात्। अयं कोपकारणोपन्यास इति ज्ञेयम्। [अपराधचण्डात्] अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिकोपनात्। 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः। [कृशानुप्रतिमात्] अतएव कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य तस्मादग्निकल्पाद्गुरोर्बिभेषि। इति काकुः। 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी। अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः अस्य गुरोर्मन्युः क्रोधः। 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः। घटा इवोधांसि यासां ता घटोध्नीः। 'ऊधसोऽनङ्' इत्यनङादेशः। 'बहुव्रीहेरुधसो ङीष्' इति ङीष्। कोटिशो गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता। 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनम् प्रतिपादनम्' इत्यमरः। भवता विनेतुमपनेतुं शक्यः॥

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम्।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥५०॥

तत्तस्मात्कारणात्कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम्। कर्मणि षष्ठी। ऊर्जो बलमस्यास्तीत्यूर्जस्वलम्। 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' इत्यादिना बलच्प्रत्ययान्तो निपातः। आत्मदेहं रक्ष। ननु गामुपेक्ष्यात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात् नेत्याह—महीतलेति। ऋद्धं समृद्धं राज्यं [महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नं] महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसम्बन्धमात्रेण भिन्नमैन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि पदं स्थानमाहुः। स्वर्गान्न भिद्यत इत्यर्थः॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥५१॥

मृगेन्द्र एतावदुक्त्वा विरते सति गुहागतेनास्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शैलोऽपि प्रीत्या तमेवार्थं क्षितिपालमुच्चैरभाषतेव। इत्युत्प्रेक्षा। भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वाद्द्विकर्मकः। ब्रुविस्तु द्विकर्मकेषु पठितः। तदुक्तम्—'दुहियाचिरुधप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ। ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना॥' इति॥

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥५२॥

---

१. निपूर्वः शाम्यतिः श्रवणेऽर्थे वर्तते।

देवानुचरस्येश्वरकिंकरस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवो राजा पुनरप्युवाच । किंभूतः सन् । [तदध्यासितकातराक्ष्या] तेन सिंहेन यदध्यासितं व्याक्रमणम् । नपुंसके भावे क्तः । तेन कातरे अक्षिणी यस्यास्तया । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति षच् । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । किं वा वक्ष्यतीति भीत्येवं स्थितयेत्यर्थः । धेन्वा निरीक्ष्यमाणः अत एव सुतरां दयालुः सन् । सुतरामित्यत्र 'द्विवचनविभज्य–' इत्यादिना सुशब्दात्तरप् । 'किमेत्तिङव्यय—' इत्यादिनाम्प्रत्ययः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञा ॥

किमुवाचेत्याह—

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः [1]प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

'क्षणु हिंसायाम्' इति धातोः संपदादित्वात्क्विप् । 'गमादीनाम्' इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम् । क्षतो नाशात्त्रायत इति क्षत्रः । सुपीति योगविभागात्कः । तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति—क्षतादित्यादिना । उदग्र उन्नतः क्षत्रस्य क्षत्रवर्णस्य शब्दो वाचकः क्षत्रशब्द इत्यर्थः । क्षतात्त्रायत इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु नाश्वकर्णादिवत्केवलरूढः । किंतु पङ्कजादिवद्योगरूढ इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह–[तद्विपरीतवृत्तेः] तस्य क्षत्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेर्विरुद्धव्यापारस्य क्षतत्राणमकुर्वतः पुंसो राज्येन किम् । उपक्रोशमलीमसैर्निन्दामलिनैः । 'उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमरः । 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' इत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः । 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः । तैः प्राणैर्वा किम् । निन्दितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थः । एतेन 'एकातपत्रम्' (२।४७) इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥

'अथैकधेनोः' (२।४९) इत्यत्रोत्तरमाह—

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥

---

१. प्राणो हृन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुषु ॥ इति मेदिनी ॥

२. श्रण दाने चौरादिकः । प्रायेणायं विपूर्वः

अनुनयः क्रोधापनयः । चकारो वाकारार्थः । **महर्षेरनुनयो** [**अन्यपयस्विनीनां**] वान्यासां पयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां **विश्राणनाद्दानात्** । 'त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणम्' इत्यमरः । **कथं नु शक्यः** । न शक्य इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—**इमां गां सुरभेः** कामधेनोः । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । **अनूनामन्यूनामवेहि** जानीहि । तर्हि कथमस्याः परिभवो भूयादित्याह—रुद्रौजसेति । **अस्यां गवि त्वया** कर्त्रा **प्रहृतं तु** प्रहारस्तु । नपुंसके भावे क्तः । **रुद्रौजसे**श्वरसामर्थ्येन न तु स्वयमित्यर्थः 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सप्तमी ॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह—

> सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण[1] न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
> न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥५५॥

सेयं गौर्मया [**स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण**] निष्क्रीयते प्रत्याह्रियतेऽनेन परिगृहीतमिति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकम् । 'एरच्' इत्यच्प्रत्ययः । स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयस्तेन **भवत्तस्त्वत्तः** । पञ्चम्यास्तसिल् । **मोचयितुं न्याय्या** न्यायादनपेता । युक्तेत्यर्थः । 'धर्मपथ्यर्थ—' इत्यादिना यत्प्रत्ययः । **एवं** सति **तव पारणा** भोजनं **विहता न स्यात्** । **मुनेः** [**क्रियार्थः**] क्रिया होमादिः स एवार्थः प्रयोजनम् । स **चालुप्तो भवेत्** । स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः ॥

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह—

> भवानपीदं परवानवैति महान्हि यत्नस्तव देवदारौ ।
> स्थातुं नियोक्तुर्नहि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥५६॥

परवान्[2]स्वामिपरतन्त्रो **भवानपि** । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि' इत्यमरः । **इदं** वक्ष्यमाणम**वैति** । भवतानुभूयत एवेत्यर्थः । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः किमित्यत आह—**हि** यस्माद्धेतोः । 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः । **तव देवदारौ** विषये **महान्यत्नः** । महता यत्नेन रक्ष्यते इत्यर्थः ।

---

१. यं क्लेशं मातापितरौ सहेते सम्भवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥
इति मनुवाक्ये पि प्रतिदानमेवार्थः ।

२. परः स्वाम्यस्यास्तीति परवान् । परशब्दान्मतुप् ।

इदंशब्दोक्तमर्थं दर्शयति—स्थातुमिति । रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा स्वयमक्षतेनाव्रणेन । नियुक्तेनेति शेषः । नियोक्तुः स्वामिनोऽग्रे स्थातुं शक्यं नहि ॥

सर्वथा चैत्तदप्रतिहार्यमित्याह–

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु[2] मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥४७॥

किमपि किं वाहं तवाहिंस्योऽवध्यो मतश्चेत्तर्हि मे [यशः शरीरे] यश एव शरीरं तस्मिन्दयालुः कारुणिको भव । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः । अत आह—एकान्तेति । मद्विधानां मादृशानां विवेकिनामेकान्तविध्वंसिष्ववश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतविकारेषु पिण्डेषु शरीरेष्वनास्था खल्वनपेक्षैव । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते' इति विश्वः ॥

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह—

संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः[3] स नौ संगतयोर्वनान्ते
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥५८॥

संबन्धं सख्यम् । [आभाषणपूर्वम्] आभाषणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तमाहुः । 'स्यादाभाषणमालापः' इत्यमरः । स तादृक्संबन्धो वनान्ते संगतयोर्नावावयोर्वृत्तो जातः तत्तो हेतोर्हे भूतनाथानुग शिवानुचर । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव सम्बन्धिनो मित्रस्य मे प्रणयं याञ्चाम् । 'प्रणयास्त्वमी । विश्रम्भयाञ्चाप्रेमाणः' इत्यमरः । हन्तुं नार्हसि ॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः ।
स न्यस्तशस्त्रो हरये[4] स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥५९॥

तथेति गामुक्तवते हरये सिंहाय । 'कपौ सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः' इति शाश्वतः । सद्यस्तत्क्षणे [प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः] प्रतिष्टम्भात्प्र-

---

1. 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तो विहितः । तद्योगे 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी ।

२. एकान्तेन नियमेन विनश्वरेषु ।

३. इदं च 'सख्यं साप्तपदीनमुच्यते' इत्यनेन संवदति ।

४. यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ।
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥ इति मेदिनी ।

तिबन्धाद्विमुक्तो बाहुर्यस्य स दिलीपः न्यस्तशस्त्रस्त्यक्तायुधः सन् । स्वदेहम् आमिषस्य मांसस्य । 'पललं क्रव्यमामिषम्' इत्यमरः । पिण्डं कवलमिव । उपानयत्समर्पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥६०॥

तस्मिन्क्षण उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यत उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतोऽवाङ्मुखस्याधोमुखस्य । 'स्यादवाङप्यधोमुखः' इत्यमरः । प्रजानां पालयितू राज्ञ उपर्युपरिष्टात् । 'उपर्युपरिष्टात्' इति निपातः । [विद्याधरहस्तमुक्ता] विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥६१॥

राजा । अमृतमिवाचरतीत्यमृतायमानं तत् । 'उपमाना[1]दाचारे' इति क्यच् ततः शानच् । उत्थितमुत्पन्नम् । 'हे वत्स, उत्तिष्ठ' इति वचो निशम्य श्रुत्वा । उत्थितःसन् । अस्तेः शतृप्रत्ययः । अग्रतोऽग्रे प्रस्रवः क्षीर[2]स्रावोऽस्ति यस्याः सा तां प्रस्रविणीं गां स्वां जननीमिव ददर्श । सिंह न ददर्श ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥६२॥

विस्मितमाश्चर्यं गतम् । कर्तरि क्तः । तं दिलीपं धेनुरुवाच । किमित्यत्राह—हे साधो मया मायामुद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि । ऋषिप्रभावान्मय्यन्तको यमोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुर्न समर्थः । अन्ये हिंस्रा घातुकाः 'शरारुर्घातुको हिंस्रः' इत्यमरः । 'नमिकम्पि—' इत्यादिना रप्रत्ययः । किमुत सुष्ठु । न प्रभव इति योज्यम् । 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वस्त्यतीव च निर्भरे' इत्यमरः ॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥

---

१. उपमानात्कर्मणः सुबन्तात्क्यच् विहित आचारे । कर्तुरुपमानात्तु 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यनेन शास्त्रेण क्यङ्प्रत्यय एव विधीयते ।

२. प्रशब्द उपपदे स्रवतेर्घञ्विधानाद् इदं चिन्त्यम् । प्रस्रवः=प्रकृष्टः स्रव इति प्रादिसमासेन निर्वाहः ।

हे पुत्र, गुरौ भक्त्या। मय्यनुकम्पया च। ते तुभ्यं प्रीतास्मि। 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति चतुर्थी। वरं देवेभ्यो वरणीयमर्थम्। 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनक्प्रिये' इत्यमरः। वृणीष्व स्वीकुरु। तथाहि। मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं नावेहि न विद्धि। किंतु प्रसन्नां माम्। [कामदुघाम्] कामान्दोग्धीति कामदुघा। तामवेहि। 'दुहः कब्घश्च' इति कप्प्रत्ययः॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे॥ ६४॥

ततो मानितार्थी। [स्वहस्तार्जितवीरशब्दः] स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन सः। एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम्। स राजा हस्तौ समानीय संधाय। अञ्जलिं बद्ध्वेत्यर्थः। वंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितारम्। अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः। अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे॥

सन्तानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश॥ ६५॥

सा पयस्विनी गौः। संतानं कामयत इति संतानकामः। 'कर्मण्यण्'[२]। तस्मै राज्ञे तथेति। [कामम्] काम्यत इति कामो वरः। कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः। तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय। 'हे पुत्र, मदीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वोपभुङ्क्ष्व' 'उपयुङ्क्ष्व' इति वा पाठः। 'पिब' इति तमादिदेशाज्ञापितवती॥

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः।
ऊधस्य[३]मिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः॥६६॥

---

१. असंनिहितोऽर्थो येषां तेऽर्थिनः। 'अर्थाच्चासंनिहिते' इति वचनाद् इनिः।

२. 'शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः' इति वार्तिकेन कर्मण्युपपदे कामयतेर्ण एव विधीयते। यदि तु औत्सर्गिकोऽण् स्यात् तदा स्त्रीत्वविवक्षायां 'टिड्ढाणञ्—'इति ङीप्प्रसज्येत।

३. यस्तु केषुचित्पुस्तकेषु 'ऊधस्यम्' इति पाठः स प्रामादिकः, यति परतोऽचामादेर्वृद्धेर्दुर्लभत्वात्।

हे मातः, वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम् । [होमार्थविधेः] वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः । होम एवार्थः । तस्य विधिरनुष्ठानम् । तस्य च शेषम् । होमावशिष्टमित्यर्थः । तव । ऊधसि भवमौधस्यं क्षीरम् । 'शरीरावयवाच्च' इति यत्प्रत्ययः । रक्षितायाः उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागमिव । ऋषेरनुज्ञामधिगम्य उपभोक्तुमिच्छामि ॥

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता [वशिष्ठधेनुः] वसिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा । पूर्वं शुश्रूषया प्रीता । संप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततरातिसंतुष्टा बभूव तदन्विता तेन दिलीपेनान्विता हैमवताद्धिमवत्संबन्धिनः कुक्षेर्गुहायाः सकाशादश्रमेणानायसेनाश्रमं प्रत्याययावागता च ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिन्हानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥६८॥

[प्रसन्नेन्दुमुखः] प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य स नृपाणां गुरुर्दिलीपः [प्रहर्षचिह्नानुमितम्] प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात्पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात्प्रियायै शशंस । कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः । न चेह तदस्ति । किंतु चिह्नैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ॥६९॥

अनिन्दितात्मागर्हितस्वभावः । सत्सु वत्सलः प्रेमवान्सद्वत्सलः । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः । वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः स राजा वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीतहुतावशिष्टं [नन्दिनीस्तन्यम्] नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरम् । शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यश इव अतितृष्णः सन्पपौ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।
तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं[3] प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः॥७०॥

---

१. ननु 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' इति जानातिर्मित्। ज्ञप मिच्चेति चुरादौ पठ्यते । एवं च 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे विज्ञपितेति स्यात् । उच्यते । 'ज्ञा नियोगे' इति चौरादिकाद् धातोर्व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या । तस्य धातूनामनेकार्थत्वात्तत्र प्रवृत्तिः ।

२. मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः । निष्ठातकारे 'राल्लोपः' इति छस्य लोपः ।

३. राजा धीयतेऽत्रेति राजधानी । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् ।

वशी वसिष्ठः प्रातः [यथोक्तव्रतपारणान्ते] यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवारूपस्याङ्गभूता या पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवम् । तत्कालोचितमित्यर्थः । 'कालाट्ठञ्' इति ठञ्प्रत्ययः । 'यथाकथंचिद्गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानत्वात्प्रत्यय इष्यते' इति वृत्तिकारः । ईयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनं स्वस्त्ययनं शुभावहमाशीर्वादं प्रयुज्य । तौ दम्पती स्वां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च ।
धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥७१॥

नृपो हुतं तर्पितम् । [हुताशम्] हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः 'कर्मण्यण्' । तं भर्तुर्मुनेरनन्तरम् । प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अरुन्धतीं च सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावः । ततश्च्विः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । [सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः] सद्भिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिर्मङ्गलाचारैरुदग्रतरप्रभावः सन् । प्रतस्थे ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।
ययावनुद्धातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥७२॥

धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुर्व्रतादिदुःखसहनशीलः स नृपः श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाह्लादकरस्वनेनानुद्धातः पाषाणादिप्रतिघातरहितः । अत एव सुखयतीति सुखः तेन [अनुद्धातसुखेन] रथेन । स्वेन पूर्णेन सफलेन मनोरथेनेव । मार्गमध्वानं ययौ । मनोरथपक्षे ध्वनिः श्रुतिः । अनुद्धातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् ।
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥७३॥

अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेनाहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कण्ठम् । [प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम्] प्रजार्थेन संतानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्शितं कृशीकृतमङ्गं यस्य तम् । नवोदयं नवाभ्युदयं प्रजास्तृप्तिमनाप्नुवद्भिरतिगृध्नुभिर्नेत्रैः । ओषधीनां नाथं सोममिव । तं राजानं पपुः । अत्यास्थया ददृशुरित्यर्थः । चन्द्रपक्षे—अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तम् । प्रजार्थं लोकहितार्थम् । व्रतं देवताभ्यः कलादानात्मकम् । 'तं सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः' इति व्यासः । उदय आविर्भावः । अन्यत्समानम् ॥

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥७४॥

[पुरन्दरश्रीः] पुरः पुरीरसुराणां दारयतीति पुरंदरः शक्रः । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच्प्रत्ययः । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति मुमागमो निपातितः । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य स नृपः पौरैरभिनन्द्यमानः । उत्पताकमुच्छ्रितध्वजम् । 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । पुरं प्रविश्य [भुजङ्गेन्द्रसमानसारे] भुजंगेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु' इत्यमरः । भुजे भूयो भूमेर्धुरमाससञ्ज स्थापितवान् ॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः ।
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ॥
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥७५॥

अथ द्यौः सुरवर्त्म । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । अत्रेर्महर्षेर्नयनयोः समुत्थमुत्पन्नं नयनसमुत्थम् । सुपि स्थ इति कः । ज्योतिरिव । चन्द्रमिवेत्यर्थः । 'ऋक्षेशः स्यादत्रिनेत्रप्रसूतः' इति हलायुधः । चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे—'नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः । तद्गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा ॥ समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभावितः ॥ पपात भासयँल्लोकाञ्छीतांशुः सर्वभावनः ॥' इति । सुरसरिद्गङ्गा [वह्निनिष्ठ्यूतम्] वह्निना निष्ठ्यूतं विक्षिप्तम् । 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यनेन निपूर्वात्ष्ठीवतेर्वकारस्य ऊठ् । 'नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः' इत्यमरः । ऐशं तेजः स्कन्दमिव । अत्र रामायणम्—'ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां

१. षञ्ज सङ्गे । उपसर्गवशात् सकर्म्मकः—'व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः ।'

२. निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।
अतीव सुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां वगाहते ॥ इति
दण्डिवचनानुसारेण निष्ठ्यूतशब्दस्य गौणी वृत्तिर्न ग्राम्यत्वदोषावहा ।

महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च ॥ समन्ततस्तु तां देवीमभ्यासिञ्चत् पावकः । सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥' इति राज्ञी सुदक्षिणा [नरपतिकुलभूत्यै] नरपतेर्दिलीपस्य कुलभूत्यै संततिलक्षणायै गुरुभिर्महद्भिर्लोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरभिनिविष्टमनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त । दधावित्यर्थः । अत्र मनुः—'अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः' इति । अत्र 'आधत्त' इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते । तथा मन्त्रे च दृश्यते—'यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमादधे । एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥' इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारण आधानशब्दप्रयोगदर्शनादिति । मालिनीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

तृतीयः सर्गः ।

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योऽप्यसमावलोक्यः ।
भवोऽपि योऽभूदभवः शिवोऽयं जगत्यपायादपि नः स पायात् ॥

'राज्ञी गर्भमाधत्त' (२।७५) इत्युक्तम् । संप्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति—

अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् ।
निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य संततेः सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा । उपस्थितोदयं प्राप्तकालं भर्तुर्दिलीपस्येप्सितं मनोरथम् । भावे क्तः पुनः [सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्] सखीजनस्योद्वीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् । यद्वा कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः । तदुक्तं भविष्योत्तरे—'कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता' इति । तस्या मुखं प्रारम्भम् । 'सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमहम्'

इति द्वितीयसर्गस्य विषमपदविमर्शिनी टिप्पणी ।

१. कुमुदानामियं कौमुदी चन्द्रिका । 'तस्येदम्' इत्यण् ।

इति पाठं केचित्पठन्ति । इक्ष्वाकुकुलस्य संततेरविच्छेदस्य निदानं मूलकारणम् । 'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः । एवंविधं दौर्हृदलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाग्भटः— 'मातृजमस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् । संबद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविमाननम् ।' इति । तत्संबन्धित्वाद्गर्भो दौर्हृदमित्युच्यते । सा च तद्योगाद्दौर्हृदिनीति । तदुक्तं संग्रहे—'द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीमाचक्षते' इति । अत्र दौर्हृदलक्षणस्येप्सितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च निरूपणाद्रूपकालङ्कारः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम्—'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ॥

संप्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति—

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव[3] शर्वरी ॥ २ ॥

[शरीरसादात्] शरीरस्य सादात्कार्श्याद्[1]समग्रभूषणा परिमिताभरणा [लोध्रपाण्डुना] लोध्रपुष्पेणेव पाण्डुना मुखेनोपलक्षिता सा सुदक्षिणा । [विचेयतारका] विचेया मृग्यास्तारका यस्यां सा तथोक्ता विरलनक्षत्रेत्यर्थः । तनुप्रकाशेनाल्पकान्तिना शशिनोपलक्षितेषदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा । प्रभातादीषदूनेत्यर्थः । 'तसिलादिष्वा कृत्वसुचः' इति प्रभातशब्दस्य पुंवद्भावः । शर्वरी रात्रिरिव । अलक्ष्यत । शरीरसादादिगर्भलक्षणमाह वाग्भटः— 'क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिररोचकम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥' इति ॥

तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ।
करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥

क्षितीश्वरो रहसि मृत्सुरभि मृदा सुगन्धि तस्या आननं तदाननं सुदक्षिणामुखमुपाघ्राय तृप्तिं नाययौ । कः किमिव । शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने । 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोः सिते । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादुपधाशुद्धमन्त्रिणि' इति विश्वः । पयोमुचां मेघानां पृषतैर्बिन्दुभिः । 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इत्यमरः । सिक्तमुक्षितं [वनराजिपल्वलम्] वनराज्याः

---

१. 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्माद् अवसादने वर्तमानाद्भावे घञ् ।

२. शशोऽस्ति लाञ्छनमस्मिन्निति शशी ।

३. व्यापाभ्यां परस्य एतेः 'एरच्' इत्यच् ।

पल्वलमुपाघ्राय करी गज इव। अत्र करिवनराजिपल्वलानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसंधेयः। गर्भिणीनां मृद्भक्षणं लोकप्रसिद्धमेव। एतेन दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते॥

दोहदलक्षणे मृद्भक्षणे हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षते—

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः।
अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा॥४॥

हि यस्माद्दिगन्तविश्रान्तरथश्चक्रवर्ती तस्याः सुतस्तत्सुतः। मरुत्वानिन्द्रः। 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा' इत्यमरः। दिवं स्वर्गमिव। भुवं भोक्ष्यते। 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम्। अतः प्रथमं सा सुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे मृद्रूपे [अभिलाषे] अभिलष्यते इत्यभिलाषो भोग्यवस्तु तस्मिन्। कर्मणि घञ्प्रत्ययः। [अन्यरसान्] रस्यन्ते स्वाद्यन्त इति रसा भोग्यार्थाः। अन्ये च ते रसाश्च तान्विलङ्घ्य विहाय मनो बबन्ध। विदधावित्यर्थः। दोहदहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षते॥

न मे ह्रिया शंसति किंचिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी।
इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः॥५॥

मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा। 'द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्' इत्यण्प्रत्ययः। ह्रिया किंचित्किमपीप्सितमिष्टं मे मह्यं न शंसति नाचष्टे। केषु वस्तुषु स्पृहावतीत्यनुवेलमनुक्षणमादृत आदृतवान्। कर्तरि क्तः। 'आदृतौ सादरार्चितौ' इत्यमरः। [प्रियासखीः] प्रियायाः सखीः सहचरीरुत्तरकोसलेश्वरो दिलीपः पृच्छति स्म पप्रच्छ। 'लट् स्मे' इत्यनेन भूतार्थे लट्। सखीनां विश्रम्भभूमित्वादिति भावः॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतम्।
न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः॥६॥

दोहदं गर्भिणीमनोरथः। 'दोहदं दौर्हृदं श्रद्धा लालसं च समं स्मृतम्' इति हलायुधः। सा सुदक्षिणा [दोहददुःखशीलतां] दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलतां दुःखभावतामुपेत्य प्राप्य यद्वस्तु वव्र आचकाङ्क्ष तदाहृतमानीतम्। भर्त्रेति शेषः। अपश्यदेव। अलभतेत्यर्थः। कुतः। हि यस्मादस्य भूपतेस्त्रिदिवेऽपि स्वर्गेऽपीष्टं वस्त्वनासाद्यमनवाप्यं नाभूत्। किं

१. 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञायां सत्यां 'झलां जशोऽन्ते' इत्यस्याप्रवृत्तिः।

याञ्चया। नेत्याह—अधिज्यधन्वन इति। नहि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किंचिदस्तीति भावः। अत्र वाग्भटः—'पादशोफो विदाहोऽन्ते श्रद्धा च विविधात्मिका' इति। एतच्च पत्नीमनोरथपूरणाकरणे दृष्टदोषसंभवात्। नतु राज्ञः प्रीतिलौल्यात्। तदुक्तम्—'देयमप्यहितं तस्य हितोपहितमल्पकम्। श्रद्धाविघाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा॥' अन्यत्र च—'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्' इति॥

क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां प्रचीयमानावयवा रराज सा।
पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा॥७॥

सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहदव्यथां च निस्तीर्य प्रचीयमानावयवा पुष्यमाणावयवा सती। पुराणपत्राणामपगमान्नाशादनन्तरं [संनद्धमनोज्ञपल्लवा] संनद्धाः संजाताः प्रत्यग्रत्वान्मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा लतेव। रराज॥

लक्षणान्तरं वर्णयति—

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम्।
तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्॥८॥

दिनेषु दोहददिवसेषु गच्छत्सु सत्सु नितान्तपीवरमतिस्थूलम्। आ समन्तान्नीले मुखे चूचुके यस्य तत्। तदीयं स्तनद्वयम्। [भ्रमराभिलीनयोः] भ्रमैररभिलीनयोरभिव्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पङ्कजकोशयोः पद्ममुकुलयोः श्रियं तिरश्चकार। अत्र वाग्भटः—'अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ' इति॥

निधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम्।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत॥९॥

नृपः ससत्त्वामापन्नसत्त्वाम्। गर्भिणीमित्यर्थः। 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः। महिषीम्। [निधानगर्भाम्] निधानं निधिर्गर्भे यस्यास्तां सागराम्बरां समुद्रवसनाम्। भूमिमिवेत्यर्थः। 'भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा' इति कोशः। [अभ्यन्तरलीनपावकाम्] अभ्यन्तरे

१. 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' इत्यत्र निपातनात् तुडभावः। अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति तुटि सति पुरातनमित्यपि भवति।

२. लीङ् श्लेषणे। उपसर्गवशात्सकर्मकः।

३. कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः। इत्यमरः॥

लीनः पावको यस्यास्तां शमीमिव । शमीतरौ वह्निरस्तीत्यत्र लिङ्गं 'शमीगर्भा-दग्निं जनयती'ति । अन्तःसलिलामन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीमिव । अमन्यत । एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वतेजस्वित्वपावनत्वानि विवक्षितानि ॥

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगन्तसंपदाम् ।
यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥१०॥

धीरः स [प्रियानुरागस्य] प्रियायामनुरागस्य स्नेहस्य । [मनः-समुन्नतेः] मनसः समुन्नतेरौदार्यस्य [भुजार्जितानां] । भुजेन भुजबलेन करेण वार्जितानाम् । न तु वाणिज्यादिना । [दिगन्तसम्पदां] दिगन्तेषु संपदाम् । धृतेः पुत्रो मे भविष्यतीति संतोषस्य च । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः । सदृशीरनुरूपाः । [पुंसवनादिकाः] पुमान्सूयतेऽनेनेति पुंसवनम् । तदादिर्यासां ताः क्रिया यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य व्यधत्त कृतवान् । आदिशब्देनानवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्येते । अत्र 'मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनं यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्' इति पारस्करः । 'चतुर्थेऽनवलोभनम्' इत्याश्वलायनः । 'षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम्' इति याज्ञवल्क्यः ॥

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११ ॥

गृहागतो नृपः [सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्] सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरंशैराश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवाद्भारात्प्रयत्नेन मुक्तासनया । आसनादुत्थितयेत्यर्थः । [उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया] उपचारस्याञ्जलावञ्जलिकरणे खिन्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया तरलाक्ष्या । 'चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । तया सुदक्षिणया ननन्द । 'सुरेन्द्र-मात्राश्रित–' इत्यत्र मनुः–'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः' इति ॥

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि ।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव ॥१२॥

१. 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इति गुरुशब्दाद्भावेऽण् ।

२. कुशान् लाति गृह्णातीति कुशलो निपुणः । कुशाग्राणां तैक्ष्ण्यात्कुशादानमतीव दुष्करम् । अतो ये 'कुशला'स्ताँल्लोकाश्चतुरा इति व्यपदिशन्ति । दौष्कर्य-सामान्यात्कर्मान्तरेष्वपि चतुराः कुशला इत्यभिधीयन्ते ॥

अथ । [कुमारभृत्याकुशलैः] कुमारभृत्या बालचिकित्सा । 'संज्ञायां समजनिषद्–' इत्यादिना क्यप् । तस्यां कुशलैः कृतिभिः । 'कृती कुशलः' इत्यमरः । आप्तैर्हितैर्भिषग्भिर्वैद्यैः । 'भिषग्वैद्यौ चिकित्सकौ' इत्यमरः । [गर्भभर्मणि] गर्भस्य भर्मणि भरणे । 'भरणे पोषणे भर्म' इति हैमः । 'भृतिर्भर्म' इति शाश्वतः । भृञो मनिन्प्रत्ययः । गर्भकर्मणि' इति पाठे गर्भाधानप्रतीत्यौचित्यभङ्गः । अनुष्ठिते कृते सति । काले दशमे मासि । अन्यत्र ग्रीष्मावसाने । [प्रसवोन्मुखीं] । प्रसवस्य गर्भमोचनस्योन्मुखीम् । आसन्नप्रसवामित्यर्थः । 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । प्रियां भार्याम् । [अभ्रितां] अभ्राण्यस्याः संजातान्यभ्रिता ताम् । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इतीतच्प्रत्ययः । दिवमिव । पतिर्भर्ता प्रतीतो हृष्टः सन् । 'ख्याते हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ॥

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदम् ।
असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १३ ॥

ततः [शचीसमा] शच्येन्द्राण्या समा । 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः । सा सुदक्षिणा समये प्रसूतिकाले सति दशमे मासीत्यर्थः । 'दशमे मासि जायते' इति श्रुतेः । उच्चसंश्रयैरुच्चसंस्थैस्तुङ्गस्थानगैरसूर्यगैरनस्तमितैः कैश्चिद्यथासंभवं पञ्चभिर्ग्रहैः [सूचितभाग्यसम्पदम्] सूचिता भाग्यसंपद्यस्य तं पुत्रम् । त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनान्युत्पादकानि यस्याः सा त्रिसाधना शक्तिः । 'शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः' इत्यमरः । अक्षयमर्थमिव असूत । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यात्मनेपदिषु पठ्यते । तस्माद्धातोः कर्तरि लङ् । अत्रेदमनुसंधेयम्—'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः ॥' इति । सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभादयो राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि । तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशांशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः । अत्रांशस्त्रिंशो भागः । यथाह नारदः—त्रिंशद्भागात्मकं लग्नम्' इति । सूर्यप्रत्यासत्तिग्रहाणामस्तमयो नाम । तदुक्तं लघुजातके—'रविणास्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत्' इति । ते च स्वोच्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः । तदुक्तं राजमृगाङ्के—'स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षकेऽर्धं सुहृद्भे पादं द्विड्भेऽल्पं शुभं खेचरेन्द्रः नीचस्थायी नास्तगो वा न किं[illegible] नूनं स्वत्रिकोणे ददाति

इति । तदिदमाह कविरुच्चसंस्थैरसूर्यगैरिति च । एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स एव तुङ्गो भवति । तदुक्तं कूटस्थीये—'सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्भ्यो जायन्तेऽतः परं दिव्याः इति । तदिदमाह—पञ्चभिरिति ॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥१४॥

तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया। दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः । मरुतो वाताः सुखा मनोहरा ववुः । अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन्हविराददे स्वीचकार । इत्थं सर्वं शुभशंसि शुभसूचकं बभूव । तथाहि। तादृशां रघुप्रकाराणां भवो जन्म लोकाभ्युदयाय भवतीति शेषः । ततो देवा अपि सन्तुष्टा इत्यर्थः ॥

अरिष्टशय्यां[3] परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।
निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

[अरिष्टशय्याम्] 'अरिष्टं सूतिकागृहम्' इत्यमरः । अरिष्टे सूतिकागृहे शय्यां तल्पं परितोऽभितः । 'अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेषु दृश्यते' इति द्वितीया । विसारिणा सुजन्मनः शोभनोत्पत्तेः । 'जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः । तस्य शिशोर्निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतत्विषः क्षीणकान्तयो निशीथदीपा अर्धरात्रप्रदीपाः । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः । आलेख्यसमर्पिताश्चित्रार्पिता इव बभूवुः । निशीथशब्दो दीपानां प्रभाधिक्यसंभावनार्थः ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।
अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥१६॥

---

१. 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन् ।

२. वा गतिगन्धनयोः । लिट् । आत औ णलः ।

३. नास्ति रिष्टमत्र । रिष् हिंसायाम् ।

४. 'वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणामुपसंख्यानम्' इति वा प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इत् । तेन 'सूतका' इत्यपि साधुः ।

५. संमितशब्दः सदृशपर्यायत्वेन प्रयुज्यते—'कान्तासंमिततयोपदेशयुजे' इति मम्मटोक्तौ यथा ।

भूपतेर्दिलीपस्यामृतसंमिताक्षरममृतसमानाक्षरम् । 'सरूपसमसंमिताः' इत्याह दण्डी । कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचरायान्तःपुरचारिणे जनाय त्रयमेवादेयमासीत् । किं तत् । शशिप्रभमुज्ज्वलं छत्रम् । उभे चामरे च । छत्रादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वादिति भावः ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥१७॥

[निवातपद्मस्तिमितेन] निवातो निर्वातप्रदेशः । 'निवातावाश्रयावातौ' इत्यमरः । तत्र यत्पद्मं तद्वत्स्तिमितेन निष्पन्देन चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं पुत्रमुखं पिबतस्तृष्णया पश्यतो नृपस्य गुरुरुत्कटः प्रहर्षः कर्ता इन्दुदर्शनाद्गुरुर्महोदधेः पूरो जलौघ इव आत्मनि शरीरे न प्रबभूव स्थातुं न शशाक । अन्तर्न माति स्मेति यावत् । नह्यल्पाधारेऽधिकं नीयत इति भावः । यद्वा हर्ष आत्मनि स्वस्मिन्विषये न प्रबभूव । आत्मानं नियन्तुं न शशाक । किन्तु बहिर्निर्जगामेत्यर्थः ॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥१८॥

स दिलीपसूनुः । तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । वसिष्ठेन तपस्वित्वात्तदनुष्ठितं कर्म सवीर्यं स्यादिति भावः । तपोवनादेत्यागत्य अखिले समग्रे जातकर्मणि जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशेषे कृते सति । [प्रयुक्तसंस्कारः] प्रयुक्तः संस्कारः शाणोल्लेखनादिर्यस्य स तथोक्तः । आकरोद्भवः खनिप्रभवः । 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । मणिरिव । अधिकं बभौ । वसिष्ठमन्त्रप्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः । अत्र मनुः—'प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते' इति ॥

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।
न केवलं सद्मनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥१९॥

सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः श्रुतिसुखा इत्यर्थः । मङ्गलतूर्यनिस्वना मङ्गलवाद्यध्वनयो वारयोषितां वेश्यानाम् । 'वारस्त्री गणि-

---

१. निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात् ।

२. जभी जृभि गात्रविनामे । विपूर्वस्य जृम्भतेः प्रादुर्भावोऽर्थः—'आत्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे' इति कुमारे । समुत्पूर्वस्य तूत्साहोऽर्थः—'व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते' इति भर्तृहरिः ।

का वेश्या रूपाजीवा' इत्यमरः। प्रमोदनृत्यैर्हर्षनर्तनैः सह मागधीपतेर्दिलीपस्य सद्मनि केवलं गृह एव न व्यजृम्भन्त। किं तु [दिवौकसाम्] द्यौरोको येषां ते दिवौकसो देवाःपृषोदरादित्वात्साधुः। तेषां पथ्याकाशेऽपि व्यजृम्भन्त।
तस्य देवांशत्वाद्देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति भावः।

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ॥२०॥

रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य। अत एव चौराद्यभावात् संयतो बद्धो न बभूव नाभूत्। किं तेनात आह—विसर्जयेदिति। [सुतजन्महर्षितः] सुतजन्मना हर्षितस्तोषितः सन्। यं बद्धं विसर्जयेद्विमोचयेत् किं तु स राजा तदा पितॄणामृणाभिधानाद्बन्धनात्केवलमेकं यथा तथा स्वयमेव। एक एवेत्यर्थः। 'केवलः कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधीरितः' इति शाश्वतः। मुमुचे। कर्मकर्तरि लिट्। स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः। अस्मिन्नर्थे—'एष वा अनृणो यः पुत्री' इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥२१॥

अर्थविच्छब्दार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरो दिलीपः। अयमर्भको बालकः श्रुतस्य शास्त्रस्यान्तं पारं यायात्। तथा युधि परेषां शत्रूणामन्तं पारं च यायात्। यातुं शक्नुयादित्यर्थः। 'शकि लिङ्च' इति शक्यार्थे लिङ् इति हेतोर्धातोः 'लघिवघिलघि गत्यर्थाः' इति लघिधातोर्गमनाख्यमर्थमर्थवित्त्वादवेक्ष्यालोच्य। आत्मसंभवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार। 'लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च' इत्युप्रत्यये 'बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते' इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम्। अत्र शङ्खः—'अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते' इति ॥

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने।
पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

स रघुः समग्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुर्दिलीपस्य प्रयत्नाच्छुभै-

---

१. 'ऋणमाधमर्ण्ये' इति निष्ठानत्वं निपात्यते। अर्थान्तरे तु ऋतमिति रूपम्। ऋतं वक्ष्यामि।

२. पृथिव्या ईश्वरः। 'तस्येश्वरः' इत्यण्।

मनोहरैः शरीरावयवैः। हरिदश्वदीधितेः सूर्यस्य रश्मेः। 'भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः। अनुप्रवेशाद्बालचन्द्रमा इव। दिने दिने प्रतिदिनम्। 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम्। वृद्धिं पुपोष। अत्र वराहसंहितावचनम्—'सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम्। क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः॥' इति॥

उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरंदरौ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ॥२३॥

उमावृषाङ्कौ पार्वतीवृषभध्वजौ शरजन्मना कार्तिकेयेन। 'कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः' इत्यमरः। यथा ननन्दतुः। शचीपुरंदरौ जयन्तेन जयन्ताख्येन सुतेन। 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः। यथा ननन्दतुः। तथा तत्समौ ताभ्यामुमावृषाङ्काभ्यां शचीपुरंदराभ्यां च समौ समानौ सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतुः। मागधी प्राग्व्याख्याता॥

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम्।
विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत॥ २४॥

[रथाङ्गनाम्नोः] रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ चक्रवाकौ 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः। तयोरिव तयोर्दम्पत्योर्भावबन्धनं हृदयाकर्षकं परस्पराश्रयमन्योन्यविषयं यत्प्रेम बभूव तदेकेन केवलेन ताभ्यामन्येन वा। 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः। सुतेन विभक्तमपि कृतविभागमपि परस्परस्योपरि पर्यचीयत ववृधे। कर्मकर्तरि लङ्। अकृत्रिमत्वात्स्वयमेवोपचितमित्यर्थः। यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते। अत्र तु तयोः प्रागेकैककर्तृकमेकैकविषयं प्रेम संप्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहीयत। प्रत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम्।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः॥२५॥

---

१. दीधीते दीप्यत इति दीधितिः किरणः। 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' इत्यस्मात्क्तिनि 'यीवर्णयोः—' इतीकारलोपः। तितुत्र—इत्यनेन इण्निषेधो न शङ्क्यः। 'तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्' इत्युक्तेर्ग्रहादिभ्यो धातुभ्य इड् भवत्येव।

२. तस्या इयं तदीया। 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति छः।

सोऽर्भकः शिशुः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । धात्र्योपमात्रा । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इति विश्वः । [प्रथमोदितं] प्रथममुदितमुपदिष्टं वच उवाच । तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्य ययौ च । [प्रणिपातशिक्षया] प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन नम्रोभूच्च । इति यत्तेन पितुर्मुदं ततान ॥

तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ।
उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥२६॥

शरीरयोगजैः सुखैस्त्वचि त्वगिन्द्रियेऽमृतं निषिञ्चन्तं वर्षन्तमिव तं पुत्रमङ्कमारोप्य [उपान्तसम्मीलितलोचनः] मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलितलोचनः सन् । नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । रसः स्वादः ॥

अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥२७॥

स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः स नृपः परार्ध्यजन्मनोत्कृष्टजन्मनानेन रघुणान्वयं वंशम् । प्रजानां पतिर्ब्रह्मा [गुणाग्र्यवर्तिना] गुणाः सत्त्वादयः तेष्वग्र्येण मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियत इति गुणाग्र्यवर्ती । तेन [स्वमूर्तिभेदेन] स्वस्य मूर्तिभेदेनावतारविशेषेण विष्णुनात्मनः सर्गं सृष्टिमिव । स्थितिमन्तं प्रतिष्ठावन्तममंस्त मन्यते स्म । मन्यतेरनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः । अत्रोपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानीतरेतरत्र योज्यानि । तत्र रघुपक्षे गुणा विद्याविनयादयः । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे । स्तम्बे सत्त्वादिसंध्यादिविद्यादिहरितादिषु ॥' इति विश्वः । शेषं सुगमम् ॥

स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥२८॥

'चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्या श्रुतिचोदनात् ॥' इति मनुस्मरणात्तृतीये वर्षे वृत्तचूलो निष्पन्नचूडाकर्मा सन् ।

---

१. 'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च' इत्यर्धात् शैषिको यत् । परः श्रेष्ठः अर्धः भागः तत्र भवः ।

२. 'अग्राद्यत्' इति सूत्रेण अग्रशब्दात् 'तत्र भवः' इत्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययः ।

३. समानं वयो येषां ते सवयसः । '...' इति समानस्य सभावः ।

डलयोरभेदः । स रघुः । 'प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत्' इति वचनात्पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैश्चञ्चलशिखण्डकैः । 'बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हलायुधः । सवयोभिः स्निग्धैः । 'स्निग्धो वयस्यः सवयाः' इत्यमरः । अमात्यपुत्रैरन्वितः सन् । लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाया मातृकाया यथावद्ग्रहणेन सम्यग्बोधनोपायभूतेन वाङ्मयं शब्दजातम् । [नदीमुखेन] नद्या मुखं द्वारम् । 'मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोः' इति यादवः । तेन कश्चिन्मकरादिः समुद्रमिव । आविशत्प्रविष्टः ज्ञातवानित्यर्थः ॥

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥२९॥

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥' इति मनुस्मरणादथ गर्भैकादशेऽब्दे विधिवदुपनीतं गुरुप्रियमेनं रघुं विपश्चितो विद्वांसो गुरवो विनिन्युः शिक्षितवन्तः । ते गुरवोऽत्रास्मिन्रघाववन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः । तथाहि । क्रिया शिक्षा । 'क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षाचिकित्सोपायकर्मसु' इति यादवः । वस्तुनि पात्रभूत उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति फलति । 'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्' इति कौटिल्यः ॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।
ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥३०॥

अत्र कामन्दकः—'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ॥ ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥' इति । 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥' इति च । उदारधीरुत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रैर्धियो गुणैः । चत्वारोऽर्णवाः उपमा यासां ताश्चतुरर्णवोपमाः । 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्युत्तरपदसमासः । चतस्रो विद्याः हरितां दिशामीश्वरः सूर्यः पवनातिपातिभिर्हरिद्भिर्निजाश्वैः । 'हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः' इति विश्वः । चतस्रो दिश इव । क्रमात्ततार । चतुरर्णवोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥३१॥

---

१. विपश्यंश्चिन्तयते विपश्चित् ।

२. अत्र 'चतुरर्णव' इति शब्दरूपस्य द्विगुः संज्ञा । 'चतुरर्णवोपमाः' इति बहुव्रीहिः ।

स रघुः । 'कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥' इति मनुस्मरणान्मेध्यां शुद्धां रौरवीं रुरुसंबन्धिनीम्। 'रुरुर्महाकृष्णसारः' इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा मंत्रवत्ससंत्रकमस्त्रमाग्नेयादिकं पितुरेवोपाध्यायादशिक्षताभ्यस्तवान् । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानसंज्ञा । पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति—नेति । तद्गुरुरेकोऽद्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वर एव नाभूत् । किंतु क्षितौ स दिलीप एको धनुर्धरोऽप्यभूत् ॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥३२॥

रघुः क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवो निरस्तशिशुभावः सन् । [महोक्षतां] महानुक्षा महोक्षो महर्षभः । 'अचतुर–' आदिसूत्रेण निपातनादकारान्तत्वम् । तस्य भावस्तत्ता । तां स्पृशन्गच्छन्वत्सतरो दम्य इव । 'दम्यवत्सतरौ समौ' इत्यमरः । द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन्व्रजन्कलभः करिपोत इव । [गाम्भीर्य्यमनोहरम्] गाम्भीर्येणाचापलेन मनोहरं वपुः पुपोष ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ।
नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥ ३३ ॥

'गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि ॥ पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु ॥' इति केशवः । गावो लोमानि केशा दीयन्ते खण्ड्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्मोच्यते । तदुक्तं मनुना—'केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥' इति । अथ गुरुः पिता । 'गुरु र्गीष्पतिपित्रादौ' इत्यमरः । अस्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयत् । कृतवानित्यर्थः। अथ नरेन्द्रकन्यास्तं रघुम् । [दक्षसुताः] दक्षस्य सुता रोहिण्यादयस्तमोनुदं चन्द्रमिव । 'तमोनुदोऽग्निचन्द्रार्काः' इति विश्वः । सत्पतिमवाप्याबभुः । रघुरपि तमोनुत् । अत्र मनुः—'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥' इति ॥

---

१ तनुर्वत्सो वत्सतरः । 'वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च–' इति तनुत्वे द्योत्ये ष्टरच्। प्रथमवया वत्सः तस्य तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः ।

युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः।
वपुः प्रकर्षादजयद्गुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

युवा । युगो नाम धुर्यस्कन्धगः सच्छिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारुविशेषः। 'यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु' इत्यमरः । [युगव्यायतबाहुः] युगवद्व्यायतौ दीर्घौ बाहू यस्य सः। अंसावस्य स्त इत्यंसलो बलवान् । मांसलश्चेति वृत्तिकारः। 'बलवान्मांसलोंऽसलः' इत्यमरः। 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः। कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरो विशालग्रीवः। 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः। रघुर्वपुषः प्रकर्षादाधिक्याद्यौवनकृताद्गुरुं पितरमजयत् तथापि विनयान्नम्रत्वेन नीचैरल्पकोऽदृश्यत । अनौद्धत्यं च विवक्षितम् ॥

संप्रति तस्य यौवराज्यमाह—

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरम्।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

तत आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वीम् । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप्। प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयिष्यता लघुं करिष्यता । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति लघुशब्दाण्णिच्[1]। ततो 'लृटः सद्वा' इति शतृप्रत्ययः। नृपेण दिलीपेनासौ रघुः [निसर्गसंस्कारविनीतः] निसर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतो नम्र इति हेतोः। [युवराजशब्दभाक्] युवराज[2] इति शब्दं भजतीति तथोक्तः। 'भजो ण्विः' इति ण्विप्रत्ययः। चक्रे कृतः। 'द्विविधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च' इति कौटिल्यः। तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रं युवराजं चकारेत्यर्थः। अत्र कामन्दकः—'विनयोपग्रहान्भूत्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान्। अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥ विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥' इति ॥

---

१. प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चेति गणसूत्रेण इष्ठवद्भावे 'टेः' इति टिलोपः।

२. युवा चासौ राजा च युवराजः। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्समासान्तः।

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं[1] श्रीर्युवराजसंज्ञितम्[2] ।
अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम्[3] ॥ ३६ ॥

गुणान्विनयादीन्सौरभ्यादींश्चाभिलषतीति गुणाभिलाषिणी श्री राज्यलक्ष्मीः पद्माश्रया च [नरेन्द्रमूलायतनात्] नरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मात् । अपादानात् । अनन्तरं संनिहितम् । युवराज इति संज्ञास्य संजाता युवराजसंज्ञितम् । तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । आत्मनः पदं स्थानमास्पदम् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । स रघुरित्यास्पदं तदास्पदम् । कमलाच्चिरोत्पन्नान्नवावतारमचिरोत्पन्नमुत्पलमिव । अंशेनागच्छत् । स्त्रियो हि यूनि रज्यन्त इति भावः ॥

विभावसुः[4] सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्यनुषञ्जनीयम् । वायुना विभावसुर्वह्निरिव । 'सूर्यवह्नी विभावसू' इत्यमरः । घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान्सूर्य इव । [कटप्रभेदेन] कटो गण्डः । 'गण्डः कटो मदो दानम्' इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनम् । मदोदय इत्यर्थः । तेन करीव पार्थिवो दिलीपस्तेन रघुणातितरामत्यन्तं सदुःसहः सुष्ठुसह्यो बभूव ॥

नियुज्य तं होमतुरंगरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।
अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥३८॥

शतक्रतुरिन्द्र उपमा यस्य स शतक्रतूपमः स दिलीपः । 'शतं वै तुल्या राजपुत्रा देवा आशापालाः' इत्यादिश्रुत्या । राजसुतैरनुद्रुतमनुगतं धनुर्धरं तं रघुं [होमतुरङ्गरक्षणे] होमतुरंगाणां रक्षणे नियुज्य ।

---

१. अत्र प्रतिष्ठायामर्थे सुड् निपात्यते ।

२. 'क्विब्वचि—' इति 'श्रिञ् सेवायाम्' इत्यस्मात्क्विप्, धात्ववयवेकारस्य दीर्घादेशोऽसम्प्रसारणं च। अयं शब्दः स्वभावादेव स्त्रियां वर्तते। अतएव 'हल्ङ्याब—' इत्यस्यानवकाशः । सुलोपाभावविषयोऽस्माभिर्विस्तरेण व्याकरणद्वादशाध्याय्यां प्रत्यपादि ॥

३. कं जलमलति भूषयतीति कमलम् । मूलविभुजादित्वात्कः ।

४. विशिष्टा भा वसु धनमस्येति विभावसुः ।

एकेन क्रतुनाऽपूर्णमेकोनं क्रतूनामश्वमेधानां शतमपाविघ्नमपगतविघ्नं यथा तथाप ॥

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरंगमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।
धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः[1] ॥३९॥

ततः परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दिलीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य–' इत्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्टं मुक्तमनर्गलमप्रतिबन्धम् । अव्याहतस्वैरगतिमित्यर्थः । 'अपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । तुरङ्गं धनुर्भृतां रक्षिणां रक्षकाणामग्रत एव शक्रो गूढविग्रहः सन् । जहार किल । किलेत्यैतिह्ये ।

विषादलुप्तप्रतिपत्ति[2] विस्मितं कुमारसैन्यं[3] सपदि स्थितं च तत् ।
वसिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

तत् [कुमारसैन्यं] कुमारस्य सैन्यं सेना सपदि । [विषादलुप्तप्रतिपत्ति विषाद इष्टनाशकृतो मनोभङ्गः । तदुक्तम् –'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः' इति । तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तम् । विस्मितमश्वनाशस्याकस्मिकत्वादाश्चर्याविष्टं सत् । स्थितं तस्थौ । अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छयागता । रघोः स्वप्रसादलब्धत्वादनुजिघृक्षयेति भावः । नन्दिनी नाम वसिष्ठधेनुश्च ददृशे । द्वौ चकारावविलम्बसूचकौ ॥

तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥४१॥

सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनो रघुः पुण्येन [तदङ्गनिस्यन्दजलेन] तस्या नंदिन्या यदङ्गं तस्य निस्यन्दो द्रवः स एव जलम् । मूत्रमित्यर्थः । तेन लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा । अतीन्द्रियेष्विन्द्रियाण्यतिक्रान्तेषु । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गताप्रतिषेधाद्विशेष्यनिघ्नत्वम् । भावेष्वपि वस्तुषूपपन्नदर्शनः संपन्नसाक्षात्कारशक्तिर्बभूव ॥

---

१. 'गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः ।

२. विषादेन किंकर्तव्यमूढम् इत्यर्थः ।

३. सेना एव सैन्यम् । [illegible] ।

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥४२॥

नरदेवसंभवः स रघुः पुनः पुनः [सूतनिषिद्धचापलम्] सूतेन निषिद्धचापलं निवारितौद्धत्यं [रथरश्मिसंयतम्] रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः। 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः। संयतं बद्धमश्वं हरन्तं [पर्वतपक्षशातनं] पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श।

शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः।
अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥४३॥

रघुस्तमश्वहर्तारमनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारशून्यैरक्ष्णां शतैर्हरिभिर्हरिद्वर्णैः। 'हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः' इति विश्वः। वाजिभिश्च हरिमिन्द्रं विदित्वा। 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु' इति विश्वः। एनामिन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण गभीरेण स्वरेण ध्वनिनेव निवर्तयन्निवावोचत् ॥

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे।
अजस्र[2]दीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे॥ ४४ ॥

हे देवेन्द्र, मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां प्रथमः सदा निगद्यसे कथ्यसे। [अजस्रदीक्षाप्रयतस्य] तथाप्यजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय क्रतुविघाताय। क्रियां विहन्तुमित्यर्थः। 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी। कथं प्रवर्तसे ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्यां[3] ननु दिव्यचक्षुषा।
स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः॥४५

---

१. पर्वतानां पक्षाणां शातनः। 'शदेरगतौ तः' इति णिचि तकारान्तादेशः, गतौ तु नायमादेशो भवति। शादयति गाः।

२. 'जसु मोक्षणे' इत्यस्माद् 'नमिकम्पि—' इति ताच्छीलिको रः। नञ्साहितः क्रियासातत्ये वर्तते।

३. 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे' इति पर्युदासेनोपसृष्टाद् यमेः पोरदुपधादिति प्राप्तो यत्प्रत्ययो न भवति। ज्ञापकेन तु सिद्ध्यति—न तत्र भवेद्विनियम्यम् इति ॥

[त्रिलोकनाथेन] त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथः । 'तद्धितार्थ–' इत्यादिनोत्तरपदसमासः[1] । तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषातीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मखद्विषः क्रतुविघातकाः सदा नियम्या ननु शिक्ष्याः खलु । स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयमन्तरायो विघ्नो भवसि चेत् । विधिरनुष्ठानं च्युतः क्षतः । लोके सत्कर्मकथैवास्तमियादित्यर्थः ॥

तदङ्गमग्र्यं मघवन्महाक्रतोरमुं तुरंगं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।
पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥४६॥

हे मघवन्, तत्तस्मात्कारणान्महाक्रतोरश्वमेधस्याग्र्यं श्रेष्ठमङ्गं साधनममुं तुरंगं प्रतिमोक्तुं प्रतिदातुमर्हसि । तथाहि । श्रुतेः पथो दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा महान्तो मलीमसां मलिनां पद्धतिं मार्गं नाददते न स्वीकुर्वते । असन्मार्गं नावलम्बन्त इत्यर्थः । 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।
निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे[2] च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥४७॥

इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्याकर्ण्य । [दिवौकसाम्] दिवौकसः स्वर्गौकसः । 'दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो रघुप्रभावात्सविस्मयः सन् । रथं निवर्तयामास । उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ॥

यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुर्लङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

हे राजन्यकुमार क्षत्रियकुमार । 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । यद्वाक्यमात्थ ब्रवीषि । 'ब्रुवः पञ्चानाम्–' इत्यादिना आहादेशः[3] । तत्तथा सत्यम् । किंतु यशोधनैरस्मादृशैः परतः

---

१. इह त्रिपदतत्पुरुषस्य दुर्लभत्वान्नायं विग्रहः समीचीनः । त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोकः । शाकपार्थिवादिः । तस्य नाथः । त्रयाणां लोकानां समाहार इति द्विगौ तु ङीप्प्रसक्तिः स्यात् ।

२. 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इति क्रमेरात्मनेपदम् ।

३. 'आहस्थः' इति सूत्रे [illegible] थकारः । तस्य खरि चर्त्वम् ।

शत्रुतो यशो रक्ष्यम् । ततः किमत आह—भवद्गुरुस्त्वत्पिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धमशेषं सर्वं मम तद्यश इज्यया यागेन लङ्घयितुं तिरस्कर्तुमुद्यत उद्युक्तः ॥

किं तद्यश इत्याह—

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः ।
तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी नहि शब्द एष नः॥४९॥

पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमासः । 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधात् कर्मधारये तु 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इत्युत्तमपुरुष इति स्यात्[1] । यथा हरिर्विष्णुरेक एव पुरुषोत्तमः स्मृतः । यथा च त्र्यम्बकः शिव एव महेश्वरः स्मृतः । नापरोऽन्यः पुमान् । तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुर्विदन्ति । 'विदो लटो वा' इति झेर्जुसादेशः । नोऽस्माकम् । हरिहरयोर्मम चेत्यर्थः । एष त्रितयोऽपि शब्दो द्वितीयगामी नहि । द्वियाप्रकरणे गमिगम्यादीनामुपसंख्यानात्समासः ॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।
अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य संततेः ॥५०॥

यतोऽहमेव शतक्रतुरतस्त्वदीयस्य पितुरयं शततमोऽश्वः कपिलानुकारिणा कपिलमुनितुल्येन मयापहारितोऽपहृतः । अपहारित इति स्वार्थे णिच् । तवात्राश्वे प्रयत्नेनालम् । प्रयत्नो माकारीरित्यर्थः । निषेधस्य निषेधं

1. उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इति गीतासंवादादत्र कर्म्मधारय एवेति लभ्यते राजदन्तादित्वात्परनिपातः' इति महामहोपाध्यायाः पण्डितशिवदत्तशर्म्माणः ॥

२. यथा कपिलेन स्वकीयेन हुङ्कारेण सगरस्य संततिर्विनाशिता तथैव त्वमपि मयेन्द्रेण विनाशयिष्यस इत्यभिप्रायो महाकवेः । कपिलानुकारिणा मयेत्यनेन तु अस्याश्वस्यापहारे कपिलमेवानुकृतवानस्मीत्यनिष्टोऽर्थो गम्यत इति नापलापमर्हति । विचित्राः कविभणितयः ! एषा कथाऽत्रानुसंधेया—पुरा किल सगरेण नृपेण यज्ञियोऽश्वोऽनर्गलं विसृष्टः । राक्षसीं तनुमास्थायेन्द्रस्तमपजहार पातालं च निनाय । प्रनष्टं वाजिनं विचिन्वानाः षष्टिसहस्राणि सगरसूनवो भुवं भित्त्वा कालेन पातालमवापुः । तत्र कपिलसंनिधौ विचरन्तं तुरङ्गं दृष्ट्वा 'अयमेव चौरः' इत्यभिदधानास्तमभ्यधावन् । ततो मिथ्याभिशस्तेन संजातरोषेण तेन हुङ्कारेण भस्मीकृताः ॥

प्रति करणत्वात्तृतीया । सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पद्व्यां पदं मा निधा न निधेहि । निपूर्वाद्धाधातोर्लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेधः । महदास्कन्दनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ।

ततः प्रहस्यापभयः पुरंदरं पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥५१॥

ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा । अपभयो निर्भीकः सन् । पुनः पुरंदरं बभाषे । किमिति—हे देवेन्द्र, यद्येषोऽश्वासोचनरूपस्ते तव सर्गो निश्चयः । 'सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु' इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण । भवान् रघुं मामनिर्जित्य । कृतमनेनेति कृती । कृतकृत्यो न खलु । 'इष्टादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्ययः । रघुमित्यनेनात्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥५२॥

स रघुरुन्मुखः सन् । मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चापं सशरं करिष्यमाणः । [आलीढविशेषशोभिना] आलीढेनालीढाख्येन स्थानभेदेन विशेषशोभिनातिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौन्नत्येन विडम्बितेश्वरोऽनुसृतपिनाकी सन् । अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः—'स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति ॥ अन्वर्थं स्यात्समपदमालीढं तु ततोऽग्रतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढविपर्ययः ॥' इति ॥

रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।
नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥५३॥

रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि इति विश्वः । पत्रिणा बाणेन हृदि हृदये क्षतो विद्धः । अत एवामर्षणोऽसहनः । क्रुद्ध इत्यर्थः । गोत्रभिदिन्द्रोऽपि । 'संभावनीये चौरेऽपि गोत्रः क्षोणीधरे मतः' इति विश्वः । [नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने] नवाम्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि । दिव्ये धनुषीत्यर्थः । अमोघमवन्ध्यं सायकं बाणं समधत्त संहितवान् ॥

---

१. 'पूः सर्वयोर्दारिसहोः' इत्यनेन खचि 'वाचंयमपुरन्दरौ' इत्यमन्तत्वं निपात्यते ।

दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः।
पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥५४॥

[भीमासुरशोणितोचितः] भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते रुधिर उचितः परिचितः स इन्द्रमुक्त आशुगः सायको दिलीपसूनो रघोर्बृहद्विशालं भुजान्तरं वक्षः प्रविश्य। अनास्वादितपूर्वं पूर्वमनास्वादितम्। सुप्सुपेति समासः। मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपौ॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥५५॥

[कुमारविक्रमः] कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः। 'सप्तम्युपमानपूर्वस्य–' इत्यादिना समासः। कुमारोऽपि रघुरपि [सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ] सुरद्विपस्यैरावतस्यास्फालनेन। कर्कशा अङ्गुलयो यस्य स तस्मिन्। शच्याः पत्रविशेषकैरङ्किते शचीपत्रविशेषकाङ्किते हरेरिन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कितं सायकं निचखान निखातवान्। निष्कण्टकराज्यमासस्यायं महानाभिभव इति भावः।

जहार चान्येन मयूरपत्त्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम्।
चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥५६॥

अन्येन मयूरपत्त्रिणा मयूरपत्त्रवता शरेण शक्रस्येन्द्रस्य महाशनिध्वजं महान्तमशनिरूपं ध्वजं जहार चिच्छेद च। स शक्रः। सुरश्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य [केशव्यपरोपणात्] केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनादिव। तस्मै रघवे भृशमत्यर्थं चुकोप। तं हन्तुमियेषेत्यर्थः। 'कुधद्रुह–' इत्यादिना संप्रदानत्वाच्चतुर्थी॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः।
बभूव युद्धं तुमुलं[3] जयैषिणोरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्त्रिभिः ॥५७॥

जयैषिणोरन्योन्यजयाकाङ्क्षिणोस्तयोरिन्द्ररघ्वोः। [गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः] गरुत्मन्तः पक्षवन्तः। 'गरुत्पक्षच्छदाः पत्त्रम्' इत्यमरः। आशी-

---

१. 'भूतपूर्वे चरट्' इति निर्देशात्पूर्वशब्दस्य परनिपातः।

२. बिभेत्यस्मादिति भीमः। 'भीमादयोऽपादाने' इत्यपादाने औणादिको मप्रत्ययः।

३. 'तुमुलं रणसंकुले' इत्यमरः।

विषाः । आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां त आशीविषाः सर्पाः । पृषोदरादित्वात्साधुः। 'स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः' इत्यमरः । त इव भीमदर्शनाः । सपक्षाः सर्पा इव द्रष्टृणां भयावहा इत्यर्थः । तैरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च । धन्विनोरुपर्यधोदेशावस्थितत्वादिति भावः । पत्त्रिभिर्बाणैः [उपान्तस्थितसिद्धसैनिकम्] उपान्तस्थितास्तटस्थाः सिद्धा देवा इन्द्रस्य सैनिकाश्च रघोर्यास्मिंस्तत्तथोक्तं तुमुलं संकुलं युद्धं बभूव ॥

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।
शशाक निर्वापयितुं न वासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ॥५८॥

वासवः [अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिः] अतिप्रबन्धेनातिसातत्येन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्रवृष्टिभिर्दुष्प्रसहस्य दुःखेन प्रसह्यत इति दुष्प्रसहं तस्य। दुःखेनाप्यसह्यस्येत्यर्थः । तेजसः प्रतापस्याश्रयं तं रघुम् । अम्बुदोऽद्भिः स्वतश्च्युतं निर्गतं वह्निमिव । निर्वापयितुं न शशाक । रघोरपि लोकपालात्मकस्येन्द्रांशसंभवत्वादिति भावः ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।
रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पत्त्रिणा शरासनज्यामलुनाद्बिडौजसः ॥५९॥

ततो रघुर्हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिबन्धे प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं प्रमथ्यमानार्णव इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्ताम् । वेवेष्टि[3] व्याप्नोतीति विट् व्यापकमोजो यस्य स तस्य बिडौजस इन्द्रस्य । पृषोदरादित्वात्साधुः । शरासनज्यां धनुर्मौर्वीम् । [शशाङ्कार्धमुखेन] शशाङ्कस्यार्धः खण्ड इव मुखं फलं यस्य तेन पत्त्रिणालुनादच्छिनत् ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।
महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रश्चापमुत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः शत्रोः प्रणाशनाय बधाय [महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं] महीं धारयन्तीति

---

१. 'सेनाया वा' इति वैकल्पिकष्ठक् । सेनां समवैति सैनिकः। अत्र समवपूर्वस्येणः प्रविश्यैकदेशीभवनम् अर्थः ।

२. 'नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' इत्यत्रेव क्रियाप्रबन्धः क्रियासातत्यम् ।

३. विड् भेदने सौत्रादिकाद् इगुपधलक्षणे के विडमिति रूपम् । विडं भेदकमोजोऽस्येति विडौजाः इति व्युत्पत्त्यन्तरम् ॥

महीं महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेद उचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रं वज्रायुधमाददे जग्राह ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।
निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनैः ॥६१॥

रघुस्तेन वज्रेण भृशमत्यर्थं वक्षसि ताडितो हतः सन् । [सैनिकाश्रुभिः] सैनिकानामश्रुभिः सह भूमौ पपात । तस्मिन्पतिते ते रुरुदुरित्यर्थः । निमेषमात्रात्तद्व्यथां दुःखमवधूय तिरस्कृत्य [सैनिकहर्षनिःस्वनैः] सैनिकानां हर्षेण ये निःस्वनाः क्ष्वेडास्तैः सहोत्थितश्च । तस्मिन्नुत्थिते हर्षात्सिंहनादांश्चक्रुरित्यर्थः ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।
तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥६२॥

तथापि वज्रपातेऽपि [शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे] शस्त्राणामायुधानां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे क्रूरे विपक्षभावे शात्रवे चिरं तस्थुषः स्थितवतोऽस्य रघोर्वीर्यातिशयेन । वृत्रं हतवानिति वृत्रहा । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' । तुतोष स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः । कथं शत्रोः संतोषोऽत आह— गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पदमङ्घ्रिर्निधीयते । गुणैः सर्वत्र संक्रम्यत इत्यर्थः । गुणाः शत्रूनप्यावर्जयन्तीति भावः ॥

असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।
अवेहि मां प्रीतमृते तुरंगमात्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः॥६३॥

सारवत्तयाद्रिष्वप्यसङ्गमप्रतिबन्धं म आयुधं वज्रं त्वदन्येन न विसोढम् । अतो मां प्रीतं संतुष्टमवेहि । तुरंगमादृते तुरंगं वर्जयित्वा । 'अन्यारादितरर्ते—' इति पञ्चमी । किमिच्छसीति स्फुटं वासव आह । तुरङ्गमादन्यद्देयं नास्तीति भावः ॥

ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।
नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥६४॥

---

१. इदञ्च 'गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः' इत्यनेन संवदति ।

२. वसूनि [illegible]

ततो निषङ्गात्तूणीरादसमग्रं यथा तथोद्धृतं [सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम्] सुवर्णपुङ्खद्युतिभी रञ्जिता अंगुलयो येन तमिषुं प्रतिसंहरन्निवर्तयन् । नाप्रहरन्तं प्रहरेदिति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । 'प्रियवशे वदः खच्' इति खच्प्रत्ययः 'अरुर्द्विषत्–' इत्यादिना मुमागमः । नरेन्द्रसूनू रघुः सुरेश्वरं प्रत्यवदत् । न तु प्राहरदिति भावः ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि ।
अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥६५॥

हे प्रभो इन्द्र, अश्वममोच्यं मन्यसे यदि ततस्तर्हि [अजस्रदीक्षाप्रयतः] अजस्रदीक्षायां प्रयतः स मद्गुरुर्मम पिता विधिनैव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोर्यत्फलं तेन फलेनाशेषेण कृत्स्नेन युज्यतां युक्तोऽस्तु । अश्वमेधफललाभे किमश्वेनेति भावः ।

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
तवैव संदेशहराद्विशांपतिः शृणोति लोकेश तथा विधीयताम् ॥६६॥

सदोगतः सदोगृहं गतः [त्रिलोचनैकांशतया] त्रिलोचनस्यैश्वरस्यैकांशतयाष्टानामन्यतममूर्तित्वात् दुरासदो[2]ऽस्मादृशैर्दुष्प्राप्यो विशांपतिर्यथेमं वृत्तान्तं तव संदेशहराद्वार्त्ताहरादेव शृणोति च । हे लोकेशेन्द्र, तथा विधीयताम् ॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ।
नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ॥६७॥

मातलिसारथिरिन्द्रो रघोः संबन्धिनं कामं मनोरथं तथेति तथास्त्विति प्रतिशुश्रुवान् । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुप्रत्ययः । यथागतं ययौ । सुदक्षिणासूनू रघुरपि नातिप्रमना विजयलाभेऽप्यश्वनाशान्नातीव तुष्टः सन् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । नृपस्य सदोगृहं प्रति न्यवर्तत ॥

तमभ्यनन्द[3]त्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।
परामृशन्हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥६८॥

१. 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इति संदेशशब्दे कर्मण्युपपदे हरतेरच् ।

२. आङः पद पद्यर्थे, तस्मात्खल् ।

३. टुनदि समृद्धौ, उपसर्गवशात्सकर्मकः ।

इति तृतीयसर्गस्य विद्यासागरविरचिता टिप्पणी ।

हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं बोधितो ज्ञापितः। वृत्तान्तमिति शेषः। प्रजेश्वरो दिलीपो हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितम्। तस्य रघोरिदं तदीयम्। अङ्गं शरीरं परामृशंस्तं रघुमभ्यनन्दत्॥

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासनः।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरम्परामिव ॥६९॥

महनीयशासनः पूजनीयाज्ञः क्षितीश इत्यनेन प्रकारेण। 'इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु' इत्यमरः। महाक्रतूनामश्वमेधानां [नवाधिकां] नवभिरधिकां नवतिमेकोनशतमायुषः क्षये सति दिवं स्वर्गं समारुरुक्षुरारोढुमिच्छुः [सोपानपरम्परां] सोपानानां परम्परां पङ्क्तिमिव ततान॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥७०॥

अथ [विषयव्यावृत्तात्मा] विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः स दिलीपो यथाविधि यथाशास्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राजचिह्नम्। 'ककुद्वत्ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्के राजलक्ष्मणि' इति विश्वः। सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्त्वा तया देव्या सुदक्षिणया सह [मुनिवनतरुच्छायां] मुनिवनतरोश्छायां शिश्रिये श्रितवान्। वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः। तथाहि गलितवयसां वृद्धानामिक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यानाम्। तद्राजसंज्ञकत्वादञो लुक्। इदं वनगमनं कुलव्रतम्। देव्या सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः। तथा च याज्ञवल्क्यः—'सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वानुगतो वनम्। वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत्॥' इति। हरिणीवृत्तमेतत्। तदुक्तम्—'रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये रघुराज्याभिषेको नाम तृतीयः सर्गः॥

चतुर्थः सर्गः ।

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ।
सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं संनिधिं क्रियात् ॥

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥

स रघुर्गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजापरिपालनात्मकम् । पुरोहितादित्वाद्यक् । प्रतिपद्य प्राप्य । दिनान्ते सायंकाले सवित्रा सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनोऽग्निरिव । अधिकं बभौ । 'सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते' । 'आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति' । 'अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति' इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितमवस्थितं रघुं निशम्याकर्ण्य पूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य संजातः प्रधूमितोऽग्निः संतापाग्निरुत्थित इव प्रज्वलित इव । पूर्वेभ्योऽधिकसंतापोऽभूदित्यर्थः । राज्यकर्तृकस्यापि निशमनस्याङ्गाद्युपचारान्न समानकर्तृकत्वविरोधः ॥

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

पुरुहूतध्वज इन्द्रध्वजः । स किल राजभिर्वृष्ट्यर्थं पूज्यत इत्युक्तं भविष्योत्तरे— 'एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर । पर्जन्यः कामवर्षी स्यात्तस्य राज्ये न संशयः ॥ इति । 'चतुरस्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोकसुखावहम् ॥' इति । पुरुहूतध्वजस्येव तस्य रघोर्नवमभ्युत्थानमभ्युन्नतिमभ्युदयं च पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः । [उन्नयनपङ्क्तयः] उदूर्ध्वं प्रस्थिता उल्लसिताश्च नयनपङ्क्तयो यासां ताः सप्रजाः ससंतानाः प्रजा जनाः । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्युभयत्राप्यमरः । ननन्दुः ॥

---

१. पुरूणि हूतानि नामानि यस्य सः । परब्रह्मापि बहुधा स्तूयते नैकाभिधानैश्च सम्बोध्यते यथा चोक्तं भगवति वेदे— 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति' 'यो देवानां नामधा एक एव' इति ॥

समममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥

द्विरद इव द्विरदैश्च गच्छतीति द्विरदगामिना । 'कर्तर्युपमाने' इति 'सुप्यजातौ –' इति च णिनिः । तेन रघुणा समं युगपदेव द्वयं समाक्रान्तमधिष्ठितम् । किं तद्द्वयम् । पितुरागतं पित्र्यम् । 'पितुर्यत्'[1] इति यत्प्रत्ययः । सिंहासनम् । अखिलम् [अरिमण्डलम्] अरीणां मण्डलं राष्ट्रं च ॥

अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसंनिधानमाह—

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं संनिहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं कृतमित्युत्प्रेक्षते । पद्मा लक्ष्मीः । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः । सा स्वयमदृश्या किल । किलेति संभावनायाम् । सती छायामण्डललक्ष्येण कान्तिपुञ्जानुमेयेन । न तु स्वरूपतो दृश्येन । छायामण्डलमित्येनेनानातपज्ञानं लक्ष्यते । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्युभयत्राप्यमरः । पद्मातपत्रेण पद्ममेवातपत्रं तेन कारणभूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितमभिषिक्तं तं भेजे । अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसंपत्तिरिति भावः ॥

परिकल्पितसांनिध्या काले काले च बन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

सरस्वती च काले काले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्वचनम् बन्दिषु परिकल्पितसांनिध्या कृतसंनिधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुम् । अर्थ्याभिरर्थादनपेताभिः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । स्तुतिभिः स्तोत्रैरुपतस्थे ॥ देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः देवतात्वं च 'नाविष्णुः पृथिवीपतिः' इति वा, लोकपालात्म-

---

१. 'पितुर्यच्च' इत्येव सूत्रम् । चात्पक्षे ठञ् । यति परतो 'रीङ् ऋत' इति रीङादेशः । यस्येति ईकार लोपः ।

२. 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' इत्यत्र 'राजाऽसे' इति पठ्यते तेन चासमास एव राजशब्दाद्यग्विधीयते । राज्यम् । साम्राज्यमित्यत्र तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।

कत्वाद्धेत्यनुसंधेयम् । एवं च सति 'उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिषु' इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुंधरा ॥ ७ ॥

वसुंधरा मनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मान्यैः पूज्यै राजभिर्भुक्ता यद्यपि । भुक्तैवेत्यर्थः । यद्यपीत्यवधारणे । 'अप्यर्थे यदि वार्थे स्यात्' इति केशवः । तथापि तस्मिन्राज्ञि । अन्यः पूर्वो यस्याः सान्यपूर्वा । अन्यपूर्वा न भवतीत्यनन्यपूर्वा । अनन्योपभुक्तेवासीत् । तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥

अत्र कारणमाह—

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दाक्षिणः ॥ ८ ॥

हि यस्मात्कारणात्स रघुर्युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार । क इव । अतिशीतोऽत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । दक्षिणो दक्षिणदिग्भवो नभस्वान्वायुरिव । मलयानिल इवेत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः—'उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥' इति ॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

तेन रघुणा प्रजा गुरौ दिलीपविषये [सहकारस्य] सहकारोऽतिसौरभश्चूतः । 'आम्रश्चूतोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । तस्य फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोदय इव ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठा अल्पौत्सुक्याः कृताः । गुणोत्तरश्चोत्तरो विषयः पूर्वं विस्मारयतीति भावः ॥

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।
पूर्व एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

---

१. चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् ।

२. मनुः प्रभृतिरादिर्येषां ते मनुप्रभृतयो मन्वादयः ।

३. 'संज्ञायां भृतॄ—' इति संज्ञायां खच् ।

४. 'तसौ मत्वर्थे' इति पूर्वस्य भसंज्ञायां 'तसजुषो रुः' इत्यास्याप्रवृत्तिः ।

नयविद्भिर्नीतिशास्त्रज्ञैर्नवे तस्मिन्राज्ञि विषये । तमधिकृत्येत्यर्थः । सद्धर्मयुद्धादिकमपत्कूटयुद्धादिकं चोपदर्शितम् । तस्मिन्राज्ञि पूर्वः पक्ष एवाभवत् । संक्रान्त इत्यर्थः । उत्तरः पक्षो नाभवत् । न संक्रान्त इत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमतं नासत् । तदुद्भावनं तु ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः । पक्षः साधनयोग्यार्थः । 'पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति केशवः ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।
नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥११॥

पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणा गन्धादय उत्कर्षमतिशयं पुपुषुः । अत्रोत्प्रेक्षते—तस्मिन्रघौ नाम नवे महीपाले सति सर्वं वस्तुजातं नवमिवाभवत् । तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥१२॥

यथा चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्र इन्दुः । चदिधातोरौणादिको रप्रत्ययः । प्रह्लादनादाह्लादकरणादन्वर्थोऽनुगतार्थनामकोऽभूत् । यथा च तपतीति तपनः सूर्यः । नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः । प्रतापात्संतापजननादन्वर्थः । तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जनादन्वर्थः सार्थकराजशब्दोऽभूत् । यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजेत्युक्तं कविना ॥

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥१३॥

विशाले तस्य रघोर्लोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते कर्णप्रान्तगते । चक्षुष्मत्ता तु । चक्षुःफलं त्वित्यर्थः । सूक्ष्मान्कार्यार्थान्कर्तव्यार्थान्दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव । शास्त्रं दृष्टिर्विवेकिनामिति भावः ॥

---

१. यद्यपि राजतेर्दीप्त्यर्थाद् व्युत्पद्यते 'राजन्' इति शब्दः, नतु रञ्जयतेः प्रीणनार्थकात्, तथापि 'अर्थनित्यः परीक्षेत' इति यास्कोक्तिमनुसृत्य राजनि प्रजारञ्जनकर्मणः प्राधान्यमनुसन्धाय एवं निरवोचत्कविरिति सर्वमनवद्यम् । राजनि खल्वस्यैवार्थस्य प्राधान्यमिति न दुरुपपादम् । महाभारते शान्तिपर्वणि 'रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते' इति राजशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् । बौद्धशास्त्रेष्वपि एतदनुरूपं निरूपणं दृश्यते—'धम्मेन परे रञ्जेतीति' (राजा) इति॥

लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

अथ [लब्धप्रशमनस्वस्थम्] लब्धस्य[1] राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनामनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचितमेनं रघुं पङ्कजलक्षणा पद्मचिह्ना । श्रियोऽपि विशेषणमेतत् । शरत् । द्वितीया पार्थिवश्री राजलक्ष्मीरिव । समुपस्थिता प्राप्ता । 'रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु गुप्तिस्तथा योधानामपि संग्रहोऽथ तुलया मानव्यवस्थापनम् । साम्यं लिङ्गिषु दानवृत्तिकरणं त्यागः समानेऽर्चनं कार्याण्येव महीभुजां प्रशमनान्येतानि राज्ये नवे ॥'

निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे[2] दिशः ॥ १५ ॥

[निर्वृष्टलघुभिः] निःशेषं वृष्टा निर्वृष्टाः । कर्तरि क्तः । अत एव लघवः । तैर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः । अत एव सुदुःसहः । तस्य रघोर्भानोश्च प्रतापः पौरुषमातपश्च । 'प्रतापौ पौरुषातपौ' इति यादवः । युगपद्दिशो व्यानशे व्याप ॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ[3] ॥ १६ ॥

इन्द्रः । वर्षासु भवं वार्षिकम् । वर्षानिमित्तमित्यर्थः । 'वर्षाभ्यष्ठक्' इति ठक्प्रत्ययः । धनुः संजहार । रघुर्जैत्रं जयशीलम् । जेतृशब्दात्तृन्नन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । धनुर्दधौ । हि यस्मात्ताविन्द्ररघू [प्रजार्थसाधने] प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधनविषये पर्यायेणोद्यते कार्मुके याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ । 'पर्यायोद्यमविश्रमौ' इति पाठान्तरे पर्यायेणोद्यमो विश्रमश्च ययोस्तौ पर्यायोद्यमविश्रमौ । द्वयोः पर्यायकरणादक्लेश इति भावः ॥

---

१. लब्धानि प्रशमनान्यनेनेति लब्धप्रशमनः । लब्धप्रशमनोऽत एव स्वस्थ इति लब्ध० कर्मधारयः ।

२. अश्नोतेश्चेति 'अशूङ् व्याप्तौ' इत्यस्य दीर्घीभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति लिटि ।

३. 'कर्मण उकञ्' इत्युकञ् । कर्मणे प्रभवति इति कार्मुकम् । तत्कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिरिति भावः ।

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥१७॥

[पुण्डरीकातपत्रः] पुण्डरीकं सिताम्भोजमेवातपत्रं यस्य स तथोक्तः। [विकसत्काशचामरः] विकसन्ति काशानि काशाख्यतृणकुसुमान्येव चामराणि यस्य स तथोक्तः। ऋतुः शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपत्रं काशनिभचामरं तं रघुं विडम्बयामासानुचकार। [तच्छ्रियम्] तस्य रघोः श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप 'शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते' इति शाश्वतः॥

प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥१८॥

[प्रसादसुमुखे] प्रसादेन सुमुखे तस्मिन्रवौ विशदप्रभे निर्मलकान्तौ चन्द्रे च द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरनुरागः समरसा समस्वादा। तुल्ययोगेति यावत्। 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः। आसीत्॥

हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु।
विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥१९॥

[हंसश्रेणीषु] हंसानां श्रेणीषु पंक्तिषु। तारासु नक्षत्रेषु। [कुमुद्वत्सु] कुमुदानि येषु सन्तीति कुमुद्वन्ति। 'कुमुद्वान्कुमुदप्राये' इत्यमरः। 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्'। तेषु। कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः। वारिषु च तदीयानां रघुसंबन्धिनां यशसां विभूतयः संपदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम्। इत्युत्प्रेक्षा। अन्यथा कथमेषां धवलिमेति भावः॥

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम्।
आकुमारकथोद्धातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥२०॥

[इक्षुच्छायनिषादिन्यः] इक्षूणां छायेक्षुच्छायम्। 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकत्वम्। तत्र निषण्णा इक्षुच्छायनिषादिन्यः। 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः' इति स्त्रीलिङ्गपाठे इक्षोश्छायेति विग्रहः। अन्यथा बहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गात्। शालीन्गोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः सस्यपालिकाः स्त्रियः। कर्मण्यण्। 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्। गोप्तू रक्षकस्य तस्य रघोः। गुणेभ्य उदयो यस्य तद्गुणोदयं गुणोत्पन्नमाकुमारं कुमारादारभ्य कथोद्धातः कथारम्भो यस्य

---

1. अवर्ज्यो व्यधिकरणो बहुव्रीहिर्जन्माद्युत्तरपदः इति वैयधिकरण्येऽपि बहुव्रीहिः।

तत्। [आकुमारकथोद्धातम्] कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः। यशो जगुर्गायन्ति स्म। अथवा कुमारस्य सतो रघोर्याः कथा इन्द्रविजयादयस्तत आरभ्याकुमारकथम्। तत्राप्यभिविधावव्ययीभावः। आकुमारकथमुद्धातो यस्मिन्कर्मणि। गानक्रियाविशेषणमेतत्। 'स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः' इत्यमरः। 'आकुमारकथोद्भूतम्' इति पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभिश्चरितैरुद्भूतं यद्यशस्तद्यश आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम्॥

प्रससादोदयादम्भः[1] कुम्भयोनेर्महौजसः[2]।
रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः॥२१॥

महौजसः कुम्भयोनेरगस्त्यस्य। 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः। उदयादम्भः प्रससाद प्रसन्नं बभूव। महौजसो रघोरुदयादभिभवाशङ्कि द्विषतां मनश्चुक्षुभे कालुष्यं प्राप। 'अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति' इत्यागमः॥

मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः।
लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम्॥ २२॥

मदोदग्रा मदोद्धताः। ककुदेषामस्तीति ककुद्मन्तः। महाककुद इत्यर्थः। यवादित्वान्मकारस्य वत्वाभावः। सरितां कूलान्युद्रुजन्तीति कूलमुद्रुजाः। 'उदि कूले रुजिवहोः' इति खश्प्रत्ययः 'अरुर्द्विषत्–' इत्यादिना मुमागमः। महान्त उक्षाणो महोक्षाः। अचतुर–' इत्यादिना निपातनादकारान्तः। लीलाखेलं विलाससुभगं तस्य रघोरुत्साहवतो वपुष्मतः परभञ्जकस्य विक्रमं शौर्यमनुप्रापुरनुचक्रुः॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः॥ २३॥

मदस्येव गन्धो येषां तैर्मदगन्धिभिः। 'उपमानाच्च' इतीकारः समासान्तः। सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणाम् 'सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो

---

१. प्रपूर्वः षद्लृधातुर्विमलीभवनेऽर्थे वर्तते—

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम्।
न नामग्रहणमात्रेण तस्य वारि प्रसीदति॥

२. अगस्त्यस्य कुम्भयोनित्वकथा—पुरा किलोर्वश्या अप्सरसो दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द। तच्च कुम्भेऽन्तो बहिश्च पपात। कुम्भे सम्बभूवर्षिसत्तमोऽगस्त्यः। अत एव स कुम्भसंभव कुम्भयोनिर्वेत्याख्यां लेभे।

विषमच्छदः' इत्यमरः। प्रसवैः पुष्पैराहतास्तस्य रघोर्नागा गजाः। 'गजेऽपि नागमातङ्गौ' इत्यमरः। असूययेवाहतिनिमित्तया स्पर्धयेव सप्तधैव प्रसुस्रुवुर्मदं ववृषुः। प्रतिगजगन्धाभिमानादिति भावः। 'करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः' इति पालकाप्ये। करान्नासारंध्राभ्यामित्यर्थः॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान्।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत्॥ २४॥

सरितो गाधाः सुप्रतराः कुर्वती। पथो मार्गांश्चाश्यानकर्दमाञ्शुष्कपङ्कान्कुर्वती। 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' इति श्यतेर्निष्ठा तस्य नत्वम्। शरच्छरदृतुस्तं रघुं शक्तेरुत्साहशक्तेः प्रथमं प्राग्यात्रायै दण्डयात्रायै चोदयामास प्रेरयामास। प्रभावमन्त्रशक्तिसंपन्नस्य शरत्स्वयमुत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः॥

तस्मै सम्यग्घुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ।
प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ॥ २५॥

[वाजिनीराजनाविधौ] वाजिनामश्वानां नीराजनाविधौ। नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि सम्यग्विधिवद्धुतो होमसमिद्धो वह्निः। [प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन] प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम्। तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभावः। प्रदक्षिणं यार्चिर्ज्वाला तस्या व्याजेन हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ। उक्तमाहवयात्रायाम्—'इद्धः प्रदक्षिणगतो हुतभुङ् नृपस्य धात्रीं समुद्ररशनां वशगां करोति' इति। वाजिग्रहणं गजादीनामप्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानात्॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया॥ २६॥

गुप्तौ मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च येन स गुप्तमूलप्रत्यन्तः। शुद्धपार्ष्णिरुद्धृतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा अयान्वितः शुभदैवान्वितः। 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः। स रघुः षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यम्। 'मौलं भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्' इति कोशः। आदाय [दिग्जिगीषया] दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे चचाल॥

---

१. श्यतेरिति पाठः प्रामादिकः। नहि श्यतिः संयोगादिराकारान्तो धातुः। श्यायतेरिति तु वक्तव्यम्।

२. नीरस्य अजना प्रक्षेपोऽत्रेति नीराजना।

अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।
पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥

वयोवृद्धाः पौरयोषितस्तं रघुं प्रयान्तं लाजैराचारलाजैः । मन्दरोद्धूतैः पृषतैर्बिन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मयोऽच्युतं विष्णुमिव । अवाकिरन्पर्याक्षिपन् ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहितानिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

[प्राचीनबर्हिषा] प्राचीनबर्हिर्नाम कश्चिन्महाराज इति केचित् । प्राचीनबर्हिरिन्द्रः । 'पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनबर्हिस्तथा' इतीन्द्रपर्यायेषु हलायुधाभिधानात् । तेन तुल्यः स रघुः । [अनिलोद्धूतैः] अनिलेनानुकूलवातेनोद्धूतैः केतुभिर्ध्वजैरहितान्रिपूंस्तर्जयन्निव भर्त्सयन्निव । तर्जिभर्त्स्योरनुदात्तत्त्वेऽपि चक्षिङो ङित्करणेनानुदात्तत्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति वामनः प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ ॥

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः[1] ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥

किं कुर्वन् । स्यन्दनोद्धूतै रजोभिर्घनसंनिभैर्वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैर्गजैश्च यथाक्रमं व्योमाकाशं भुवस्तलमिव भूतलं च व्योमेव कुर्वन् । ययाविति पूर्वेण संबन्धः ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

अग्रे प्रतापस्तेजोविशेषः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । ततः शब्दः सेनाकलकलः । तदनन्तरं परागो धूलिः । 'परागः पुष्परजसि धूलिस्नानीययोरपि' इति विश्वः । पश्चाद्रथादि रथाश्वादिकं चतुरङ्गबलम् । 'रथानीकम्' इति पाठ इतिशब्दाध्याहारेण योज्यम् । इतीत्थं चतुःस्कन्धेव चतुर्व्यूहेव । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कायांशे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः । सा चमूर्ययौ ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥

---

१. 'स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः' इत्यमरः ।
२. 'वान्तो सिप्रत्यये' इत्यमरः ।

स रघुः शक्तिमत्त्वात्समर्थत्वान्मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि । 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः । उदम्भांस्युद्भूतजलानि चकार नाव्या नौभिस्तार्या नदीः । 'नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये' इत्यमरः । नौवयोधर्मविषमूल–' इत्यादिना यत्प्रत्ययः । सुप्रतराः सुखेन तार्याश्चकार ।विपिनान्यरण्यानि । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । प्रकाशानि निर्वृक्षाणि चकार । शक्त्युत्कर्षात्तस्यागम्यं किमपि नासीदिति भावः ॥

स सेनां महतीं कर्षन्पूर्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥

महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन्स रघुः । [हरजटाभ्रष्टां] हरस्य जटाभ्यो भ्रष्टां गङ्गां कर्षन् । सापि पूर्वसागरगामिनी । भगीरथ इव बभौ । । भगीरथो नाम कश्चित्कापिलदग्धानां सागराणां नप्ता तत्पावनाय हरकिरीटाद्गङ्गां प्रवर्तयिता राजा । यत्संबन्धाद्गङ्गा च भागीरथीति गीयते ॥

त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।
तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥

'फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः' इति केशवः । फलं लाभम् । वृक्षपक्षे प्रसवं च । त्याजितैः त्यजेर्ण्यन्ताद्द्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः । उत्खातैः स्वपदाच्च्यावितैः । अन्यत्रोत्पाटितैः । बहुधा भग्नै रणे जितैः । अन्यत्र छिन्नैः । नृपैः । पादपैर्दन्तिनो गजस्येव । तस्य रघोर्मार्ग उल्बणः प्रकाश आसीत् । 'प्रकाशं प्रकटं स्पष्टमुल्बणं विशदं स्फुटम्' इति यादवः ॥

पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥३४॥

जयी जयनशीलः । 'जिदृक्षिविश्रि–' इत्यादिनेनिप्रत्ययः । स रघुरेवम् । पुरो भवान्पौरस्त्यानग्रत्यान् । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इति त्यक्प्रत्ययः । तांस्तान् । सर्वानित्यर्थः । वीप्सायां द्विरुक्तिः । जनपदान्देशानाक्रमंस्तालीवनैः श्यामं [तालीवनश्यामं] महोदधेरुपकण्ठमन्तिकं प्राप ॥

अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।
आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥३५॥

अनम्राणाम् । कर्मणि षष्ठी । समुद्धर्तुरुन्मूलयितुस्तस्माद्रघोः सकाशात् । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । सिन्धुरयान्नदीवेगादिव

१. इनेन स्वामिना सह वर्तत इति सेना ।

सुह्मैः सुह्मदेशीयैः । सुह्मादयः शब्दा जनपदवचनाः । क्षत्रियमाचक्षते । वैतसीं वेतसः संबन्धिनीं वृत्तिम् । प्रणतिमित्यर्थः । आश्रित्य । आत्मा संरक्षितः । अत्र कौटिल्यः—'बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वेतसधर्ममातिष्ठेत्' इति ॥

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तम्भान्गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥३६॥

नेता नायकः स रघुः [नौसाधनोद्यतान्] नौभिः साधनैरुद्यतान्संनद्धान्वङ्गान्राज्ञस्तरसा बलेन । 'तरसी बलरंहसी' इति यादवः । उत्खायोन्मूल्य [गङ्गास्रोतोन्तरेषु] गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहाणामन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान्निचखान । स्थापितवानित्यर्थः ॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः[2] ॥३७॥

[आपादपद्मप्रणताः] आपादपद्ममङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणताः । [उत्खातप्रतिरोपिताः] अत एवोत्खाताः पूर्वमुद्धृता अपि प्रतिरोपिताः पश्चात्स्थापितास्ते वङ्गाः । कलमा इव शालिविशेषा इव । 'शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी' इत्यमरः । तेऽप्यापादपद्मं पादपद्ममूलपर्यन्तं प्रणताः । 'पादो बुध्ने तुरीयांशशैलप्रत्यन्तपर्वताः' इति विश्वः । उत्खातप्रतिरोपिताश्च । रघुं फलैर्धनैः । अन्यत्र सस्यैः । संवर्धयामासुः । 'फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः सस्ये' इति केशवः ॥

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादर्शितपथः[3] कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स रघुः [बद्धद्विरदसेतुभिः] बद्धा द्विरदा एव सेतवो यैस्तैः सैन्यैः कपिशां नाम नदीं तीर्त्वा । 'करभाम्' इति केचित्पठन्ति । [उत्कलादर्शितपथः] उत्कलै राजभिरादर्शितपथः संदर्शितमार्गः सन् कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

---

१. 'ये विभाषा' इत्याकार अन्तादेशः ।

२. पूर्वमुत्खाताः पश्चात्प्रतिरोपिताः । इति 'पूर्वकालैक–' इत्यनेन पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते स च कर्मधारयः समासो भवति ।

३. 'ऋक्पूरब्धूः–' इत्यकारः समासान्तः । अकारे परतः पूर्वस्य भसंज्ञायां 'भस्य टेः–' इति इन् इत्यस्य लोपः ।

स रघुर्महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । 'महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमानृक्ष-पर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥' इति विष्णुपुराणात् मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापम् । यन्ता सारथिर्गम्भीरवेदिनो द्विरदस्य गज-विशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितमङ्कुशमिव । न्यवेशयन्निक्षिप्तवान् । 'त्वग्भेदाच्छोणितस्रावान्मांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदिता ॥' इति राजपुत्रीये । 'चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः' ॥ इति मृगचर्मीये ॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

गजसाधनः सन्कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा । 'द्व्यञ्मगधकलिङ्ग–' इत्यादिनाणप्रत्ययः । अस्त्रैरायुधैस्तं रघुम् । [पक्षच्छेदोद्यतं] पक्षाणां च्छेद उद्यतमुद्युक्तं शक्रं शिलावर्षी पर्वत इव । प्रतिजग्राह प्रत्यभियुक्तवान् ॥

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराच[1]दुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

काकुत्स्थो रघुस्तत्र महेन्द्राद्रौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचानां बाणविशेषाणां दुर्दिनम् । लक्षणया वर्षमुच्यते । विषह्य सहित्वा सद्यथाशास्त्रं मङ्गलस्नात इव विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त इव जयश्रियं प्रतिपेदे प्राप । 'यत्तु सर्वौषधिस्नानं तन्माङ्गल्यमुदीरितम्' इति यादवः ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

तत्र महेन्द्राद्रौ युध्यन्त इति योधाः । पचाद्यच् । [रचितापानभूमयः] रचिताः कल्पिता आपानभूमयः । पानयोग्यप्रदेशा यैस्ते तथोक्ताः सन्तो नारिकेलासवं नारिकेलमद्यं ताम्बूलीनां नागवल्लीनां दलैः पपुः । तत्र विजहुरित्यर्थः । शात्रवं यशश्च पपुः । जहुरित्यर्थः ।

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी[2] नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

---

१. नराणां समूहं नारम् आचामतीति नाराचः । अन्येभ्यो पि दृश्यत इति डः । मेघाच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्' इत्यमरवचनाद् दुर्दिनशब्दोऽभ्रितदिवसवचनः अत्र लक्षणया वर्षमर्थः ।

२. अत्र वल्लभ एवं व्याचष्टे—'धर्मविजयी लोभविजयी असुरविजयी चेति त्रिविधो राजा । यः शत्रुं निर्जित्य तदीयां श्रियं नीत्वा शत्रुं तस्मिन्नेव

धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः स नृपो रघुः। [गृहीतप्रतिमुक्तस्य] गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च गृहीतप्रतिमुक्तः । तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार। धर्मार्थमिति भावः। मेदिनीं तु न जहार । शरणागतवात्सल्यादिति भावः ॥

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना।
अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितक्रमुकश्रेणीमता व्रीह्यादित्वादिनि प्रत्ययः। [वेलातटेन] वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेनोपान्तेनैवागस्त्येनाचरितामाशां दक्षिणां दिशमनाशास्यजयः । अयत्नसिद्धत्वादप्रार्थनीयजयः सन्। ययौ 'अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः ॥' इति ब्रह्मपुराणे ॥

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

स रघुः। [गजदानसुगन्धिना] गजानां दानेन मदेन सुगन्धिना सुरभिगन्धिना । 'गन्धस्य—' इत्यादिनेकारादेशः समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धाविवक्षायामेवेकारादेशः, तथापि निरङ्कुशाः कवयः। तथा माघकाव्ये—'वकुरयुवछदगुच्छसुगन्धयः सततमास्ततगानगिरोऽलिभिः' (६।५०)। नैषधे च—'अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा' (३।९३) इति । 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः' इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव। [सैन्यपरिभोगेण] सेनायां समवेताः सैन्याः। 'सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इत्यमरः । 'सेनाया वा' इति ण्यप्रत्ययः। तेषां परिभोगेन कावेरीं नाम सरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य शङ्कनीयां न विश्वसनीयामिवाकरोत् । संभोगलिङ्गदर्शनाद्भर्तुरविश्वासो भवतीति भावः॥

बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः।
मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

स्थाने स्थापयति स धर्मविजयी। यः शत्रुं निर्जित्य तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृहीत्वा प्राणैर्न विकुरुते स लोभविजयी। यः शत्रुं हत्वा तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृह्णाति स असुरविजयी ' इति।

१. एकान्त एकदेश इवाविभागेन लक्ष्यमाण इति दीक्षितमते तु न काप्यनुपपत्तिः।

विजिगीषोर्विजेतुमिच्छोर्गताध्वनस्तस्य रघोर्बलैः सैन्यैः । 'बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्' इति यादवः । [मारीचोद्भ्रान्तहारीताः] मारीचेषु मरीचवनेषूद्भ्रान्ताः परिभ्रान्ता हारीताः पक्षिविशेषा यासु ताः । तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः' इत्यमरः । मलयाद्रेरुपत्यका आसन्नभूमयः । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्-' इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः । अध्युषिताः उपत्यकासूषितमित्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम् ॥

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पातिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

[अश्वक्षुण्णानाम्] अश्वैः क्षुण्णानामेलालतानामुत्पातिष्णव उत्पतनशीलाः । 'अलंकृञ्' इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः । फलरेणवः फलरजांसि तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु । सर्वधनीतिवदिचन्तो बहुव्रीहिः [मत्तेभकटेषु] मत्तेभानां कटेषु ससञ्जुः सक्ताः । 'गजगण्डे कटीकटौ' इति कोषः ॥

भोगि[1]वेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीछेदिनामपि ॥ ४८ ॥

चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनानिम्नेषु समर्पितं सञ्जितं त्रिपदीछेदिनां पादशृङ्खलच्छेदकानामपि । 'त्रिपदी पादबन्धनम्' इति यादवः । करिणाम् । ग्रीवासु भवं ग्रैवं कण्ठबन्धनम् । 'ग्रीवाभ्योऽण्च्' इत्यण्प्रत्ययः । नास्रसन्न स्रस्तमभूत् । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदे पुषादित्वादङ् । 'आनिदिताम--' इति नकारलोपः ॥

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥

दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्दं भवति । लोहितादित्वात्क्यष्प्रत्ययः । 'वा क्यषः' इत्यात्मनेपदम् । दक्षिणायने तेजोमान्द्यादिति भावः । तस्यामेव दिशि पाण्ड्याः । पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः । पाण्डोर्ड्यण्वक्तव्यः । रघोः प्रतापं न विषेहिरे न सोढवन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ॥

---

१. 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । भोगः फणोऽस्यास्तीति भोगी फणी ।

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥ ५० ॥

ते पाण्ड्याः [ताम्रपर्णीसमेतस्य] ताम्रपर्ण्या नद्या समेतस्य संगतस्य महोदधेः संबन्धि संचितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु' इत्यमरः । स्वं स्वकीयं संचितं यश इव । तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः । यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ताम्रपर्णीसंगमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धम् ॥

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥
असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥

युग्ममेतत् । असह्यविक्रमः स रघुस्तटेषु सानुष्वालीनचन्दनौ व्याप्तचन्दनद्रुमौ । 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । स्तनपक्षे प्रान्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ । तस्या दक्षिणस्या दिशः स्तनाविव स्थितौ मलयदर्दुरौ नाम शैलौ यथाकामं यथेच्छं निर्विश्योपभुज्य 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' । इत्यमरः । उदकान्यस्य सन्तीत्युदन्वानुदधिः । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातः । उदन्वता दूरान्मुक्तं दूरतस्त्यक्तम् । 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन' इति समासः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक् । स्रस्तांशुकं मेदिन्या नितम्बमिव स्थितं सह्यं सह्याद्रिमलङ्घयत्प्राप्तोऽतिक्रान्तो वा ॥

संप्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह—

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।

---

१. 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदादेशोऽन्यतः । उदकानि धीयन्तेऽत्रेति । महाश्चासौ उदधिश्च ...

रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः॥ ५३॥

[अपरान्तजयोद्यतैः] अपरान्तानां पाश्चात्यानां जय उद्यतैरुद्युक्तैः। 'अपरान्तास्तु पाश्चात्यास्ते च सूर्पारिकादयः' इति यादवः। विसर्पद्भिर्गच्छद्भिस्तस्य रघोरनीकैः सैन्यैः। 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः। अर्णवो [रामास्त्रोत्सारितः] रामस्य जामदग्न्यस्यास्त्रैरुत्सारितः परिसारितोऽपि सह्यलग्न इवासीत्। सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इवादृश्यतेति भावः॥

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम्।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः॥ ५४॥

तेन रघुणा [भयोत्सृष्टविभूषाणां] भयेनोत्सृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां केरलयोषितां केरलाङ्गनानामलकेषु चमूरेणुः सेनारजश्चूर्णस्य कुङ्कुमादिरजसः प्रतिनिधीकृतः। एतेन योषितां पलायनं चमूनां च तदनुधावनं ध्वन्यते॥

मुरलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः।
तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासताम्॥ ५५॥

[मुरलामारुतोद्धूतं] मुरला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी। 'मुरलामारुतोद्धूतम्' इति केचित्पठन्ति। तस्या मारुतेनोद्धूतमुत्थापितं कैतकं केतकीसंबन्धि रजस्तद्योधवारबाणानां रघुभटकञ्चुकानाम्। 'कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री' इत्यमरः। अयत्नपटवासतामयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वमगमत् 'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरः॥

---

१. अत्रेतिहासमाचक्षते—जामदग्न्यः परशुरामस्त्रिःसप्तकृत्वः क्षितिं निःक्षत्रियां चकार। निखिलां धरित्रीं वशगां कृत्वा स अश्वमेधेनेजे, तां च कश्यपाय दक्षिणां ददौ। साम्प्रतं कश्यप एवास्या वसुधाया ईष्टे नाहमीश इत्यत्राचर्यमाणानि तपांसि विफलानीति मत्वा सोऽवकाशलाभाय पयसां पतिं ययाचे। तेनोक्तम् 'इतोऽपसार्यतां मम जलराशिर्यद्यस्ति ते शक्तिः।' उदधेरिदं वचो निशम्य धानुष्काणां धौरेयः स भवान् रामोऽतिप्रबन्धप्रहितया बाणवृष्ट्या जलमपसार्य पृथिवीमुददीधरत्।

२. 'अर्णसो लोपश्च' इति सलोपः मतुबर्थीयो वप्रत्ययश्च। अर्णांसि जलानि सन्त्यस्मिन्निति।

३. पटो वास्यतेऽनेनेति पटवासः, तस्य भावः पटवासता। 'वास उपसेवायाम्' इति चौरादिकात् धातोः 'पुंसि संज्ञायाम्—' इति घः।

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रसिञ्जितैः ।
वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥

चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् । 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहय-सैन्धवसप्तयः' इत्यमरः । गात्रसिञ्जितैर्गात्रेषु शब्दायमानैः । कर्तरि क्तः । 'गात्रसञ्जितः' इति वा पाठः । सञ्जतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । वर्मभिः कवचैः । 'मर्मरः' इति पाठे वाहानां गात्रसिञ्जितैर्गात्रध्वनिभिरित्यर्थः । मर्मरो मर्मरायमाण इति ध्वनेर्विशेषणम् । [पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः] पवनेनोद्धूतानां कम्पितानां राजतालीवनानां ध्वनिरभ्यभूयत तिरस्कृतः ॥

खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुंनागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥

[खर्जूरीस्कन्धनद्धानाम्] खर्जूरीणां तृणद्रुमविशेषाणाम् । 'खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः' इत्यमरः । स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु । 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः' इत्यमरः । नद्धानां बद्धानां करिणां [मदोद्गारसुगन्धिषु] मदोद्गारेण मदस्रावेण सुगन्धिषु । 'गन्धस्य-' इत्यादिनेकारः । कटेषु गण्डेषु पुंनागेभ्यो नागकेशरेभ्यः पुंनागपुष्पाणि विहाय । ल्यब्लोपे पञ्चमी । शिलीमुखा अलयः पेतुः । 'आलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयादिति भावः ।

अवकाशं किलोदन्वान्रामायाभ्यर्थितो ददौ ।
अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

उदन्वानुदधी रामाय जामदग्न्याय । अभ्यर्थितो याचितः सन् । अवकाशं स्थानं ददौ किल । किलेति प्रसिद्धौ । रघवे त्वपरान्त-महीपालव्याजेन करं बलिं ददौ । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्तित्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः । करदानं च भीत्या न तु याच्ञयेति रामाद्रघोरुत्कर्षः ॥

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

---

१ शिजि अव्यक्ते शब्दे आदादिकोऽकर्मकः । गत्यर्थाकर्मक— इति कर्तरि क्तः ।

२. शिली शल्यं मुखे यस्य सः ।

तत्र स रघुः [मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम्] मत्तानामिभानां रदनोत्कीर्णानि दन्तक्षतान्येव। भावे क्तः। व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णालिस्थानानि यस्मिंस्तं तथोक्तं त्रिकूटमेवोच्चैर्जयस्तम्भं चकार। गाढप्रकाशशिखिकूटोऽद्रिरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव रघोर्जयस्तम्भोऽभूदित्यर्थः॥

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी॥ ६०॥

ततः स रघुः। संयमी योगी तत्त्वज्ञानेनेन्द्रियाख्यानिन्द्रियनामकान्रिपूनिव। पारसीकान्राज्ञो जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे न तु निर्दिष्टेनापि जलपथेन। समुद्रयानस्य निषिद्धत्वादिति भावः॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः॥ ६१॥

स रघुः [यवनीमुखपद्मानां] यवनीनां यवनस्त्रीणाम्। 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष्। मुखानि पद्मानीव मुखपद्मानि। उपमितसमासः। तेषां [मधुमदं] मधुना मद्येन यो मदो मदरागः। कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः तं न सेहे। कमिव। [अकालजलदोदयः] अकाले प्रावृड्व्यतिरिक्ते काले जलदोदयः प्रायेण प्रावृषि पद्मविकाशस्याप्रसक्तत्वादब्जानां सम्बन्धिनं बालातपमिव। अब्जाहितत्वादब्जसम्बन्धित्वं सौरातपस्य॥

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैः।
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत्॥ ६२॥

तस्य रघोरश्वसाधनैर्वाजिसैन्यैः। 'साधनं सिद्धिसैन्ययोः' इति हैमः। पश्चाद्भवैः पाश्चात्त्यैर्यवनैः सह। 'दक्षिणापश्चात्पुरसः—' इति त्यक्। सहार्थे तृतीया। [शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे] शृङ्गाणां विकाराः शार्ङ्गाणि धनूंषि। तेषां कूजितैः शब्दैः। 'शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः। जये च शृङ्गविहिते चापेऽप्याह विशेषतः।' इति केशवः। अथवा शार्ङ्गैः शृङ्गसंबन्धिभिः कूजितैर्विज्ञेया अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटा यस्मिंस्तस्मिन्रजसि तुमुलः संग्रामः संकुलं युद्धमभूत्। 'तुमुलं रणसंकुले' इत्यमरः॥

---

१. मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे। वसन्तदैत्यभिच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति। इति मेदिनी।

२. अप्सु जायत इत्यब्जम्। 'सप्तम्यां जनेर्डः' इति डः।

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥

स रघुर्भल्लापवर्जितैर्बाणविशेषकृत्तैः । 'स्नुहीदलफलो भल्ला' इति यादवः । श्मश्रुलैः प्रवृद्धमुखरोमवद्भिः । 'सिध्मादिभ्यश्च' इति लच्प्रत्ययः । तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः । [सरघाव्याप्तैः] सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिर्व्याप्तैः । 'सरघा मधुमक्षिका' इत्यमरः । क्षुद्राः सरघाः । 'क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका' इत्यमरः । [क्षौद्रपटलैः] क्षुद्राभिः कृतानि क्षौद्राणि मधूनि । 'मधु क्षौद्रं माक्षिकादि' इत्यमरः । क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्' इति संज्ञायामञ्प्रत्ययः । तेषां पटलैः संचयैरिव । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छन्दसि संचये । पिटके परिवारे च' इति हैमः । महीं तस्तार[1] आच्छादयामास ॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥

शेषा हतावशिष्टा अपनीतशिरस्त्राणा अपसारितशीर्षण्याः सन्तः । 'शीर्षकम् । शीर्षण्यं च शिरस्त्रे' इत्यमरः । शरणागतलक्षणमेतत् । तं रघुं शरणं ययुः । तथाहि । महात्मनां संरम्भः कोपः । 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः । [प्रणिपातप्रतीकारः] प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य स हि । महतां परकीयमौद्धत्यमेवासह्यं न तु जीवितमिति भावः ॥

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।

आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

[तद्योधाः] तस्य रघोर्योधा भटाः [आस्तीर्णाजिनरत्नासु] आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि[2][3] चर्मश्रेष्ठानि यासु तासु [द्राक्षावलयभूमिषु] द्राक्षावलयानां भूमिषु । 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च' इत्यमरः । मधुभिर्द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मद्यैर्विजयश्रमं युद्धखेदं विनयन्ते स्मापनीतवन्तः । 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि' इत्यात्मनेपदम् । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्रसानिव ॥ ६६ ॥

---

१. स्तृञ् आच्छादने । लिट् । 'शर्पूर्वाः खयः' इति खयः शिष्यन्ते ।

२. 'अजिनं चर्म्म कृत्तिः स्त्री'—इत्यमरः ।

३. जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नं कथ्यते बुधैः ।

ततो रघुर्भास्वान्सूर्य इव शरैर्बाणैरुस्रैः किरणैरिव । 'किरणोस्र-मयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः' इत्यमरः । उदीच्यानुद्भवान्नृपान्रसानुदकानी वोद्धरिष्यन्कौबेरीं कुबेरसंबन्धिनीं दिशमुदीचीं प्रतस्थे । अनेकेनेवशब्देनेय-मुपमा । यथाह दण्डी—'एकानेकेवशब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधा' इति ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाँल्लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

सिन्धुर्नाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः । 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः [सिन्धुतीरविचेष्टनैः] सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैरङ्गपरिवर्तनैर्विनीताध्वश्रमास्तस्य रघोर्वाजिनोऽश्वा [लग्नकुङ्कुमकेस-रान्] लग्नाः कुङ्कुमकेशराः कुङ्कुमकुसुमकिञ्जल्का येषां तान् । यद्वा लग्नकुङ्कुमाः केसराः सटा येषां तान् । 'अथ कुङ्कुमम् । काश्मीरजन्म' इत्यमरः । 'केसरो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बकुलद्रुमे । पुंनागवृक्षे किञ्जल्के स्यात्' इति हैमः । 'स्कन्धान्कायान् । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कायेंऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः । दुधुवुः कम्पयन्ति स्म ॥

तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

तत्रोदीच्यां दिशि भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् । भर्तृवधेन स्फुटपराक्रम-मित्यर्थः रघुचेष्टितं रघुव्यापारः । [हूणावरोधानां] हूणा जनपदाख्याः क्षत्रियाः । तेषामवरोधा अन्तःपुरस्त्रियः । तासां [कपोलपाटलादेशि] कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्नस्ताडनादिकृतारुण्यस्यादेश्युपदेशकं बभूव । अथवा पाटल आदेश्यदेष्टा यस्य तद्बभूव । स्वयं लेख्यायत इत्यर्थः ॥

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

काम्बोजा राजानः समरे तस्य रघोर्वीर्यं प्रभावम् । 'वीर्यं तेजः प्रभावयोः' इति हैमः । सोढुमनीश्वरा अशक्ताः सन्तः । [गजालानपरि-क्लिष्टैः] गजानामालानं बन्धनम् । भावे ल्युटि 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्वम् तेन परिक्लिष्टैरक्षोटैर्वृक्षविशेषैः सार्धमानताः ॥

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।
उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ ७० ॥

तेषां काम्बोजानां [सदश्वभूयिष्ठाः] सद्भिरश्वैर्भूयिष्ठा बहुलास्तुङ्गा [द्रविणराशयः] द्रविणानां हिरण्यानाम् । 'हिरण्यं द्रविणं द्युम्नम्' इत्यमरः राशय एवोपदा उपायनानि । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः । कोसलेश्वरं कोसलदेशाधिपतिं तं रघुं शश्वदसकृद्विविशुः । 'मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यमरः । तथाप्युत्सेका गर्वास्तु न विविशुः । सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वेत्यर्थः ॥

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।
वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

ततोऽनन्तरमश्वसाधनः स गौर्या गुरुं पितरं शैलं हिमवन्तम् । उद्धूतैरश्वखुरोद्धूतैः [धातुरेणुभिः] धातूनां गैरिकादीनां रेणुभिस्तत्कूटांस्तस्य शृङ्गाणि । 'कूटोऽस्त्रि शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । वर्धयन्निव । आरुरोह । उत्पतद्धूलिदर्शनाद्गिरिशिखरवृद्धिभ्रमो जात इति भावः ॥

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम् ।
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

तुल्यसत्त्वानां सैन्यैः समानबलानाम् । [गुहाशयानां] गुहासु शेरत इति गुहाशयास्तेषाम् । 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्प्रत्ययः । 'दरी तु कन्दरो वास्त्री देवखातबिले गुहा' इत्यमरः । सिंहानां हरीणाम् । 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः' इत्यमरः । संबन्धि परिवृत्य परावृत्यावलोकितं शयित्वैव ग्रीवाभङ्गेनावलोकनं कर्तृ सैन्यघोषे सेनाकलकले संभ्रमकारणे सत्यप्यसंभ्रममन्तःक्षोभविरहितम् । नञः प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समास इष्यते । शशंस कथयामास । सैन्येभ्य इत्यर्थाल्लभ्यते । बाह्यचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः । असंभ्रान्तत्वे हेतुस्तुल्यसत्त्वानामिति । नहि समबलः समबलाद्बिभेतीति भावः ॥

---

१. उत्पूर्वः षिचूक्षरण इति धातुर्गर्वेऽर्थे वर्तते—अभिजाता नोत्सिच्यन्ते कदाचन इत्यत्र यथा ।

२. उपदीयत इति । आतश्चोपसर्गे इत्यङ् ।

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।
गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥

भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु 'भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्चर्मिका सता' इति यादवः । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः । 'मर्मरः शुष्कपर्णानाम्' इति यादवः । अयं च शुक्लादिशब्दवद्गुणिन्यपि वर्तते । प्रयुज्यते च 'मर्मरैरगुरुधूमगन्धिभिः' इति । अतो मर्मरीभूताः मर्मरशब्दवन्तो भूता इत्यर्थः [कीचकध्वनिहेतवः] कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः । श्रोत्रसुखा इति भावः । गङ्गाशीकरिणः । शीतला इत्यर्थः । मरुतो वाता मार्गे तं सिषेविरे ॥

विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।
दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

सैनिकाः सेनायां समवेताः । 'सेनाया वा' इति ण्यप्रत्ययः । नमेरूणां सुरपुन्नागानां छायासु [निषण्णमृगनाभिभिः] निषण्णानां दृषदुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिभिर्वासितोत्सङ्गाः सुरभिततला दृषदः शिला अध्यास्याधिष्ठाय । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्म । दृषत्स्वधिरुह्येत्यर्थः विशश्रमुर्विश्रान्ताः ॥

सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः ।
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

[सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः] सरलेषु देवदारुविशेषेष्वासक्तानि यानि मातङ्गानां गजानाम् । ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि कण्ठशृङ्खलानि । 'ग्रीवाभ्योऽण्च' इति चकाराड्ढक्प्रत्ययः । तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलितभास ओषधयो ज्वलन्तो ज्योतिर्लताविशेषा नक्तं रात्रौ नेतुर्नायकस्य रघोरस्नेहदीपिकास्तैलनिरपेक्षाः प्रदीपा आसन् ॥

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।
गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

---

१ अत्र संसर्गे 'अत इनिठनौ' इतीनिः । गङ्गायाः शीकरेण संसृष्टा इत्यर्थः।

२. नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे ॥ इति मेदिनी ।

३. क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति चतुर्थी । किरन्तीति किराः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः—' इति कः । अतन्तीति अताः । अत सातत्यगमने पचाद्यचि रूपम् । किराश्च ते अताश्च किराताः ।

तस्य रघोः [उत्सृष्टनिवासेषु] उत्सृष्टेषूज्झितेषु निवासेषु सेनानिवेशेषु [कण्ठरज्जुक्षतत्वचः] कण्ठरज्जुभिर्गजग्रैवैः क्षता निष्पिष्टास्त्वचो येषां ते देवदारवः किरातेभ्यो वनचरेभ्यो [गजवर्ष्म] गजानां वर्ष्म प्रमाणम् । 'वर्ष्म देहप्रमाणयोः' इत्यमरः । शशंसुः कथितवन्तः । देवदारुस्कन्धत्वक्क्षतैर्गजानामौन्नत्यमनुमीयत इत्यर्थः ॥

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

तत्र हिमाद्रौ रघोः । पर्वते भवैः पर्वतीयैः । 'पर्वताच्च' इति छप्रत्ययः । गणैरुत्सवसंकेताख्यैः सप्तभिः सह । 'गणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त पाण्डवः' इति महाभारते । [नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम्] नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानामश्मनां च निष्पेषेण संघर्षेणोत्पतिता अनला यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । 'क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः' इति यादवः । घोरं भीमं जन्यं युद्धमभूत् । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः ॥

शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् ।
जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किंनरान् ॥ ७८ ॥

स रघुः शरैर्बाणैरुत्सवसंकेतान्नाम गणान्विरतोत्सवान्कृत्वा । जित्वेत्यर्थः । किंनरान्बाह्वोः स्वभुजयोर्जयोदाहरणं जयख्यापकं प्रबन्धविशेषं गापयामास । 'गतिबुद्धि–'इत्यादिना किंनराणां कर्मत्वम् ॥

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

तेषु गणेषूपायनयुक्ताः पाणयो येषां तेषु [उपायनपाणिषु] सत्सु परस्परेणान्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारो धनरूपो विज्ञातः । हिमाद्रिणापि राज्ञः सारो बलरूपो विज्ञातः । एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वश्च पराजय इति ध्वन्यते ॥

---

१. 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् परशब्दस्य द्वित्वेऽसमासवद्भावः । 'असमासवद्भाव—' इति पूर्वपदस्थस्य सुपः सु...त्वाद् विसर्गस्य सः ।

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम् ॥ ८० ॥

स रघुस्तत्र हिमाद्रावक्षोभ्यमधृष्यं यशोराशिं निवेश्य निधाय। [पौलस्त्यतुलितस्य] पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्याद्रेः कैलासस्य ह्रियमादधानो जनयन्निव। अवरुरोहावततार। कैलासमगत्वैव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः। नहि शूराः परेण पराजितमभियुञ्जन्त इति भावः ॥

चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः।

तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

तस्मिन्रघौ। तीर्णा लौहित्या नाम नदी येन तस्मिंस्तीर्णलौहित्ये सति। [प्राग्ज्योतिषेश्वरः] प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानामीश्वरस्तस्य रघोर्गजानामालानतां प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः कृष्णागुरुवृक्षैः सह चकम्पे कम्पितवान् ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम्।

रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

स प्राग्ज्योतिषेश्वरो रुद्धार्कमावृतसूर्यम्। [अधारावर्षदुर्दिनम्] अधारावर्षं च तद्दुर्दिनं च धारावृष्टिं बिना दुर्दिनीभूतम्। अस्य रघो रथवर्त्मरजोऽपि न प्रसेहे। पताकिनीं सेनां तु कुत एव प्रसेहे। न कुतोऽपीत्यर्थः ॥

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम्।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपाणां नाम देशानामीशोऽत्याखण्डलविक्रममतीन्द्रपराक्रमं तं रघुम्। भिन्नाः स्रवन्मदाः कटा गण्डा येषां तैर्नागैर्गजैः साधनैः भेजे नागान्दत्त्वा शरणं गत इत्यर्थः। कीदृशैर्नागैः। यैरन्यान्रघुव्यतिरिक्तान्नृपानुपरुरोध। शूराणामपि शूरो रघुरिति भावः ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम्।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

---

१. 'एकदा कुबेरं विजित्य तदीयपुष्पकं चाच्छिद्य गच्छतो रावणस्य विमानः कैलासैकदेशमवाप्य रुद्धगतिर्बभूव। अस्मात्प्रदेशादपयाहीति नन्दिनाक्षिप्तः स जनितामर्षः सन् भूधरं दोर्भ्यामतोलयत्। इति कथाऽत्रानुसन्धेया।

२. खदि भेदने चौरादिकः। वृषादिभ्यः कच्च् इति कच्च्।

कामरूपेश्वरो हेमपीठस्याधिदेवतां तस्य रघोः पादयोश्छायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्तिं [रत्नपुष्पोपहारेण] रत्नान्येव पुष्पाणि तेषामुपहारेण समर्पणेनानर्चार्चयामास ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन्राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

जिष्णुर्जयशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति ग्स्नुप्रत्ययः । स रघुरितीत्थं दिशो जित्वा [रथोद्धतं] रथरुद्धतं रजश्छत्रशून्येषु रघोरेकच्छत्रकत्वादिति भावः । राज्ञां मौलिषु किरीटेषु । 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडाकङ्केलिमूर्धजे' इति हैमः । विश्रामयन् । संक्रामयन्नित्यर्थः । न्यवर्तत निवृत्तः ॥

स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

स रघुः सर्वस्वं दक्षिणा यस्य तं सर्वस्वदक्षिणम् । 'विश्वजित्सर्वस्वदक्षिणः' इति श्रुतेः । विश्वजितं नाम यज्ञम् आजह्रे कृतवानित्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह—सतां साधूनाम् । वारिमुचां मेघानामिव आदानमर्जनं विसर्गाय त्यागाय हि पात्रविनियोगायेत्यर्थः ॥

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-
र्गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधा-
न्राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

काकुत्स्थो रघुः सत्रान्ते यज्ञान्ते । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च' इत्यमरः । सचिवानाममात्यानां सखेति सचिवसखः सन् । 'सचिवो भूतकेऽमात्ये' इति हैमः । तेषामत्यन्तानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' । गुर्वीभिर्महतीभिः 'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके' इति हैमः । पुरस्क्रियाभिः पूजाभिः [शमितपराजयव्यलीकान्] शमितं पराजयेन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् । 'दुःखं वैलक्ष्य व्यलीकम्' । इति यादवः । [चिरविरहोत्सुकावरोधान्] चिरविरहेणोत्सुका उत्कण्ठिता अवरोधा अन्तःपुराङ्गना येषां तान् । [राजन्यान्] राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः क्षत्रियास्तान् । 'राजश्वशुराद्यत्' इत्यपत्यार्थे यत्प्रत्ययः । 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । [स्वपुरनिवृत्तये] स्वपुरं प्रति निवृत्तये

१. 'ये चाभावकर्मणोः' इति सूत्रात् ।

प्रतिगमनायानुमेनेऽनुज्ञातवान् । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'म्नौ ज्रौ गस्त्रि-दशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति ॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु-
र्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

ते राजानः । [रेखाध्वजकुलिशातपत्रम्] रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि च । ध्वजाद्याकाररेखा इत्यर्थः । तानि चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तम् । प्रसादेनैव लभ्यं प्रसादलभ्यम् । सम्राजः सार्वभौमस्य रघोश्चरणयुगं [प्रस्थानप्रणतिभिः] प्रस्थाने प्रयाणसमये याः प्रणतयो नमस्कारास्ताभिः करणैः । अङ्गुलीषु [मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम्] मौलिषु केशबन्धनेषु याः स्रजो माल्यानि ताभ्यश्च्युतमकरन्दैः पुष्परसैः । 'मकरन्दः पुष्परसः' इत्यमरः । रेणुभिः परागैश्च 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । गौरं गौरवर्णं चक्रुः ।

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

पञ्चमः सर्गः ।

इन्दीवरदलश्यामामिन्दिरानन्दकन्दलम् ।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

विश्वजिति विश्वजिन्नाम्न्यध्वरे यज्ञे । 'यज्ञः सवोऽध्वरो यागः' इत्यमरः । [निःशेषविश्राणितकोषजातम्] निःशेषं विश्राणितं दत्तम् । 'श्रणु दाने' चुरादिः । कोषाणामर्थराशीनां जातं समूहो येन तं तथोक्तम् ।

॥ इति चतुर्थसर्गस्य विषमपदविमर्शिनी टिप्पणी ॥

१. 'अथ जपसर्गात्तः' इति घुसंज्ञकस्य 'दा' इत्यस्याकारस्य ।

'कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः' इत्यमरः । 'जाति जानिसमूहयोः' इति शाश्वतः । एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं क्षितीशं रघुमुपात्तविद्यो लब्धविद्यो [वरतन्तुशिष्यः] वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः 'ऋष्यन्धक-' इत्यण् । इञोऽपवादः । गुरुदक्षिणार्थी । 'पुष्करादिभ्यो देशे' इत्यत्रार्थाच्चासंनिहिते तदन्ताच्चेतीनिः । अप्रत्याख्येय इति भावः । प्रपेदे प्राप । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः । तल्लक्षणं तु—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥' इति ।

स मृण्मये वीतहिरण्मयत्वात्पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः ।
श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

अनर्घशीलोऽमूल्यस्वभावः । असाधारणस्वभाव इत्यर्थः । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इति, 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति चामरशाश्वतौ । यशसा कीर्त्या । प्रकाशत इति प्रकाशः । पचाद्यच् । अतिथिषु साधुरातिथेयः । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ् । स रघुः हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम् । 'दाण्डिनायन-' आदिसूत्रेण निपातः । वीतहिरण्मयत्वादपगतसुवर्णपात्रत्वात् । यज्ञस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादिति भावः । मृण्मये मृद्विकारे पात्रे । अर्घार्थमिदमर्घ्यम् । 'पादार्घाभ्यां च' इति यत् । पूजार्थं द्रव्यं निधाय [श्रुतप्रकाशम्] श्रुतेन शास्त्रेण प्रकाशं प्रसिद्धम् । श्रूयत इति श्रुतं वेदशास्त्रम् । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । अतिथिमभ्यागतं कौत्सम् । 'आतिथिर्ना गृहागते' इत्यमरः । प्रत्युज्जगाम ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी ।
विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

विधिज्ञः शास्त्रज्ञः । अकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थः । [मानधनाग्रयायी] मानधनानामग्रयाय्यग्रेसरः । अपयशोभीरुरित्यर्थः । कृत्यवित्कार्यज्ञः । आगमनप्रयोजनमवश्यं प्रष्टव्यमिति कृत्यवित् । विशांपतिर्मनुजेश्वरः । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । विष्टरभाजमासनगतम् । उपविष्टमित्यर्थः । 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्' इत्यमरः । 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति निपातः । तं तपोधनं विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः अर्चयित्वारात्समीपे । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । कृताञ्जलिः सन्निति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥

१. 'अत्यर्थे भाषायां नित्यम्' इति नित्यं यतोऽप्युपसंख्यानम् ।

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते।
यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे। 'कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमान्' इति हलायुधः। मन्त्रकृतां मन्त्रद्रष्टृणाम्। 'सुकर्मपापमन्त्र–' इत्यादिना क्विप्। ऋषीणामग्रणीः श्रेष्ठस्ते तव गुरुः कुशल्यपि क्षेमवान्किम्। अपि प्रश्ने। 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि' इत्यमरः। यतो यस्माद्गुरोः सकाशात्त्वयाशेषं ज्ञानम्। लोकेनोष्णरश्मेः सूर्याच्चैतन्यं प्रबोध इव। आप्तं स्वीकृतम्॥

कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि।
आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥

कायेनोपवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना वाचा वेदपाठेन मनसा गायत्रीजपादिना कायेन वाचा मनसापि करणेन वासवस्येन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यलोपि। स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः। यत्तपः शश्वदसकृत्। 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यमरः संभृतं संचितं महर्षेर्वरतन्तोस्त्रिविधं वाङ्मनःकायजं तत्तपोऽन्तरायैर्विघ्नैरिन्द्रप्रेरिताप्सरःशापैर्व्ययं नाशं नापाद्यते कच्चित् न नीयते किम्। 'कच्चित्कामप्रवेदने' इत्यमरः॥

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम्।
कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥ ६ ॥

आधारबन्धप्रमुखैरालवालनिर्माणादिभिः प्रयत्नैरुपायैः। 'आधार आलवालेऽम्बुबन्धेऽधिकरणेऽपि च' इति विश्वः। [सुतनिर्विशेषम्] सुतेभ्यो निर्गतो विशेषोऽतिशयो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा संवर्धितानां श्रमच्छिदां व आश्रमपादपानां वाय्वादिः। आदिशब्दाद्दावानलादिः। उपप्लवो बाधको न कच्चिन्नास्ति किम्॥

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु।
तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥ ७ ॥

---

१. चेतनस्य भावः कर्म वा चैतन्यम्। गुणवचनत्वात् ष्यञ्।

२. अन्तरा मध्ये कार्यस्य व्यवधानमित्यन्तरायः। इण गतौ। अच्। अय गतौ। घञ् वा।

क्रियानिमित्तेष्वप्यनुष्ठानसाधनेष्वपि कुशेषु मुनिभिर्वत्सलत्वान्मृगस्नेहादभग्नकामाप्रतिहतेच्छा [तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला] तेषां मुनीनामङ्का एव शय्यास्तासु च्युतानि नाभिनालानि यस्याः सा तथोक्ता मृगीणां प्रसूतिः संततिरनघाऽव्यसना कच्चित् । अनपायिनी किमित्यर्थः । 'दुखेनोऽव्यसनेष्वघम्' इति यादवः । ते हि बालस्याद्दाराऽङ्कमङ्क एव धारयन्ति ।

निर्वर्त्यते यैर्नियमाभिषेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितॄणाम् ।
तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि कच्चित् ॥८॥

यैस्तीर्थजलैर्नियमाभिषेको नित्यस्नानादिर्निर्वर्त्यते निष्पाद्यते । येभ्यो जलेभ्यः । उद्धृत्येति शेषः । पितॄणामग्निष्वात्तादीनां निवापाञ्जलयस्तर्पणाञ्जलयः 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः । निर्वर्त्यन्ते । [उञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि] उञ्छानां प्रकीर्णोद्धृतधान्यानां षष्ठः षष्ठभागैः पालकत्वाद्राजग्राह्यैरङ्कितानि सैकतानि पुलिनानि येषां तानि तथोक्तानि वो युष्माकं तानि तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कच्चित् । अनुपप्लुतानि किमित्यर्थः । 'उञ्छो धान्यांशकादानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवः । 'षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च' इति षष्ठशब्दाद्भागार्थेऽन्प्रत्ययः । अत एवापूरणार्थत्वात् 'पूरणगुण–'इत्यादिना न षष्ठीसमासप्रतिषेधः । सिकता येषु सन्ति सैकतानि । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यणप्रत्ययः ॥

नीवारपाकादि कडंगरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कच्चित्[2] ।
कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ९ ॥

[कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं] कालेषु योग्यकाले पूपपन्नानामागतानामतिथीनां कल्प्या भागा यस्य तत्तथोक्तम् । वने भवं वन्यम् । शरीरस्थितेर्जीवितस्य साधनं वो युष्माकम् । पच्यत इति पाकः फलम् । धान्यमिति यावत् । नीवारपाकादि[3] । आदिशब्दाच्छ्यामाकादिधान्यसंग्रहः । जनपदेभ्य आगतैर्जानपदैः । 'तत आगत' इत्यण् । कडंगरीयैः । कडंगरं बुषमर्हन्तीति कडंगरीयाः । कडंगरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान्' इत्यमरः ।

१. पादैर्मूलैः पिबतीति पादपः ।

२. कडस्य गरः । गॄ निगरणे । अच् । 'कडंगर–' इति निर्देशान्मुक् । कडंगरमर्हतीति कडंगरीयः ।

'नौ वृ धान्ये' इति कर्मणि घञ् । 'उपसर्गस्य घञि–' इति नेरुपसर्गस्य दीर्घः ।

'कडंगरद[illegible] च' इति [illegible] । [illegible]दिभिर्नादृश्यते । न भक्ष्यते किमित्यर्थः ॥

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।
कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

किंच त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यग्विनीय शिक्षयित्वा विद्यामुपदिश्येत्यर्थः । गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् । 'क्रियार्थोपपद-' इत्यादिना चतुर्थी अनुमतोऽप्यनुज्ञातः किम् । हि यस्मात्ते तव [सर्वोपकारक्षमम्] सर्वेषामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयतीनामुपकारे क्षमं शक्तम् । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुमयं कालः । विद्याग्रहणानन्तर्यात्तस्येति भावः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति तुमुन् । सर्वोपकारक्षममित्यत्र मनुः–'यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमान् ॥' इति ॥

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ॥११॥

अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्तस्य । 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शतृप्रत्ययः । तवाभिगमनेनागमनमात्रेण मे मनो न तृप्तं न तुष्टम् । किन्तु नियोगक्रियया-ज्ञाकरणेनोत्सुकं सोत्कण्ठम् । 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सप्तम्यर्थे तृतीया । शासितुर्गुरोराज्ञयाप्यात्मना स्वतो वा । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया । मां संभावयितुं[2] वना-त्प्राप्तोऽसि । गुर्वर्थं स्वार्थं वागमनमित्यर्थः ॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ।
स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

[अर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य] अर्घ्यपात्रेण मृण्मयेनानुमितो व्ययः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य रघोरित्युक्तप्रकारामुदारामौदार्ययुक्तामपि गां वाचम् । 'मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे' इत्येवंरूपाम् । स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रादिङ्नेत्रघृणि-भूजले । लक्ष्यदृष्ट्योः स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । निशम्य श्रुत्वा वर-

---

१. नायं लडादेशः, अत एवात्र वर्तमानार्थता नास्ति ।

२. 'संभावयतेर्धातोर्गौरवमादरो वार्थः' । 'संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम्' इत्यत्र यथा ।

३. ब्रुवो लुङि रूपम् । 'अस्यति—' इत्यादि 'वच उम्' इत्युमागमः ।

तन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः सन्मृण्मयपात्रदर्शनाच्छिथिलमनोरथः संस्तं रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

हे राजन्, त्वं सर्वत्र नोऽस्माकं वार्तं स्वास्थ्यमवेहि जानीहि । 'वार्तं फल्गुन्यरोगे च' इत्यमरः । 'वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । न चैतदाश्चर्यमित्याह—नाथ इति । त्वयि नाथ ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः । तथाहि । अर्थान्तरं न्यस्यति—सूर्य इत्यादिना । सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्ततिः । 'तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमःततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वः । 'तामिस्रम्' इति पाठे तमिस्रं तिमिरम् । 'तामिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः । लोकस्य जनस्य । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत । दृष्टिमावरितुं नालमित्यर्थः । कृपेरलमर्थत्वात्तद्योगे 'नमःस्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी । 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्' इति भगवान्भाष्यकारः । कल्पेत संपद्येतेत्यर्थः । क्लृपि सम्पद्यमाने चतुर्थीति वक्तव्यात् ॥

'तवार्हतः–' (५।११) इत्यादिनोक्तं यत्तत्र चित्रमित्याह—

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेषे ।
व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥१४॥

प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु, 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः । भक्तिरनुरागविशेषस्ते तव कुलोचिता कुलाभ्यस्ता । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवः । हे महाभाग सार्वभौम, तया भक्त्या पूर्वानतिशेषेऽतिवर्तसे । किंतु सर्वत्र वार्तं चेत्तर्हि कथं खेदखिन्न इव दृश्यसेऽत आह–व्यतीतेति । अहं व्यतीतकालोऽतिक्रान्तकालः सन्नर्थिभावात्त्वामभ्युपेत इति मे मम विषादः ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।
आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

हे नरेन्द्र [तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः] तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्तर्द्धिर्येन स तथोक्तः । 'योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि ॥' इति हलायुधः । शरीरमात्रेण तिष्ठन् । [आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः] आरण्यका अरण्ये भवा मनुष्या मनुप्रमुखाः ।

---

१. वृत्तश्चेति वार्तिकान्मत्वर्थे णः । वृत्तिमान् वार्तः ।

'अरण्यान्मनुष्ये' इति वुञ्प्रत्ययः। तैरुपात्ता फलमेव प्रसूतिर्यस्य स स्तम्बेन काण्डेनावशिष्टः। प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। नीवार इव आभासि शोभसे॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिंचनत्वं मखजं व्यनक्ति।
पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः॥१६॥

भवानेकनराधिपः सार्वभौमः सन्। मखजं मखजन्यम्। [अकिञ्चनत्वं] न विद्यते किंचन यस्येत्यकिंचनः। मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषः। तस्य भावस्तत्त्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति। स्थाने युक्तम्। 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः। तथाहि सुरैर्देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयो वृद्धेरुपचायाच्छ्लाघ्यतरो हि वरः खलु। 'मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः। कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः॥' इति भावः। अत्र कामन्दकः—'धर्मार्थक्षीणकोषस्य क्षीणत्वमपि शोभते। सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव॥' इति॥

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये।
स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि॥१७॥

तत्तस्मात्तावदनन्यकार्यः। 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इति विश्वः। प्रयोजनान्तररहितोऽहमन्यतो वदान्यान्तराद्गुर्वर्थं गुरुधनमाहर्तुमर्जितुं यतिष्य उद्योक्ष्ये। ते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु! 'नमःस्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी। तथाहि। चातकोऽपि। 'धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्' इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीत्यर्थः। [निर्गलिताम्बुगर्भम्] निर्गलितोऽम्ब्वेव गर्भो यस्य तं शरद्घनं नार्दति न याचते। 'अर्द गतौ याचने च' इति धातुः। 'याचनार्थे रणेऽर्दनम्' इति यादवः॥

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य।
किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त॥१८॥

---

१. हिमा अंशवोऽस्येति हिमांशुः।

२. कृष्णपक्षे चन्द्रमस एकैकां कलां पिबन्ति सुधाभोजिनो देवाः। अमावास्यायामेकयैव कलयावशिष्टश्चन्द्रः सूर्यमनुप्रविशति तेन चास्य क्रमशः कलावृद्धिर्भवतीति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया।

३. 'चते चदे याचने' इति धातोर्वुल्।

एतावद्वाक्यमुक्त्वा प्रतियातुं कामो यस्य तं प्रतियातुकामं गन्तुकामम् । 'तुंकाममनसोरपि' इति मकारलोपः । महर्षेर्वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपती रघुर्निषिध्य निवार्य । हे विद्वन्, त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं कियत्किंपरिमाणं वा । इत्येवं तं कौत्समन्वयुङ्क्ता-पृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।
वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी[2] विचक्षणः[3] प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९ ॥

ततो यथावद्यथार्हम् । अर्हार्थे वतिः विहिताध्वराय विधिवदनुष्ठितयज्ञाय । सदाचारायेत्यर्थः । स्मयावेशविवर्जिताय गर्वाभिनिवेशशून्याय । अनुद्धतायेत्यर्थः । [वर्णाश्रमाणां] वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च गुरवे नियामकाय । 'वर्णाः स्युर्ब्राह्मणदयः' इति । 'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये । आश्रमोऽस्त्री' इति चामरः । सर्वकार्यनिर्वाहकायेत्यर्थः तस्मै रघवे विचक्षणो विद्वान्वर्णी ब्रह्मचारी । 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' इतीनिप्रत्ययः । स कौत्सः प्रस्तुतं प्रकृतमाचचक्षे ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद्गुरुदक्षिणायै ।
स मे चिरायास्खलितोपचारां[4] तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥२०॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्गुरुदक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीकारार्थं विज्ञापितोऽभूत् । स च गुरुश्चिरायास्खलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिमेव पुरस्तात्प्रथममगणयत्संख्यातवान् । भक्त्यैव संतुष्टः किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः । अथवा भक्तिमेव तां दक्षिणामगणयदिति योज्यम् ॥

निर्बन्धसंजातरुषार्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।
वित्तस्य[5] विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥

---

१. 'तुंकाममनसोरपि' इति वचनात्तुमुनो मकारलोपः ।

२. वर्णः प्रशस्तिः । सा चाष्टविधमैथुनपरिहार एव । वर्णोऽस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारी ।

३. 'असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्यत्र चक्षिङः ख्याञ् आदेशो न भवति ।

४. अस्खलित उपचारः परिचर्या यस्यां सा ताम् ।

५. 'वित्तो भोगप्रत्यय योः' इति विन्दतेर्निष्ठायां निपात्यते ।

[निर्बन्धसंजातरुषा] निर्बन्धेन प्रार्थनातिशयेन संजातरुषा संजातक्रोधेन गुरुणा । अर्थकार्श्यं दारिद्र्यमचिन्तयित्वाविचार्याहम् । वित्तस्य धनस्य चतस्रो दश च कोटीश्चतुर्दशकोटीर्मे मह्यमाहरानयेति विद्यापरिसंख्यया विद्यापरिसंख्यानुसारेणोक्तः । अत्र मनुः—'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥' इति ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।
अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेनार्घ्यपात्रेण भवन्तं [प्रभुशब्दशेषं] प्रभुशब्द एव शेषो यस्य तं मत्वा । निःस्वं निश्चित्येत्यर्थः । श्रुतनिष्क्रयस्य विद्यामूल्यस्याल्पेतरत्वादतिमहत्त्वात्संप्रत्युपरोद्धुं निर्बन्धुं नाभ्युत्सहे ॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।
एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥

द्विजराजकान्तिश्चन्द्रकान्तिः । 'द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः' इत्यमरः । 'तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्' इति श्रुतेः । द्विजराजकान्तित्वेनार्थावाप्तिवैराग्यं वारयति । [एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः] एनसः पापान्निवृत्तेन्द्रियवृत्तिर्यस्य स जगदेकनाथो रघुर्वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेनेत्थमावेदितो निवेदितः सन् । एनं कौत्सं भूयः पुनर्जगाद ॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥

श्रुतस्य पारं दृष्टवाञ्छ्रुतपारदृश्वा । 'दृशेः क्वनिप्' इति क्वनिप् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा तथार्थी याचकः । विशेषणद्वयेनाप्यस्याप्रत्याख्येयत्वमाह । रघोः सकाशात्कामं मनोरथमनवाप्याप्राप्य वदान्यान्तरं दात्रन्तरं गतः । 'स्युर्वदान्यस्थूललक्षदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः । इत्येवंरूपोऽयं परीवादस्यापवादस्य नवो नूतनः प्रथमोऽवतार आविर्भावो मे मा भून्मास्तु । रघोरिति स्वनामग्रहणं संभावितत्वद्योतनार्थम् । तथा च–'संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति भावः ॥

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे ।
द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

---

१. 'नमस्यापचितिः सपर्या' इत्यमरः ।

२. 'मां याचस्व' इति यावत् । 'वदेरान्यः' ॥

३. मह पूजायाम् भौवादिकः । क्तः ॥

स त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीयेऽग्न्यगारे त्रेताग्निशालायां चतुर्थोऽग्निरिव वसन्द्वित्राणि द्वे त्रीणि वाहानि दिनानि । 'संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये' इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्' इति डच्प्रत्ययः समासान्तः । सोढुमर्हसि । हे अर्हन्मान्य' त्वदर्थं तव प्रयोजनं साधयितुं यावद्यते यतिष्ये । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्थे लट् ॥

तथेति तस्यावितथं[1] प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्संगरमग्रजन्मा ।

गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रष्टुमर्थं चकमे[2] कुबेरात्[3] ॥२६॥

अग्रजन्मा ब्राह्मणः प्रतीतः प्रीतः संस्तस्य रघोरवितथममोघं संगरम् प्रतिज्ञां । 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः' इत्यमरः । 'तां गिरम्' इति केचित्पठन्ति । तथेति प्रत्यग्रहीत् । रघुरपि गां भूमिमात्तसारां गृहीतधनामवेक्ष्य कुबेरादर्थं निष्कष्टुमाहर्तुं चकमे इयेष ॥

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु ।

मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजघ्ने न हि तद्रथस्य ॥२७॥

[वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्] वसिष्ठस्य यन्मन्त्रेणोक्षणमभिमन्त्र्य प्रोक्षणं तज्जात्प्रभावात्सामर्थ्याद्धेतोः । उदन्वदाकाशमहीधरेषूदन्वत्युदधावाकाशे महीधरेषु वा । मरुत्सखस्य । मरुतः सखेति तत्पुरुषः बहुव्रीहौ समासान्ताभावात् । ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । [बलाहकस्य] वारीणां वाहको बलाहकः । पृषोदरादित्वात्साधुः । तस्येव मेघस्येव तद्रथस्य गतिः संचारो न विजघ्ने न विहता हि ॥

अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।

सामन्तसम्भावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तत्काले यानाधिरोहणविधानात् । प्रयतो धीरो रघुः । [सामन्तसम्भावनया] समन्ताद्भवः सामन्तः । राजमात्रमिति सम्भावनयैव कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुर्जेतुमिच्छुः सन् । [कल्पितशस्त्रगर्भं] कल्पितं सज्जितं शस्त्रं गर्भे यस्य तं रथमधिशिश्ये । रथे शयितवानित्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

---

१. विगतं तथा यस्मात्तद् वितथम् । तन्न भवतीति ।

२. 'आयादय आर्धधातुके वा' इति णिङभावपक्षे लिटि रूपम् ।

३. कुत्सितं बेरं शरीरं यस्य स कुबेरः ।

प्रातःप्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः।
हिरण्मयीं कोषगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥२९॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोषगृहे नियुक्ता अधिकृता भाण्डागारिकाः सविस्मयाः सन्तः कोषगृहस्य मध्ये नभस्तो नभसः। पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः पतितां हिरण्मयीं सुवर्णमयीम्। 'दाण्डिनायन—' इत्यादिना निपातनात्साधुः वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात्।
दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥३०॥

भूपतिः रघुः। अभियास्यमानादभिगमिष्यमाणात्कुबेराल्लब्धम्। [वज्रभिन्नम्] वज्रेण कुलिशेन भिन्नं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतमिव स्थितम्। 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' इत्यमरः। 'शृङ्गम्' इति क्वचित्पाठः। तं भासुरं भास्वरम्। 'भञ्जभासमिदो घुरच्' इति घुरच्। हेमराशिं समस्तं कृत्स्नमेव कौत्साय दिदेश ददौ। न तु चतुर्दशकोटिमात्रमित्येवकारार्थः॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ।
गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥३१॥

तावर्थिदातारौ द्वावपि साकेतनिवासिनोऽयोध्यावासिनः। 'साकेतः स्यादयोध्यायां कोसला नन्दिनी च सा' इति यादवः। जनस्याभिनन्द्यसत्त्वौ स्तुत्यव्यवसायावभूताम्।

'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः। कौ द्वौ। [गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहः] गुरुप्रदेयादधिकेऽतिरिक्तद्रव्ये निःस्पृहोर्थी। अर्थिकामादर्थिमनोरथाद् [अधिकप्रदः] अधिकं प्रददातीति तथोक्तः। 'प्रे दाज्ञः' इति कप्रत्ययः। नृपश्च॥

अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः।
स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं[3] संप्रस्थितो वाचमुवाच[4] कौत्सः॥ ३२॥

---

१. प्रयाणस्याभिमुखायेति षष्ठीसमासः।

२. कर्तृकरणे कृता बहुलमिति तृतीयासमासः।

३. 'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' इति षष्ठ्यन्तेन अवयविवचनेन कायशब्देन सहावयववचनः पूर्वशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कायस्य पूर्वः पूर्वकायः।

४. 'उवाच' इत्यनेनैव गतार्थत्वे 'वाचमिति' निर्विशेषणं पदमाधिकम्। विशेषणसद्भावे तु वाग्विशेषस्याभिप्रेतत्वात् वाक्शब्दोपादानं न दुष्यतीति सहृदयाः।

अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन्। 'आशंसायां भूतवच्च' इति भविष्यदर्थे क्तः। [उष्ट्रवामीशतवाहितार्थम्] उष्ट्राणां क्रमेलकानां वामीनां वडवानां च शतैर्वाहितार्थं प्रापितधनमानत-पूर्वकायम्। विनयनम्रमित्यर्थः। प्रजेश्वरं रघुं करेण स्पृशन्वाचमुवाच।

किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूर्वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम्।

अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा॥ ३३॥

वृत्ते स्थितस्य। 'न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा। सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम्॥' इति कामन्दकः। तस्मिन्वृत्ते स्थितस्य प्रजानामधिपतेर्नृपस्य भूः कामान्सूत इति कामसूर्यदि। 'सत्सूद्विषद्रुह-' इत्यादिना क्विप्। अत्र कामप्रसवने किं चित्रम्। न चित्रमित्यर्थः। किंतु तव प्रभावो महिमा त्वचिन्तनीयः येन त्वया द्यौरपि मनीषितमभिलषितं दुग्धा। दुहेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः। 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्। अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः॥' इति स्मरणात्॥

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते।

पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव॥ ३४॥

सर्वाणि श्रेयांसि शुभान्यधिजग्मुषः प्राप्तवतस्ते तवान्यत्पुत्रातिरिक्तमाशास्यमाशीःसाध्यमाशंसनीयं वा पुनरुक्तभूतम्। सर्वं सिद्धमित्यर्थः। किं त्वीड्यं स्तुत्यं भवन्तं भवतः पितेवात्मगुणानुरूपम्। त्वया तुल्यगुणमित्यर्थः। पुत्रं लभस्व प्राप्नुहि॥

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम्।

राजापि लेभे सुतमाशु तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः॥ ३५॥

अग्रजन्मा ब्राह्मणः। 'अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः। इत्थं राज्ञ आशिषं प्रयुज्य दत्त्वा गुरोः सकाशं समीपं प्रतीयाय प्राप। राजापि। जीवलोको जीवसमूहः। 'जीवः प्राणिनि गीष्पतौ' इति विश्वः। अर्कादालोकं प्रकाशमिव। शीघ्रम् 'चैतन्यम्' इति पाठे ज्ञानम्। तस्माद्दृषेराशु शीघ्रं सुतं लेभे प्राप॥

---

१. मनस ईषितम्। 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' इति टेः पररूपम्।

२. अर्च्यत इत्यर्कः। 'भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति घञि 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम्।

ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।
अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६ ॥

तस्य रघोर्देवी महिषी ब्राह्मे । 'तस्येदम्' इत्यण् । ब्रह्मदेवताकेऽभिजिन्नामके मुहूर्ते किलेपदसमासः कुमारं कुमारकल्पं स्कन्दसदृशम् । 'ईषदसमाप्तौ–' इत्यादिना कल्पप्प्रत्ययः । कुमारं पुत्रं सुषुवे । 'कुमारो बालके स्कन्दे' इति विश्वः । अतो ब्राह्ममुहूर्तोत्पन्नत्वात्पिता रघुर्ब्रह्मणो विधेरेव नाम्ना तमात्मजन्मानं पुत्रमजमजनामकं चकार । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते' इति विश्वः ॥

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात्स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥

ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा । 'ओजस्तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रकाशयोः । ओजो बले च दीप्तौ च' इति विश्वः । रूपं वपुः । 'अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः ॥' इति विश्वः । तदेव पैतृकमेव । वीर्यं शौर्यं तदेव । नैसर्गिकं स्वाभाविकमुन्नतत्वं तदेव । तादृशमेवेत्यर्थः । कुमारो बालकः । प्रवर्तित उत्पादितो दीपः प्रदीपात्स्वोत्पादकदीपादिव । स्वात्स्वकीयात् । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति स्माद्भावो वैकल्पिकः । कारणाज्जनकान्न बिभिदे भिन्नो नाभूत् । सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ।

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।
श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥३८॥

गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रमुपात्तविद्यं लब्धविद्यम् [यौवनोद्भेदविशेषकान्तम्] यौवनस्योद्भेदादाविर्भावाद्धेतोर्विशेषेण कान्तं सौम्यं तमजं प्रति साभिलाषापि श्रीः । धीरा स्थिरोन्नतचित्ता । 'स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्यमिति संज्ञितम्' इति भूपालः । कन्या पितुरिव । गुरोरनुज्ञामाचकाङ्क्षेयेष । यौवराज्यार्होऽभूदित्यर्थः । अनुज्ञाशब्दात्पितृपारतन्त्र्यमुपमासामर्थ्यात्पाणिग्रहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।
आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

---

१. 'साऽस्य देवता' इत्यणि 'ब्राह्मोऽजातौ' इति साधुः ।
२. दु गतौ भौवादिकः । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' इत्युणादिसूत्रेण क्तः ।

अथ स्वसुर्भगिन्या इन्दुमत्याः स्वयंवरार्थं [कुमारानयनोत्सुकेन] कुमारस्याजस्यानयन उत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञाप्तो हितो दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥

तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम्।
प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

असौ रघुस्तं भोजं श्लाघ्यसंबन्धमनूचानत्वादिगुणयोगात्स्पृहणीयसंबन्धं विचिन्त्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यमेनं पुत्रमृद्धां समृद्धां [विदर्भाधिपराजधानीं] विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्यामिति धानी । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः । राज्ञां धानीति विग्रहः ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।
मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

[उपकार्यारचितोपचाराः] उपकार्यासु राजयोग्येषु पटभवनादिषु 'सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका' इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी । उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनमिति । रचिता उपचाराः । शयनादयो येषु ते तथोक्ताः । [जानपदोपदाभिः] जानपदानां जनपदेभ्य आगतानामुपदाभिरुपायनैः वन्या वने भवा इतरे येषां ते वन्येतराः । अवन्या इत्यर्थः । 'न बहुव्रीहौ' इति सर्वनामसंज्ञानिषेधः । तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्वारैव । तस्य मनुजेन्द्रसूनोरजस्य मार्गे निवासा वासनिका [उद्यानविहारकल्पाः] उद्यानान्याक्रीडाः । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः । तान्येव विहारा विहारस्थानानि तत्कल्पाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । 'ईषदसमाप्तौ—' इति कल्पप्प्रत्ययः । बभूवुः ॥

स नर्मदारोधसि[3] सीकरार्द्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले ।
निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥४२॥

विलङ्घिताध्वातिक्रान्तमार्गः सोऽजः सीकरार्द्रैः । शीतलैरित्यर्थः । मरुद्भिर्वातैः [आनर्तितनक्तमाले] आनर्तिताः कम्पिता नक्तमालाश्चिरबिल्वा-

१. दाराणां क्रिया दारक्रिया तस्या योग्या दशा यस्य तं दार०बहुव्रीहिः ।
२. 'द्वितीयाचतुर्थ्योः' ...
३. 'कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु' इत्यमरः ।

ष्यवृक्षभेदाः । [illegible] करञ्जश्च करञ्जके इत्यमरः । यस्मिंस्त-स्मिन् । निवेशार्हे इत्यर्थः । [नर्मदारोधसि] नर्मदाया रोधसि रेवायास्तीरे क्लान्तं श्रान्तं [रजोधूसरकेतु] रजोभिर्धूसराः केतवो ध्वजा यस्य तत्सैन्यं निवेशयामास ॥

अथोपरिष्टाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।
निर्धौतदानामलगण्डभित्तिर्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३॥

अथोपरिष्टादूर्ध्वम् । 'उपर्युपरिष्टात्' इति निपातः । भ्रमद्भिः । मदलोभादिति भावः भ्रमरैः प्रागुन्मज्जनात्पूर्वं [सूचितान्तःसलिलप्रवेशः] सूचितो ज्ञापितोऽन्तः सलिले प्रवेशो यस्य स तथोक्तः । [निर्धौतदानामल-गण्डभित्तिः] निर्धौतदाने क्षालितमदे अत एवामले गण्डभित्ती यस्य स तथोक्तः । 'दानं गजमदे त्यागे' इति शाश्वतः । प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्ती । 'प्रशंसावचनैश्च' इति समासः । भित्तिशब्दः प्रशस्तार्थः । तथा च गणरत्न-महोदधौ—'मतल्लिकोद्घमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः' इति । भित्तिः प्रदेशो वा । 'भित्तिः प्रदेशे कुड्येऽपि' इति विश्वः । निर्धौतदानेनामला गण्ड-भित्तिर्यस्येति वा । वन्यो गजः सरित्तो नर्मदायाः सकाशात् । पञ्चम्यास्तसि-ल्प्रययः । उन्ममज्जोत्थितः ॥

निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु ।
नीलोर्ध्वरेखाशबलेन शंसन्दन्तद्वयेनाश्मविकुण्ठितेन ॥४४॥

कथंभूतो गजः । निःशेषविक्षालितधातुनापि धौतगैरिकादिनापि । [नीलोर्ध्वरेखाशबलेन] नीलाभिरूर्ध्वाभी रेखाभिस्तटाभिघातजनिताभिः शबलेन कर्बुरेण । 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमरः । [अश्म-विकुण्ठितेन] अश्मभिः पाषाणैर्विकुण्ठितेन कुण्ठीकृतेन दन्तद्वयेन । [ऋक्ष-वतः] ऋक्षवान्नाम कश्चित्तत्रत्यः पर्वतः । तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीडाम् उत्खातकेलिमित्यर्थः । 'उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवः शंसन्कथयन् । सूचयन्नित्यर्थः । युग्मम् ॥

संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।
बभौ स भिन्दन्बृहतस्तरंगान्वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥४५॥

[संहारविक्षेपलघुक्रियेण] संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोर्लघु-क्रियेण क्षिप्रव्यापारेण । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः हस्तेन शुण्डादण्डेन ।

---

१. धावु गतिशुद्ध्योरित्यस्माल्लिट् यां [illegible] विभाषेति [illegible] '[illegible]—' [illegible] । '[illegible]' इति [illegible] ।

'हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि' इति विश्वः । सशब्दम् सघोषं बृहत-स्तरंगान्भिन्दन्विदारयंस्तीराभिमुखः स गजः । [वार्यर्गलाभङ्गे] वारी गजबन्धनस्थानम् । 'वारी तु गजबन्धनी' इति यादवः । वार्या अर्गलाया विष्क-म्भस्य भङ्गे भञ्जनं प्रवृत्त इव बभौ ॥

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नुरसा स पश्चात् ।
पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥४६॥

शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दान्युरसा कर्ष-न्पश्चात्तटमुत्ससर्प । पूर्वं [तदुत्पीडितवारिराशिः] तेन गजेनोत्पीडितो नुन्नो वारिराशिर्यस्य स सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशान्ता ।
वन्येतरानेकपदर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलभित्त्योः [जलावगाहक्षण-मात्रशान्ता] जलावगाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीर्मदवर्षलक्ष्मीः [वन्येतरानेकपदर्शनेन] वन्येतरेषां ग्राम्याणामनेकपानां द्विपानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे ववृधे ॥

सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।
विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥४८॥

[सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहम्] सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत्कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तम् । 'कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः' इति यादवः । असह्यं तदीयं मदमाघ्राय सेनागजेन्द्राः [विलङ्घिता-धोरणतीव्रयत्नाः] विलङ्घितस्तिरस्कृत आधोरणानां हस्तिपकानां तीव्रो महान्यत्नो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । विमुखाः पराङ्मुखा बभूवुः ॥

स छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यम् भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥४९॥

स गजः । छिन्ना बन्धा यैस्ते छिन्नबन्धाः द्रुताः पलायिताः युगं वह-न्तीति युग्या वाहा यस्मिन्सः । स चासौ शून्यश्च तम् । [छिन्नबन्धद्रुतयुग्य-शून्यम्] भग्ना अक्षा रथावयवदारुविशेषाः । 'अक्षो रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्ष-[illegible]' इति शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ताः पतिता रथा-

१. '[illegible]' [illegible] स्त्रियां प्रयोगः ।

२. आधोरणमर्हन्तीत्याधोरणाः । [illegible] ।

यस्मिंस्तम् [भग्नाक्षपर्यस्तरथम्] [रामापरित्राणविहस्तयोधम्] रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ता व्याकुलाः। 'विहस्तव्याकुलौ समौ' इत्यमरः। योधा यस्मिंस्तं सेनानिवेशं शिबिरम् क्षणेन तुमुलं संकुलं चकार॥

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः[1]।
निवर्तयिष्यन्विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः॥५०॥

नृपते राज्ञो वन्यः करी अवध्य इति श्रुतवाञ्छास्त्राज्ज्ञातवान्कुमार आपतन्तमभिधावन्तं तं गजं निवर्तयिष्यन्न तु प्रहरिष्यन्। अत एव [नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः] नात्यायतमनतिदीर्घं यथा स्यात्। नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः। कृष्टशार्ङ्ग ईषदाकृष्टचापः सन्विशिखेन बाणेन कुम्भे जघान। अत्र चाक्षुषः—'लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात्। इयं हि श्रीर्यैं करिणः' इति। अत एव 'युद्धादन्यत्र' इति द्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम्॥

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः।
स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे॥५१॥

स गजो विद्धमात्रस्ताडितमात्रः किल न तु प्रहृतस्तथापि नागरूपं गजशरीरमुत्सृज्य। [तद्विस्मितसैन्यदृष्टः] तेन वृत्तान्तेन विस्मितैस्तद्विस्मितैः सैन्यैर्दृष्टः सन्। [स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति] स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्ति कान्तम् मनोहरम् व्योमचरं वपुः प्रपेदे प्राप॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः।
उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितोरःस्थलतारहारः॥५२॥

अथ [प्रभावोपनतैः] प्रभावेनोपनतैः प्राप्तैः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः पुष्पैः कुमारमजमवकीर्याभिवृष्य दशनप्रभाभिर्दन्तकान्तिभिः [संवर्धितोरःस्थलतारहारः] संवर्धिता उरःस्थले ये तारहाराः स्थूला मुक्ताहारास्ते येन स तथोक्तः वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वक्ता। 'वाचो ग्मिनि' प्रत्ययः स पुरुष उवाच॥

---

१. कुत्सितो मारो मदनोऽस्येति कुमारः।
२. शिशेरते [illegible] शिबिरः।

मतङ्गशापादवलेपमूलादवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम्।
अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥५३॥

अवलेपमूलाद्गर्वहेतुकात्। 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्वः। [मतङ्गशापात्] मतङ्गस्य मुनेः शापान्मतङ्गजत्वमवाप्तवानस्मि। मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपतेर्गन्धर्वराजस्य तनूजम् पुत्रम्। 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः। 'तन्वादेर्वा' इत्यूङिति केचित्। प्रियंवदं प्रियंवदाख्यमवेहि जानीहि। प्रियं वदतीति प्रियंवदः। 'प्रियवशे वदः खच्' इति खच्प्रत्ययः॥

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत्।
उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ॥५४॥

स महर्षिश्च प्रणतेन मयानुनीतः सन्पश्चान्मृदुतां शान्तिमगच्छत्। तथाहि। जलस्योष्णत्वं [अग्न्यातपसंयोगात्] अग्नेरातपस्य वा संप्रयोगात्संपर्कात्। न तु प्रकृत्योष्णत्वम् यच्छैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः विधेयप्राधान्यात्सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। महर्षीणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोध इत्यर्थः॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन।
संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्माम् ॥५५॥

[इक्ष्वाकुवंशप्रभवः] इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सोऽजो यदा ते कुम्भमयोमुखेन लोहाग्रेण शरेण भेत्स्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन [वपुर्महिम्ना] वपुषो महिम्ना पुनः संयोक्ष्यसे संगंस्यस इति स तपोनिधिर्मामवोचत्॥

संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन।
प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥५६॥

[चिरप्रार्थितदर्शनेन] चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्त्ववता बलवता त्वयाहं शापात्संमोचितो मोक्षं प्रापितः। भवतः प्रतिप्रियं प्रत्यु-

१. मतङ्गाज्जात इति। 'इन्चम्यामजातौ' इति जनेर्डः। वाचस्पत्येऽयं शब्दोऽन्यथा निरुक्तः—मतङ्गे मेघ इव जायते इति मतङ्गजस्तस्य तदाकारत्वात्' इति॥

२. शाप आक्रोशः।

पकारम् न कुर्यां चेन्मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । वृथा स्याद्धि । तदुक्तम्—'प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम्' इति ॥

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।
गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥५७॥

हे सखे ! सखिशब्देन समप्राणतोक्ता । यथोक्तम्—'अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः ॥' इति । [प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्] प्रयोगसंहारयोर्विभक्तमन्त्रं गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । संमोह्यतेऽनेनेति संमोहनं नाम ममास्त्रमादत्स्व गृहाण । यतोऽस्त्रात्प्रयोक्तुरस्त्रप्रयोगिणोऽरिहिंसा न च विजयश्च हस्ते । हस्तगतो विजयो भवतीत्यर्थः ॥

बलजितः कथमस्त्रग्रहणपरः स्यामिति चेत्तत्राह—

अलं ह्रिया मां प्रति यन्मुहूर्तं दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।
तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम्॥५८॥

किं च मां प्रति ह्रिया प्रहारनिमित्तयालम् । कुतः । यद्यतो हेतोस्त्वं मां प्रहरन्नपि मुहूर्तं दयापरः कृपालुरभूः । तस्मादुपच्छन्दयति प्रार्थयमाने मयि त्वया । [प्रतिषेधरौक्ष्यम्] प्रतिषेधः परिहारः स एव रौक्ष्यम् पारुष्यम् । तन्न प्रयोज्यं न कर्तव्यम् ॥

तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात्॥५९॥

ना सोमश्चन्द्र इव नृसोमः । उपमितसमासः । 'सोम ओषधिचन्द्रयोः' इति शाश्वतः । पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । अस्त्रविदस्त्रज्ञः सोऽजस्तथेति सोम उद्भवो यस्याः सा तस्याः सोमोद्भवायाः सरितो नर्मदायाः । 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका' इत्यमरः । पवित्रम् पय उपस्पृश्य पीत्वा । आचम्येत्यर्थः । उदङ्मुखः सन्निगृहीतशापान्निवर्तितशापात् । उपकृतादित्यर्थः । तस्मात्प्रियंवदादस्त्रमन्त्रं जग्राह ॥

---

१. द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वव्यवसायासुवित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु ॥' इति मेदिनी ।

२. 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः—' इति भावे ष्यञ् । रूक्षस्य भावो रौक्ष्यम् ।

एवं तयोरध्वनि दैवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु।
एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥६०॥

एवमध्वनि मार्गे दैवयोगाद्दैववशादचिन्त्यहेत्वनिर्धार्यहेतुकं सख्यं सखित्वम्। 'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः। आसेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोर्मध्य एको गन्धर्वः [चैत्ररथप्रदेशान्] चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदेशान्। 'अस्योद्यानं चैत्ररथम्' इत्यमरः। अपरोऽजः [सौराज्यरम्यान्] सौराज्येन राजन्वत्तया रम्यान्विदर्भान्विदर्भदेशान्ययौ॥

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमारूढगुरुप्रहर्षः।
प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली॥६१॥

[नगरोपकण्ठे] नगरस्योपकण्ठे समीपे तस्थिवांसं स्थितं तमजं [तदागमारूढगुरुप्रहर्षः] तस्याजस्यागमेनागमनेनारूढ उत्पन्नो गुरुः प्रहर्षो यस्य स क्रथकैशिकेन्द्रो विदर्भराजः। प्रवृद्धोर्मिरूर्मिमाली समुद्रश्चन्द्रमिव। प्रत्युज्जगाम॥

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः।
मेने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम्॥६२॥

एनमजमग्रयायी। सेवाधर्मेण पुरोगच्छन्नित्यर्थः। नीचैर्नम्रः पुरम् प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा प्रीत्यार्पितश्रीस्तथा तेन प्रकारेणोपाचरदुपचरितवान् यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतो मिलितो जनो वैदर्भं भोजमागन्तुम् प्राघूर्णिकं मेने अजं गृहेशं गृहपतिं मेने॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां
प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम्।
रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्यां
बाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्युवास॥६३॥

---

१. 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति लिटः क्वसुरादेशः।

२. शोभनो राजा येषां ते सुराजानः, तेषां भावः सौराज्यम्।

३. ऊर्मीणां मालास्यास्तीति ऊर्मिमाली। व्रीह्यादित्वाद् इनिः।

४. 'प्राग्द्वारं यस्याः सा प्राग्द्वारा। सा चासौ वेदिश्च। तत्र निवेशितो हेम्नः कुम्भो यस्याः सा' इति दिनकरः।

५. उपक्रियत इति। कृदलीण्यत्।

रघुप्रतिनिधी रघुकल्पः । रघुतुल्य इत्यर्थः । उक्तं च दण्डिना सादृश्य-
वाचकप्रस्तावे--'कल्पदेशीयदेश्यादि प्रख्यप्रतिनिधी अपि' इति । सोऽजः प्रणतै-
र्नमस्कृतवद्भिः । कर्तरि क्तः तस्य [अधिकारपुरुषैः] भोजस्याधिकारो नि-
योगस्तस्य पुरुषैः । अधिकृतैरित्यर्थः । प्रदिष्टां निर्दिष्टां [प्राग्द्वारवेदिविनि-
वेशितपूर्णकुम्भां] प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भो यस्या-
स्तां । स्थापितमङ्गलकलशामित्यर्थः । रम्यां रमणीयां नवोपकार्यां नूतनं राज-
भवनं । 'उपकार्या राजसद्मन्युपचारोचितेऽन्यवत्' इति विश्वः । मदनो बाल्या-
त्परां शैशवादनन्तरां दशामिव । यौवनमिवेत्यर्थः । अध्युवासाधिष्ठितवान् ।
तत्रोषितवानित्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम् ॥

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं
कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः ।
भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

तत्रोपकार्यायां । [स्वयंवरसमाहृतराजलोकम्] स्वयंवरनिमित्तं
संमेलितो राजलोको येन तत्कमनीयं स्पृहणीयं कन्याललाम कन्यासु श्रेष्ठं ।
'ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठभूषाशुण्डशृङ्गपुच्छचिह्नश्वलि-
ङ्गिषु ॥' इति यादवः । लिप्सोर्लब्धुमिच्छोः । लभेः सन्नन्तादुप्रत्ययः अजस्य
[भावावबोधकलुषा] भावावबोधे पुरुषस्याभिप्रायपरिज्ञाने कलुषासमर्था
दयितेव रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव । 'राजानं कामिनं
चौरम् प्रविशन्ति प्रजागराः' इति भावः । अभिमुखीशब्दो ङीषन्तश्च्व्यन्तो वा ॥

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं
शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।
सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधम्
प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥

[कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसम्] कर्णभूषणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ
पीनावंसौ यस्य तम् । [शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम्] शय्याया उत्त-
रच्छदस्योपर्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्दैन घर्षणेन कृशो विमलोऽङ्गरागो यस्य तम् । न

१. स्वयं वरणम् स्वयंवरः । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यप् ।

२. स्वप्राणनाथस्यान्यत्र योषिति संक्रान्तचित्तत्वाद्विमना इति केचिद्
व्याचक्षते' तत्प्रस्तुते न सङ्गच्छते ।

त्वङ्गनासङ्गादिति भावः। प्रार्थितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानं तमेनमजं सवयसः समानवयस्का उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजा बन्दिपुत्राः। 'वैतालिक' इति वा पाठः। 'वैतालिका बोधकराः' इत्यमरः। वाग्भिः स्तुतिपाठैरुषसि प्राबोधयन्प्रबोधयामासुः॥

रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां
धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता।
तामेकतस्तव बिभर्ति गुरुर्विनिद्र-
स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी॥ ६६॥

हे मतिमतां वर। निर्धारणे षष्ठी। रात्रिर्गता। शय्यां मुञ्च। विनिद्रो भवेत्यर्थः। विनिद्रत्वे फलमाह—धात्रेति। धात्रा ब्रह्मणा जगतो धूर्भारः। 'धूः स्याद्यानमुखे भारे' इति यादवः। द्विधैव। द्वयोरेवेत्यर्थः। एवकारस्तृतीयनिषेधार्थः। विभक्ता ननु विभज्य स्थापिता खलु। तत्किमत आह—तां धुरमेकत एककोटौ तव गुरुः पिता विनिद्रः सन्बिभर्ति। तस्या धुरो भवान्। [अपरधुर्यपदावलम्बी] धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही। तस्य पदं वहनस्थानम्। अपरं यद्धुर्यपदं तदवलम्बी। ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः। न ह्युभयवाह्यमेको वहतीति भावः॥

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्षमाणा
पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव।
लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः॥ ६७॥

चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धमाश्रित्योच्यते। निद्रावशेन निद्राधीनेन। स्त्र्यन्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते। भवता पर्युत्सुकत्वमपि। त्वय्यनुरक्तत्वमपीत्यर्थः। 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सप्तम्यर्थे तृतीया। अपिशब्दस्तद्विषयानुरागस्यानपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः। निशि खण्डिता भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषिताबलेव नायिकेव। 'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता' इति दशरूपके। अनवेक्षमाणाविचारयन्ती सती। उपेक्ष्यमाणेत्यर्थः। 'ह्यनवेक्ष्यमाणा' इति पाठे निद्रावशेन भवतानवेक्ष्यमाणाऽनिरीक्ष्यमाणा।

१. निद्राकषायमुकुलीकृतताम्रनेत्रः नारीनखव्रणविशेषविचित्रिताङ्गः।
यस्याः कुतोपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः॥

कर्मणि शानच् । लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्री येन प्रयोज्येन चन्द्रेण पर्युत्सुकत्वं त्वद्विरहवेदनाम् । 'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृत्' इत्यलंकारे । विनोदयति निराकरयतीति योजना । शेषं पूर्ववत् । नाथस्त्वर्थोपपत्तिमपश्यन्निमं पक्षमुपेक्षिष्ट । लक्ष्मीर्येन चन्द्रेण सह । त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोदं करोति । विनोदशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्प्रत्ययः । सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः । स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी पश्चिमाशां गतः सन् । अस्तं गच्छन्नित्यर्थः । अत एव त्वदाननरुचिं विजहाति । त्वन्मुखसादृश्यं त्यजतीत्यर्थः । अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृहाणेति भावः ॥

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन ताव-
त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।
प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-
श्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ६८ ॥

तत्तस्माल्लक्ष्मीपरिग्रहणाद्वल्गुना मनोज्ञेन । 'वल्गु स्थाने मनोज्ञे च वल्गु भाषितमन्यवत्' इति विश्वः युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मीलितेन सद्यो द्वे अपि परस्परतुलामन्योन्यसादृश्यमधिरोहतां प्राप्नुताम् । प्रार्थनायां लोट् । के द्वे [अन्तःप्रस्पन्दमानपरुषेतरतारम्] अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषेतरा स्निग्धा तारा कनीनिका यस्य तत्तथोक्तम् । 'तारकाक्ष्णः कनीनिका' इत्यमरः तव चक्षुः अन्तःप्रचलितभ्रमरं चलद्भृङ्गं पद्मं च युगपदुन्मेषे सति सम्पूर्णसादृश्यलाभ इति भावः ॥

वृन्ताच्छ्लथं हरति पुष्पमनोकहानां
संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।
स्वाभाविकम् परगुणेन विभातवायुः
सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुखमारुतस्य निःश्वासपवनस्य सौरभ्यम् । तादृक्सौगन्ध्यमित्यर्थः । परगुणेनान्यदीयगुणेन । सांक्रामिकगन्धेनेत्यर्थः । ईप्सुराप्तुमिच्छुरिव । 'आप्ज्ञप्यृधामीत्'

१. 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति प्राप्ता षष्ठी न लोकाव्ययेति निषिद्ध्यते । तस्यां निषिद्धायामनुक्ते कर्मणि द्वितीयैव भवति । सौरभ्यमिति ।

इतीकारादेशः । अनोकहानां वृक्षाणां श्लथं शिथिलम् पुष्पं वृन्तात्पुष्पबन्धनात् । 'वृन्तम् प्रसवबन्धनम्' इत्यमरः । हरत्यादत्ते । अरुणांशुभिन्नैस्तरणिकिरणोद्बोधितैः [सरसिजैः] सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः सह । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । संसृज्यते संगच्छते । सृजेर्दैवादिकात्कर्तरि लट् ॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।
आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे[1]
लीलास्मितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

ताम्रोदरेष्वरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितम् [निर्धौतहारगुलिकाविशदम्] निर्धौता या हारगुलिका मुक्तामणयस्तद्वद्विशदं हिमाम्भो लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्षतया । 'परभागो गुणोत्कर्षः' इति यादवः । अधरोष्ठे त्वदीयं सदशनार्चिर्दन्तकान्तिसहितं लीलास्मितमिवाभाति ।

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-
रह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।
आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते
किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ७१ ॥

प्रतापनिधिस्तेजोनिधिर्भानुर्यावन्नाक्रमते नोद्गच्छति । 'आङ उद्गमने इत्यात्मनेपदम् । तावत् । भानावनुदित एवेत्यर्थः । अह्नाय झटिति । 'द्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय' इत्यमरः । अरुणेनानूरुणा । 'सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः' इत्यमरः । तमो निरस्तं तथाहि । हे वीर, त्वय्यायोधनेषु युद्धेषु । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः । अग्रसरतां पुरःसरतां याते सति तव गुरुः पिता रिपून्स्वयमुच्छिनत्ति किं वा । नोच्छिनत्त्येवेत्यर्थः । न खलु योग्यपुत्रन्यस्तभाराणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखेद इति भावः ॥

---

१. अधरोष्ठ इत्यत्र 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा' इति पररूपमेकादेशः ।

२. अत्र केचिदाहुः—'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' इत्यत्र टप्रत्ययविधौ अग्रोपपदस्य एकारान्तत्वं निपात्यते । अतोऽग्रसरताम् इति प्रयोगश्चिन्त्यः ।

३. ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्याद् 'आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्' इत्यत्रात्मनेपदं न ।

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ।
येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगा-
द्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

उभाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वाभ्यां विनीतापगता निद्रा येषां त उभयपक्षविनीतनिद्राः । अत्र समासविषय उभशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव साधुरित्यनुसन्धेयं यथाह कैयटः—'उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदम् प्रयोजनं वृत्तिविषय उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् । उभयपुत्र इत्यादि भवति' इति। [मुखरशृङ्खलकर्षिणः] मुखराण्युत्थानचलनाच्छब्दायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति तथोक्तास्त एव स्तम्बे रमन्त इति स्तम्बेरमा हस्तिनः । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' इत्यचप्रत्ययः 'हस्तिसूचकयोः' इति वक्तव्यात् । 'इभः स्तम्बेरमः पद्मी' इत्यमरः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । शय्यां जहति त्यजन्ति । येषां स्तम्बेरमाणाम् । दन्ताः कोशा इव दन्तकोशाः । दन्तकुड्मलास्तरुणारुणरागयोगाद्बालार्कारुणसम्पर्काद्धेतोर्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव विभान्ति । धातुरक्ता इव भान्तीत्यर्थः॥

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजाक्ष वनायुदेश्याः ।
वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥ ७३ ॥

हे वनजाक्ष नीरजाक्ष, 'वनं नीरं वनं सत्त्वम्' इति शाश्वतः । दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिता बद्धा वनायुदेश्या वनायुदेशे भवाः 'पारसीका वनायुजाः' इति हलायुधः अमी वाहा अश्वा निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यान्यास्वाद्यानि सैन्धवशिलाशकलानि। 'सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे' इत्यमरः । वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति मलिनानि कुर्वन्ति । उक्तं च सिद्धयोगसंग्रहे—'पूर्वाह्णकाले चाश्वानां प्रायशो लवणं हितम् । शूलमोहविबन्धघ्नं लवणं सैन्धवं वरम् इत्यादि ॥

---

१. 'खमुखकुञ्जेभ्यो रः' इति मत्वर्थीयो रः । अत्रमुखशब्दो वचनपर इति भानुजदीक्षितः ।

२. 'जीवनं भुवनं वनम्' इति जलनामस्वमरः । वने जले जायत इति वनजं कमलम् । सप्तम्यां जनेर्डः इति डः । वनजे कमल इवाक्षिणी यस्य स वनजाक्षः । बहुव्रीहौ 'सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति षच्समासान्तः

भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।
अयमपि च चिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-
मनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ॥ ७४ ॥

[म्लानपुष्पोपहारः] म्लानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा म्लानत्वादेव विरल-भक्तिविरलरचना भवति । प्रदीपाश्च [स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः] स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्योद्भेदेन स्फुरणेन शून्या भवन्ति । निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः । अपि चायम् मञ्जुवाङ्मधुरवचनः पञ्जरस्थस्ते तव शुक-स्त्वत्प्रबोधनिमित्ते प्रयुक्तामुच्चारितां नोऽस्मकं गिरं वाणीमनुवदति । अनुकृत्य वदतीत्यर्थः । इत्थं प्रभातलिङ्गानि वर्तन्ते । अतः प्रबोद्धव्यमिति भावः ॥

इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः कुमारः
सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार ।
मदपटुनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः
सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

इतीत्थं विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैर्वैतालिकैः । पुत्रग्रहणं समानवय-स्कत्वद्योतनार्थम् । सपदि विगतनिद्रः कुमारः तल्पं शय्याम् । 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इत्यमरः । उज्झांचकार विससर्ज । 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्याम्प्रत्ययः । कथमिव । [मदपटुनिनद्भिः] मदेन पटु मधुरं निनदद्भी राजहंसैर्बोधितः । सुरगज ईशानदिग्गजः । गङ्गाया इदं गाङ्गम् । सैकतं पुलिनमिव । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । 'सिकताशर्क-राभ्यां च' इत्यण्प्रत्ययः । सुप्रतीकग्रहणं प्रायशः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गा-तटविहारसंभवादित्यनुसंधेयम् ॥

---

१. 'परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले' इत्यमरः ।

२. वन्दिनां पुत्रैः । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' इत्यस्माद्दावश्यके णिनिः ।

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपक्ष्मा।
कुशलविरचितानुकूलवेषः क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥७६॥

अथोत्थानानन्तरमञ्चितानि चारूण्यक्षिपक्ष्माणि यस्य सः [अञ्चिताक्षिपक्ष्मा] अजः शास्त्रे दृष्टमवगतं दिवसमुखोचितम् प्रातःकालोचितं विधिमनुष्ठानमवसाय्य समाप्य। स्यतेर्ण्यन्ताल्ल्यप्। [कुशलविरचितानुकूलवेषः] कुशलैः प्रसाधनदक्षैर्विरचितोऽनुकूलः स्वयंवरोचितो वेषो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः सन्स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजं राजसमूहमगादगमत्। 'इणो गा लुङि' इति गादेशः। पुष्पिताग्रावृत्तमेतत्। तल्लक्षणं—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' ॥ इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये अजस्वयंवराभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

---

१. अञ्चित इत्यस्य निष्पत्तिप्रकाराय 'अञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम्' इत्यत्रास्मदीयं टिप्पणमवलोकनीयम्।

२. सम्पूर्वाद्गत्यर्थादजतेर्घञ्। 'अजेर्व्यघञपोः' इति 'विः' इत्यादेशो न भवति। मनुष्यसमूहेऽयं शब्दः प्रयुज्यते, आर्यसमाज इति यथा। पश्वादिसमूहे तु 'समुदोरजः पशुषु' इत्यपि प्रत्यये 'समजः' इति भवति ॥

इति पञ्चमसर्गस्य विषमपदविमर्शिनी टिप्पणी।

शुभम्भूयादध्यापकानामध्येतॄणां च ॥

—:*:—

Translation.

Canto I.

1. For the understanding of words and their meanings, I salute Parvati and Parmeshvara, parents of the world, who are united like words and their meanings.

What a disparity there is between the race sprung from the sun and my intellect of a limited scope! Out of folly, I seek to cross, by means of a raft, the ocean so difficult to be crossed.

3. Dull of intellect and (yet) ambitious of a poet's renown, I shall be an object of ridicule, like a dwarf with hands uplifted out of greed for a fruit which can be reached by a tall person (only).

4 Or I have an access to this family whereto a door in the form of description has been made by the former poets, just as a thread finds passage through a gem bored by a diamond-pin.

5. (I, who am such, shall describe) the family of the Raghus who were pure ever since their birth, whose activities continued till their fruition, who were the lords of the earth up to the ocean and the track of whose chariots lay up to the heaven.

6. Who worshipped fire according to the shastric injunctions, who satisfied (lit. respected) the supplicants according to their desires, who dealt out punishment proportionately to the offence and who woke at the proper time.

7. Who amassed riches for giving them away, who spoke measured words for the sake of truth, who were ambitious of conquest for the sake of fame and who were house-holders for the sake of progeny.

8. Who diligently acquired knowledge in boyhood, who sought pleasures in youth, who lived as hermits in old age and who, in the end, quitted their bodies through meditation.

9. I, who am such, shall describe the family of the Raghus, although I have a scanty power of expression, impelled as I am to this act of rashness, by their virtues coming to my ears.

10. It becomes the learned who are the source of distinction between good and bad, to listen to this (description). For it is in fire (alone) that the purity or mixture of gold is tested.

11. There was Manu, son of Vivasvat (the sun), who was honoured by the wise and who was the first of kings, as (the syllable) 'Om' is that of the Vedas.

12. In that pure line was born the purer Dalipa, the moon among kings, as the purer moon is born from the pure milky ocean.

13. He had a broad chest and stout shoulders (lit. like those of a bull), and was tall like the Sala tree and long-armed. Thus he looked like the military valour which had taken on a body fitted for (the performance of) its deeds.

14. He stood like the mountain Meru, having occupied (subjugated) the earth, with his body which surpassed all beings in might,. outshone all in radiance and was the most majestic De. of all.

15. He had an intelligence corresponding to his form, was possessed of the Shastric lores corresponding to his intelligence, acted according to the Shastric lores and enjoyed success according to his actions.

16. On account of his awe-inspiring qualities, he was not to be slighted by his dependents and for his gentle virtues he deserved to be sought, just in the same way as the sea is not slighted on account of its (monstrous) animals and is sought on account of its pearls.

17. The subjects of that controller, behaving like the felly of a wheel did not deviate even to the width of a line from the path trodden since Manu.

18. He received taxes from the people only for their welfare, just as the sun takes up moisture to return it a thousand-fold.

19. The army was to him like his paraphernalia. The means of accomplishing his objects were only two-fold—his intellect unobstructed in the shastras and the cord stretched out on the bow.

20. The undertakings of him, whose counsel was secret, and whose features and inner-feelings were mysterious, could be inferred from their results (only), like the impressions (of deeds) of a former life.

21. He protected himself, not (because he was) afraid, practised piety even when he was not ill, amassed riches without being greedy and enjoyed pleasures without being addicted (to them).

22. There was silence in spite of knowledge, forbearance inspite of power, absence of self-praise in spite of generosity: thus his virtues (knowledge etc.) being the companions of other virtues (silence etc. of an opposite kind) appeared like real brothers.

23. Unallured by the objects of sense, a thorough master of all the sciences and devoted to piety, he was old without being (actually) aged.

24. By virtue of educating, protecting and maintaining the subjects, he was a father to them; their (real) fathers were merely the cause of their birth.

25. Of that wise man who punished culprits for (the maintenance of) order and who had married for the sake of offspring, even the riches and desires were piety only.

26. He milked (drained by the imposition of taxes) the earth for sacrificial materials; Indra milked the heavens for crops. By an exchange of their riches (resources), the two maintained the two worlds.

27. Other kings could not attain to his fame for protecting the people, for theft, having turned away from the property of others, remained in the word expressive of it.

28. A noble man although an enemy was liked by him as medicine is by a diseased person; and an ignoble man although a dear relation was discarded by him like a finger bitten by a snake.

29. Indeed, the Creater moulded him with the materials of the (five) great elements; for all his merits principally served others' ends.

30. He ruled the whole earth, governed by none else, as if, it were a single city with encircling ramparts in the form of the sea-shores and with ditches in the form of the seas.

31. He had a wife, like Daksina of Yajna, a princess of the dynasty of the king of Magadha, by name Sudaksina a name that became known by reason of her gentleness.

32. Despite his large harem, the king regarded himself as possessed of a wife by her the wise (queen) and the royal fortune.

33. The king anxious for the birth of a son from her worthy of himself, passed his time with desires with their fulfilment delayed.

34. The burdensome yoke of the government of the world, which he threw off his shoulders for the performance of a religious rite for the sake of progeny, was entrusted by him to his ministers.

35. Then the husband and wife, being purified, and having worshipped Brahma with the desire for a son, went to the hermitage of their preceptor Vasistha.

36. (They went) seated in a single chariot giving out sweet, deep sounds and thus resembled lightning and Airavata riding a cloud of the rainy season.

37. (They went) with a few (lit. limited) attendants in order that there might be no disturbance to the hermitage, but on account of their peculiar majesty, they appeared to be surrounded by an army.

38. (They went) fanned by winds which had a pleasant touch, which bore the fragrance of the juice of

Sala trees, which threw up the pollen of flowers and which gently shook the rows of forest trees.

39. (They went) listening to the heart-captivating notes which corresponded to the Sadja air and which were produced in two different ways, by the pea-cocks that looked up at the rumbling of the wheels of the chariot.

40. (They went) observing the similarity of each other's eyes in those of the couples of the deer that did not leave the path far away and that had fixed their gaze on the chariot.

41. (They went) with their faces somewhere raised to see the cranes uttering sweet, indistinct notes, and forming, as they flew in a line, a gate-way garland without any post.

42. (They went) with the (queen's) tresses and the (king's) head-dress untouched by the dust raised by the horses, on account of the agreeableness of (the direction of) the wind which augured the fulfilment of their desires.

43. (They went) smelling in the tanks the fragrance of the lotuses, which was cooled by the agitation of the ripples and which was like their own breath.

44. (They went) receiving, after the customary offerings, the unfailing benedictions of the sacrificers in villages granted by them and marked with sacrificial posts.

45. (They went) inquiring of the aged cowherds, who came to them with fresh butter, about the names of the wild trees on the way.

46. As they journeyed on in their splendid attires, there was an indescribable glory about them, just as there is at the conjunction of the constellation Chitra and the moon when freed from mist.

47. The king who was possessed of agreeable features and who was like Budha, while showing all those things to his wife, did not know the distance traversed.

48. He of unachievable fame, accompanied by the queen, reached, in the evening, with his horses tired, the hermitage of the self-controlled great sage.

49. The hermitage which was being filled by ascetics returning from another forest, habitually bringing the sacrificial sticks, the kusa grass and fruits and received back by the invisible fires.

50. The hermitage which was crowded with the deer which being accustomed to a share of the wild rice, obstructed the doors of the leaf-huts, as if they were the children of the wives of the sages.

51. The hermitage whereof the young trees were left immediately after watering by the girls of the hermits, to inspire confidence in the birds used to drink the water in the basins.

52. The hermitage wherein the cud was chewed by the deer squatted in the court-yards of the leafhuts and where in the wild rice was gathered in the evening.

53. The hermitage which was purifying the occasional visitors proceeding towards the hermitage, by means of the columns of smoke, indicative of the blazeful fires, wafted by the wind and carrying the odour of oblations.

54. Then having commanded the charioteer to stay the horses, he helped his wife to alight from the chariot and himself also got down.

55. The gentle sages with senses thoroughly restrained did honour to the worshippable Protector who was guided by polity, and to his wife.

56. At the close of the evening rites, he saw the sage (lit. the treasure of penance) with Arundhati seated behind him like the god of fire with Svaha seated behind.

57. The daughter of the king of Magadha and the king seized their feet in adoration ; and the preceptor and his wife welcomed them delightfully.

58. The Sage (Vasistha) asked the sage in the hermitage of the kingdom (Dalipa) about the welfare of

the kingdom, when his fatigue due to the joining of the chariot had been removed by the rites of hospitality.

59. The lord of riches who had conquered the cities of his enemies and who was the best of speakers, began a significant speech in the presence of that repository of the Atharvan lore.

60. Welfare in the seven departments (of my kingdom) is but proper, since you are the averter of my calamities that come from the gods and those that come from men.

61. My arrows which hit only a visible mark are, as it were, ordered back (*i. e.* rendered superfluous) by the spells of you, the author of spells, which destroy enemies from a distance.

62. O sacrificer, the oblations duly poured into fires by you become rain for the crops withering on account of drought.

63. That my subjects live a full period of man's life, and are free from fears and calamities, is due to your Brahmanical lustre.

64. Why should not my prosperity be incessant, who am thus cared for by you and who am (therefore) free from calamities.

65. But even the earth with all its seven continents, though productive of precious things, does not please me who have not seen worthy issue from this daughter-in-law of yours.

66. Indeed, the deceased fathers, forseeing the stoppage of the pinda-offerings after my death, do not eat their fill at the sraddha ceremony, being busy with the laying by (of a portion) of the food (offered to them).

67. Methinks, the water poured out by me thought to be unobtainable after my death, is drunk, warmed with their sighs, by the manes.

68. Therefore I whose soul is purified by sacrifices, but who am obscured by the absense of issue, am both shining and dark like the mountain Lokaloka.

69. Religious merit, which is the outcome of penance and charity gives happiness in the next world ; but the offspring of a pure family is for happiness here and hereafter.

70. O creator, how is it that you are not pained to see me without issue, like a young tree of the hermitage, watered out of love, by yourself, but bearing no fruit.

71. O sire, know this last debt to be a source of unbearable pain to me, as a tie-post piercing the vitals is to an elephant that has not had a bath (*i. e.* has not been washed).

72. It behoves you, O father, to arrange so that I may be released from that (debt) ; for the success of the descendants of Iksvaku in objects difficult to accomplish, depends upon you.

73. Thus requested by the king, the sage with eyes closed in meditation, stood, for a moment, like a pond with the fish asleep.

74. He whose soul was purified by means of contemplation, saw the cause of obstruction to the issue of the lord of the earth, and then informed him of it.

75. Formerly when you were returning to the earth after having waited upon Indra, there was, on your way, the Divine Cow, resting under the shade of the desire-yielding tree.

76. (Then) you did not behave well towards her who deserved circumambulation (प्रदक्षिणक्रिया), as you were thinking, for fear of the omission of a duty (to her), of this queen who had taken a bath after menstruation.

77. "Since you disregard me, you would not have issue, unless you propitiate my offspring", thus she cursed you.

78. O King, that curse was neither heard by you, nor by the charioteer as the stream of the celestial Ganges was uproarious on account of the elephants of the quarters sporting freely in it.

79. Know that (the realization of) your desire is checked on account of a disregard of her, since not paying homage to those worthy of it, obstructs one's weal.

80. For the oblations of Varuna who has entered on a long sacrifice, she now stays in the nether region the gates of which are closed with (*i. e.* guarded by) serpents.

81. Having taken the daughter of that divine cow as her representative, you, being pure, worship her along with your wife. For, when pleased, she is the yielder of desires.

82. When the habitual sacrificer (Vasistha) was saying this, the means of his oblations—the blameless cow known as Nandini returned from the forest.

83. Of a slightly rosy hue and smooth like a (fresh) leaf, she bore a mark of white hair rising on the forehead and a little curved, and thus resembled the evening (sky) bearing the new moon.

84. She with pitcher-like udder, was drenching the earth with her warm milk which was more sanctifying than a sacred bath at the end of a sacrifice (अवभृथ) and which began to flow at the sight of her calf.

85. She was effecting such purification of the king as results from a bath at a holy stream, by means of the particles of dust raised by her hoofs and touching the body of the king at a near distance.

86. The treasure of penance (Vasistha), the reader of omens, having seen her of a holy appearance, again spoke to the king, who had a title to sacrifices to be performed for him and whose prayers for his desired object were to be unfailing.

87. O king, know that the fulfilment of your desire is not distant, as the blessed (cow) appeared as soon as her name was pronounced.

88. It behoves you to live on wild products and to propitiate this cow by a constant personal attendance upon her, just as one does (acquires) knowledge by a close application.

89. You should move when she has moved, stay when she has stayed, sit when she has sat down and drink water when she has drunk it.

90. Let your wife full of devotion (to the cow), free from pollution, follow her, after she is worshipped, in the morning, as far as the penance-grove and go forth to receive her in the evening.

91. Be you devoted to her service, till she is pleased. May there be no obstacle (in your way), and may you stand, like your father, at the head of those blessed with noble sons !

92. The pupil who knew the proper time and place and was (therefore) delighted, bending low along with his wife, received the command of his preceptor with the words 'be it so.'

93. Then at night, the learned son of the Creator, the speaker of true and śweet words (Vasistha), dismissed the king of mighty splendour to go to sleep.

94. The sage who knew the proper ritual, having regard for his vow, made for him such provision as could be had in the forest, although he (the sage) had the perfection of austerities.

95. He in the company of his devoted wife, having occupied the hut of leaves pointed out by the sage, slept on a bed of kusa and passed the night whose end was anounced by the study (recitation) of his pupils.

———

CANTO II.

1. Then at day-break, the lord of the people to whom his fame was a treasure, let loose for the forest the cow of the sage, who was made to accept garlands and odours (by him) through his wife and whose calf was tied after it had had its fill of drink.

2. The lawful wife of the king, worthy of a mention at the head of chaste women followed her (cow's) way, the dust of which had been sanctified by the stamping of her hoofs, just as Smrti (traditional literature) follows (conforms itself to) the sense of Sruti (revealed literature).

3. The compassionate king, charming by virtue of his fame, having asked his wife to return, guarded that daughter of Surbhi who excelled the four seas in the quantity of her milk and who was, as it were, the earth assuming the form of a cow and with the four oceans turned into the four teats.

4. In view of the vow, even the rest of the following was forbidden by that attendant of the cow. The protection of his body did not depend upon any one else; since the descendants of Manu were protected by their own valour.

5. The emperor (Dalipa) became devoted to her propitiation by (offering her) tasteful mouthfuls of grass, by removing the itching sensation, by keeping off flies and by allowing her to move about freely, of her own accord.

6. The king followed her like her own shadow: he stopped when she had stopped, proceeded when she had, patiently assumed the sitting posture when she had sat down and desired to drink water when she had drunk it.

7. Possessed of the royal fortune the signs of which were given up but which could be inferred from his peculiar lustre, he was like a lordly elephant with the lines of rut hidden and (therefore) inwardly intoxicated.

8. He with his bow strung, distinguishable by the hair tied into a knot with the filaments of creepers, roamed over

the forest under the pretext of the protection of the sacrificial cow of the sage, as if with the intent of taming the wicked beasts of the jungle.

9. The trees by the side of him who was equal to Varuna and who had dismissed his personal attendants, gave out a chorus of 'Victory to the king' by means of the cries of impassioned birds.

10. The young creepers wafted by the wind showered flowers on him when he passed by, refulgent like fire and adorable, as city girls shower the customary fried rice on a king (on his entry).

11. The female deer while observing the form of him who was equipped with a bow—a form which their fearless hearts declared to have intentions tender with mercy, obtained the fruit of the ample broadness of their eyes.

12. He heard his own glory sung loud in the bowers by the sylvan deities, in a manner in which the bamboos with their holes filled with wind, and (therefore) sounding, served the function of flutes.

13. The wind moistened with the spray of the mountain springs and charged with the fragrance of the gently shaken flowers of trees, fanned him who was purified by his religious performances and who was without an umbrella and (therefore) oppressed by heat.

14. When that protector entered that forest, the wild-fire ceased even without rain, there was an excellent growth of flowers and fruits, and among the beasts the strong did not oppress the weak.

15. The rays of the sun and the cow of the sage, both coppery like the tinge of a fresh leaf, after having purified the regions between the quarters by their courses began to move in the evening, towards their abode.

16. The guardian of the middle world went close after her, the means of sacrifice to the gods, the manes and guests; in the company of him esteemed by the noble

she shone like faith incarnate when attended with a religious performance.

17. He went on seeing the woods wherein the herds of pigs had emerged from the puddles, wherein the peacocks were looking up to the roosting-trees, wherein the green meadows were occupied by the deer and which (consequently) were darkening up.

18. The cow (who had only once calved), on account of the exertion of carrying the heavy udder, and the king, on account of the massiveness of his body, both decked the way back from the penance-grove with their graceful steps.

19. The queen with the row of her eye-lashes slow in winking, fondly gazed with eyes that were, as if, fasting, at that attendant of Vasistha's cow, who was returning from the forest-border.

20. Placed in front, on the way, by the king and received by going forth by the king's lawful wife, she shone between them like the twilight between the day and the night.

21. Sudaksina with the vessel of whole rice in her hands, having circumambulated that milch-cow, worshipped the broad space between her horns, which was, as it were, a door to the realization of her wish.

22. That she accepted worship, standing still, although anxious for her calf, delighted them, for the indications of gratification of beings of her kind towards their devotees bear fruit (viz. the reward of worship) presently.

23. Dalip who had exterminated his enemies by the prowess of his arms, having pressed (shampooed) the feet of the preceptor and his wife and having completed his evening prayers, again waited upon the milch-cow who had sat down after the milking was over.

24. Both the guardian (of the subjects) and his mistress of the house sat behind her near whom a lighted

lamp and offerings were placed, and slept when she had gradually gone to sleep and woke up in the morning when she had.

25. Thrice seven days passed, while he of respectable renown and devoted to relieving the distressed, observed, along with the queen, the vow for the birth of a son.

26. The next day, the sacrificial cow of the sage, desirous of ascertaining (testing) the devotion of his attendant, entered a cave of the mountain Himalaya (lit. the father of Parvati), overgrown with tender grass near the fall of the Ganges.

27. A lion, it appeared, dragged her with force—the lion whose onslaught was not noticed by the king who had directed his eyes towards the mountain-scenery, thinking that she (the cow) was unassailable even in thought by the harmful beasts.

28. Her cry prolonged by the echo arising from the cave turned away the eye of the king, the helper of the troubled,—the eye which was riveted on the mountain, by siezing it, as if, with the reins.

29. That bow-wielder saw a lion seated on the reddish cow like a full-blossomed lodhra tree on the table-land of a mountain, rich in red minerals.

30. Then the king who had a leonine gait, who afforded shelter to others and who had uprooted his enemies with force, being thus humbled, desired to draw an arrow from his quiver for the destruction of the damned lord of beasts.

31. The right hand of him who was going to strike, with its fingers held fast to the root of the arrow, the heron's feathers of which were beautified with the rays of the nails, stood, as if, with its effort of taking out the arrow drawn in a picture.

32. The king whose wrath was augmented by the paralysis of his arms, burnt within himself by the

fire of his own energy which did not harm (lit. touch) the offender standing by, like a serpent whose power is checked by means of spells and herbs.

33. The lion who had captured the cow, spoke in human accents, and thus causing astonishment to that partizan of the noble, the ensign of the line of Manu, mighty like the lion and amazed at his own condition.

34. Enough of your efforts, O king, an arrow shot at me will be of no avail ; the fury of the storm though able to uproot trees does not prevail over a mountain.

35. Know me to be a friend of Nikumbha, the servant Kumbhodara whose back is purified by the gracious act of placing the foot (thereupon) by the eight-formed god (Siva), when he desires to mount his bull white like the Kailasa mountain.

36. Do you see the yonder Devadaru tree ; it was adopted as a son by the bull-emblemed god ; it knows the flavour of the waters pouring out of the breast-like golden pitchers of the mother of Skanda.

37. Once its bark was scratched by a wild elephant, rubbing his temples. Thereupon the daughter of the mountain grieved for it as she did for Senani (her son) wounded by the missiles of the demons.

38. Ever since then, I am appointed in this cave of the mountain to scare away the wild elephants, by Siva who made me a lion to subsist on such animals as might come within my reach.

39. This feast of blood after the fast, coming (to me) at the time appointed by Siva, is sufficient for the gratification of me who am hungry, just as the ambrosia of the moon is for the enemy of the gods (Rahu).

40. Therefore do you turn back giving up shame ; you have shown your devotion to your preceptor. A charge that cannot be preserved by means of arms does not damage (when it is destroyed) the reputation of the wielders of arms.

41. The lord of men, having heard this bold speech of the lord of beasts, gave up contempt for himself, for (he came to know that) his missiles were blunted by Siva's spiritual power.

42. (The king) whose efforts were unsuccessful in his sending forth an arrow which met with a hindrance then for the first time, spoke to him in reply, like Indra paralized by the glance of Shiva, when he was going to hurl his thunder-bolt.

43. O lord of beasts, indeed, the words which I, whose movements are checked, am going to speak, will be laughed at ; but since you know the inner-feelings of living beings, therefore I shall say my say.

44. He the author (cause) of dissolution, sustenance and creation of the stationary and the moving (beings) is respectable to me ; but this wealth of the preceptor who is a regular performer of sacrifices, when perishing in my presence, must not be neglected.

45. May it please you to maintain yourself (by feeding) on my body. Let this cow of the great sage, whose young calf will be anxious for her at the close of the day, be released.

46. Then the personal attendant of the lord of beings (Siva), dividing into pieces the gloom of the mountain-caves with the rays of his teeth, having gently smiled, spoke again to the lord of riches.

47. Sovereignty over the world marked with one (royal) umbrella, blooming youth, this charming body—these many things you wish to give up for the sake of a little thing ; thus you appear to me to be deluded in your thoughts.

48. If such is your kindness towards animals, only one cow will be safe on your death ; but while living, O lord of the people! you will be ever protecting like a father, your subjects from troubles.

49. If you are afraid of your preceptor possessed of a single cow, who will be incensed at (your) offence and will be blazing like fire, his wrath can be appeased by you by offering him crores of cows with pitcher-like udders.

50. Therefore protect your strong body, the enjoyer of a series of blessings ; for they say that a prosperous kingdom is the abode of Indra differing only in that it is situated on the surface of the earth.

51. When the lord of beasts had ceased after having said so much, the mountain also repeated, as it were, out of love, the same thing, to the king, by means of the echo coming from the cave.

52. The man-god, having listened to the words of the attendant of the god, spoke again, being all the more compassionate, as he was eyed by the cow with her looks terrified on account of the lion's attack.

53. The terrible word Kshatriya is well-known in the worlds to have the etymological meaning (क्षुतत्रायते) 'one who surely protects from injury'. Of what use is a kingdom to him who lives a life counter to the sense of the word, or of what use is life sullied by scandals ?

54. How can the reconciliation of the great sage be possible by the giving away of other (ordinary) milch-cows ? Know her to be, in no way, inferior to Surabhi. It is (only) through the might of Rudra that you could strike at her.

55. It is befitting her, therfore, that she should be ransomed from you, by me by offering my own body in return. Thus your dinner-after-fast will be intact and the means of sacrifice of the sage also will not be lost.

56. A dependant as you are, you also know, for great is your care for the deodar tree—that it is not possible for an employee to stand in the presence of the employer, himself quite safe, after having destroyed the charge.

57. Or if somehow I am regarded by you as not fit to be killed, be you kind to my body in the form of fame.

Surely people like myself have little regard for invariably perishable bodies made up of the five elements.

58. They say that friendship has for its cause conversation. That (friendship) was established between us when we met together at the forest border. Therefore, O servant of Shiva, it does not behove you to reject the request of your friend.

59. To the lion who had said the words 'be it so,' Dalipa with his arms freed at once from paralysis and with his weapons laid aside, offered his body like a lump of flesh.

60. At that time, showers of flowers thrown down by the hands of Vidya Dharas, fell upon the protector of the subjects who stood with his face downwards, expecting the fierce onset of the lion.

61. The king got up, having heard the nectar-like words 'get up, O child,' that rose there, and saw before him the cow like his own mother, with milk dripping, and not the lion.

62. The cow said to him who was wonder-struck, "Noble man, you havo been tested by me, creating an illusion. By virtue of the spiritual power of the sage, even the god of death cannot strike at me, much less other harmful creatures."

63. "O child, I am pleased with you for your devotion to your preceptor and your compassion for me. Ask for a boon. Know me not merely the source of milk, but also the yielder of desires, when pleased."

64. Then he who honoured supplicants and who had earned the title of a hero by dint of his own arms, having folded his hands, begged for a son from Sudakshina who would perpetuate the line and have a lasting fame.

65. That milch-cow, having promised to the king, desirous of a son, his desire, with the words 'be it so,' commanded him thus—"O son, drink my milk after extracting it in a vessel of leaves."

66. O mother, I want to drink, on getting permission from the sage, your milk, out of what remains after the calf has sucked and after it has been used for the sacrifice, just as I receive the sixth part (of the product) of the protected earth.

67. Thus requested by the lord of the earth, the cow of Vasishtha became all the more pleased, and accompanied by him, she returned, without fatigue, from the cave of the mountain Himavan to the hermitage.

68. The master of kings, bright-faced like the moon, having conveyed to his preceptor the favour of the cow, spoke of it to his beloved, in words that were a repetition, as it (the favour) was already inferred from the signs of joy.

69. He, of a blameless nature and a lover of the virtuous, having been permitted by Vasishtha, drank eagerly the milk of Nandini, out of what had remained after the calf had sucked and after it had been used for offerings, as if, it were his own incarnate untainted fame.

70. In the morning, on the completion of the dinner after the afore-said vow, the self-controlled Vasishtha, having uttered benedictions proper at the time of departure, sent the couple to their capital city.

71. After having circumambulated the fire into which oblations had been poured, the sage and just after her husband, Arundhati and then the cow along with the calf, the king set out with his power made more invincible by the auspicious rites.

72. The patient king accompanied by his wife, went on his way, in a chariot, rumbling sweet to the ear, free from jolting and comfort-giving, like his own desire now fulfilled.

73. The subjects eagerly looked at him who had caused anxiety (to them) by his absence and whose body was reduced by the vow for progeny, with eyes unsatiable, as they look at the newly-risen lord of the herbs (the moon) who creates a longing in them by his disappearance and whose form is wasted (*i. e.* has waned) by the vow (of giving away digits to the gods) beneficial to the people.

74. He, possessed of Indra's glory, having entered the city with flags flying, welcomed by the citizens, again took up on his arm equal in might to the head of the serpents, the burden (of the government) of the earth.

75. Then just as the heavens bore the lustre born of the eyes of the sage Atri (viz. the moon) and just as the celestial Ganges bore the semen of Shiva, deposited into her by Fire, similarly, for the good of the royal line, the queen bore a foetus pervaded by the mighty powers of the guardians of the world.

CANTO III.

1. Now Sudakshina bore signs of pregnancy, the cherished desire of the lord, with its fulfilment fast approaching, which was (but) the beginning of moon-light to the eyes of her female friends and which was the cause of the perpetuation of Ikshvaku's line.

2. She, wearing a few ornaments by reason of the emaciation of her body, with her countenance pale like a lodhra flower, looked like the night verging on dawn (*viz.* the night during the small hours), with a few (lingering) stars in it and with the moon shining dimly.

3. The King having smelled, in private, her mouth redolent of earth was never satiated, as an elephant is not having smelled a puddle (dried up) in a forest grove, sprinkled over with drops from the clouds at the end of summer.

4. Since her (future) son, with his (conquering) chariot stopping only at the furthest ends of the quarters, would enjoy the earth as Indra does the heaven, therefore, having neglected all other enjoyments, she set her mind, first of all, on such a desire.

5. "Out of her modesty, the daughter of the king of Magadha tells me nothing about what she likes. What things is she desirous of ?"—thus anxious every moment, the lord of Northern Kosala used to ask of her dear friends.

6. Having experienced the painful condition consequent upon the pregnancy-hankerings, she saw supplied to her whatever she asked for. For the king with his bow strung, there was no cherished object even in heaven which he could not accomplish.

7. Having overcome the pain of pregnancy-desires, she shone with her developing limbs like a creeper furnished with fresh, charming leaves after the falling-off of the old ones.

8. As days rolled on, her extremely plump breasts with their black teats surpassed the loveliness of two beautiful lotus-buds surmounted by two black bees.

9. The king regarded the queen with child, as if she were the earth with treasures underneath, the Shami tree with fire latent in its interior and the river Sarasvati with water underground.

10. The wise king performed, in due order, the ceremonies such as Pumsavana, in a manner suited to his love for his wife, to the elevation of his mind, to the riches acquired from the ends of the quarters by the prowess of his arms, and to his (great) joy.

11. Whenever the king went to her apartment, he was delighted to see her who rose from (lit. gave up) her seat with an effort on account of the heaviness of the foetus formed of the portions of the guardians of the world, whose hands were pained in the act of folding to make an obeisance and whose eyes were tremulous.

12. When the nourishment of the foetus had been done by physicians expert in child-breeding, the husband with a delighted mind, saw his wife about to be delivered in due time, like the sky overcast with clouds at the close of summer (lit. at the proper time) and about to discharge a shower of rain.

13. She, equal to Shachi, brought forth at the proper time a son whose exalted fortune was indicated by the five planets occupying *high* positions and not in conjunction with the sun, just as kingly power, arising from three agencies, produces an undecaying store of wealth.

14. The quarters brightened, pleasant breezes blew and the (sacrificial) fire with the flame tending to the right received oblations. At that time, everything augured well; for the birth of such people is for the good of the world.

15. The mid-night lamps with their light all at once dimmed by the innate radiance of that well-born (infant), spreading around the bed in the chamber for confinement, appeared as if they were painted on canvass.

16. To the people belonging to the harem, who announced the birth of a son, in words (which sounded to him) sweet as nectar, there were three things only which the king could not give – the royal umbrella white as the moon and the two chowries.

17. The great joy of the king, while he eagerly looked at the lovely face of his son with an eye steady like a lotus in a breezeless (tank), could not be contained within himself, like the great flood of the ocean at the sight of the moon.

18. After the entire birth-ceremony had been performed by the ascetic priest coming from the penance-grove, that son of Dalipa shone all the more, like a precious stone dug out of a mine and refined.

19. The sounds of the auspicious trumpets pleasant to hear, followed by the joyous dancing of courtezans, prevailed not only at the palace of the lord of Magadhi but also in the path of the gods.

20. Of that protector there was no captive whom, delighted at the birth of his son, he might release; only he was himself emancipated from the bond of his fathers going by the name of a debt.

21. Thinking that this child should be able to go to the end of learning and be able to overcome his enemies in the battle, the king conversant with the meanings of words, named his son Raghu, observing the meaning 'to go' of the root लघि।

22. On account of the efforts of his father possessed of all kinds of wealth, he developed day after day, his beautiful limbs, as the young moon waxes larger and larger on account of the reflection of the sun's rays.

23. As Uma and Shiva were delighted to have Kartikeya and as Shachi and Indra were delighted to have Jayanta, as their son, so were the princess of Magadha and the king (Dalipa) equal to them, delighted to have their son equal to Kartikeya and Jayanta.

24. The love which they bore to each other, which linked their hearts together like that of Chakravaka birds, although (now) shared by their only son, increased towards each other.

25. The child lisped out the words first spoken by the nurse, walked by holding her finger and bent low through her instruction to bow to a superior : by these acts he added to the joy of his father.

26. The king having placed him in his lap who was infusing nectar, as it were, in the skin, by means of the pleasurable sensations produced by a contact with the body, his eyes closed at the corners, enjoyed for a long time, the comforting touch of his son.

27. The maintainer of hereditary traditions (मर्यादा) considered his line possessed of continuance through him of an exalted birth and possessed of the best of merits, as the Lord of creatures considers his creation through another form of his own (*i. e.* Vishnu), acting with the best of qualities (*i. e.* Satva).

28. He, whose tonsure-ceremony had been performed, accompanied by the sons of ministers of the same age with him and having side-locks of hair, entered the vast field of literature (वाङ्मय) by systematically learning his letters, as one enters the ocean by the mouth of a river.

29. After he had been duly invested with the sacred thread, the learned teachers taught him, a favourite with

the teachers. Therein they were successful ; for knowledge imparted to a worthy recipient (वस्तु) bears fruit.

30. He, of a sublime genius, crossed in succession, by dint of the entire faculties of intellect, the four ocean-like sciences, as the lord of the directions (the sun) traverses the four quarters by means of his steeds out-speeding wind.

31. Having worn the sacred hide of the *ruru* deer, he learnt, along with incantations, the use of missiles from his father only. His father was not only a sole ruler on the earth but also a unique archer.

32. Like a young calf growing into a big bull and like the young of an elephant approaching the condition of a majestic elephant, Raghu with his boyhood gradually replaced by youth, developed a form charming on account of its gravity.

33. Then after his hair-cutting ceremony, his father caused the vow of marriage to be performed. The princesses having found in him a good husband shone like the daughters of Daksha when they obtained the moon as their husband.

34. Young, with arms as long as a pole, a chest broad as a board and a long neck, Raghu excelled his father on account of the superiority of his form and yet looked inferior on account of his modesty.

35. Then the king who desired to lighten the extremely heavy yoke of (the government of) the people long borne by himself, made him the holder of the title of 'young king' on the ground that he was humble from his very nature and disciplined by education.

36. The goddess of royal fortune, covetous of qualities, went over partly, from her original seat in the form of the king, to that next seat designated the 'young king,' as Shri (beauty) passes over from an (old grown) lotus to a fresh-grown one.

37. As fire by its associate the wind, as the sun by the approach of autumn and as an elephant by the bursting of his temples, the king became all the more irresistible by him.

38. Having appointed that bow-wielder, followed by other princes, in the guarding of the sacrificial horse, he, comparable to Indra, performed without let or hindrance a hundred sacrifices less by one.

39. Then again for the performance of (another) sacrifice, the horse was set at large to roam unchecked, by that sacrificer ; and it is said that Indra in an invisible form took it off under the very eyes of the guards equipped with bows.

40. Then as soon as the army of the prince stood amazed and deprived of all action on account of disappointment, there was seen Nandini, the cow of Vasishtha, of well-known spiritual power, passing by accidently.

41. The son of Dalip esteemed by the noble, having washed his eyes with the water trickling down her body (*i.e.* her urine), became gifted with a vision of things beyond the reach of the senses.

42. The son of the man-god saw to his east, the clipper of the wings of mountains (Indra) who was carrying away the horse tied by means of cords to his chariot, whose restiveness was repeatedly checked by the charioteer.

43. Raghu, coming to know him as Indra from his hundreds of winkless eyes and from his green horses, spoke to him in a bold voice reaching the skies, forcing him to turn back as it were.

44. "O king of the gods, you are called by the wise the first of those who enjoy a share in sacrifice. How is it that you proceed to destroy the sacrifice of my father who is busy with the constant performance of the sacrificial vow ?"

45. By you, the lord of the three worlds, possessed of a divine sight, the enemies of sacrifice are to be chas-

tised. If you also become an obstacle in the sacrifices of the practisers of piety, all performance is lost (*i. e.* must necessarily perish).

46. Therefore, it behoves you, O Indra, to release that horse, the principal means of the great sacrifice; for the great who show the way of Shruti do not (themselves) take to a foul course.

47. Having heard this bold speech made by Raghu, the lord of the gods was astonished, turned back the chariot and began to speak in reply.

48. O Kshatriya prince, whatever you have said is true; but fame must be protected from an enemy, by those to whom it is a treasure. Your father is ready to eclipse, by means of a sacrifice, that entire fame of mine well-known in the worlds.

49. As Hari alone is known as *Purushottama* and as the three-eyed god (Shiva) is known as *Maheshvara* and none else, similarly the sages know me to be *Shatakratu*: this designation of ours does not belong to a second.

50. Hence this horse of your father was taken away by me who resemble Kapila. Away with your efforts in this matter. Do not set your foot on the path trodden by the sons of Sagara.

51. Then the guardian of the horse (Raghu), having laughed, dauntlessly spoke again to Indra, "If this is your resolve, take up arms. Certainly you cannot be said to be successful unless you conquer Raghu."

52. Having thus addressed Indra, he looking upwards and wishing to fit his bow with an arrow, stood with his excellent form (now) particularly beautiful on account of the *alidha* posture, thus imitating Shiva.

53. The enraged cleaver of mountains (Indra) stung to the quick (lit. wounded in the heart) by Raghu's arrow of defiance, fixed an unfailing arrow to his bow which appears as a momentary signal of a mass of new clouds (*i. e.* the rainbow).

54. That arrow accustomed to drink the blood of terrific demons, having entered the broad bosom of the son of Dalipa, sucked, as if out of curiosity, man's blood which had not been tasted before.

55. The prince having the valour of Skanda, planted an arrow marked with his own name, on the arm of Indra, the fingers of which had been hardened by patting the celestial elephant, and which bore the marks of the leaf-paintings of Shachi.

56. With another arrow furnished with pea-cock's feathers, he tore away the great thunder-bolt banner. He (Indra) got exceedingly enraged at him, as if he had forcibly plucked the hair of the deity presiding over the fortunes of the gods.

57. Then ensued a fierce combat between them, (both) seeking victory, by means of arrows flying upwards and downwards, as frightful to look at as winged serpents, wherein soldiers (on the side of Raghu) and Siddhas (on the side of Indra) stood neuter.

58. Indra could not extinguish that repository of irresistible energy, by volleys of arrows discharged in quick succession, just in the same way as a cloud cannot extinguish by its waters the fire gone forth from itself.

59. Then with a crescent-shaped arrow, Raghu cut off the string of Indra's bow which was roaring deeply like the ocean when churned, on his forearm besmeared with the sandal of heaven.

60. Highly enraged, he laid aside his bow, and for the destruction of the mighty antagonist, took up his missile surrounded by a tremulous orb of brightness, and accustomed to the clipping of the wings of mountains.

61. Raghu struck hard in the chest by that (thunder-bolt) fell on the ground along with the tears of his soldiers; and having shaken off that pain in a twinkling of the eye, he rose along with the shouts of the soldiers.

62. Even then Indra was pleased at the surpassing valour of him who stood long in the hostile position cruel on account of weapons; for merits gain a footing everywhere.

63. "This weapon of mine unchecked even against the mountains on account of its strength was not endured by any body other than you ; know me to be pleased ; ask for anything but the horse," said Indra clearly.

64. Then the son of the lord of men, a sweet talker, putting back his arrow which was not entirely drawn out of the quiver and which tinged his fingers with the rays of the golden hilt, spoke in reply to the lord of the gods.

65. O lord, if you consider that the horse cannot be restored, let my father purified by constant sacrificial vows be gifted (lit. united) with the entire fruit of the sacrifice, when it is methodically completed.

66. O Lord of the worlds, arrange it so that the lord of men, seated in his chamber and (now) inaccessible, being a portion of Shiva, hears of this incident from your messenger.

67. Indra who had promised to Raghu his desire with the words 'be it so' went back as he came. The son of Sudakshina also not very much delighted, turned back towards the council-hall of the king.

68. The lord of the subjects already informed by the messenger of Indra, warmly welcomed him, touching with his hand benumbed with joy, his body marked with wounds inflicted by the thunder-bolt.

69. Thus the king of respected commands, desirous to ascend to heaven at the close of his life, performed the ninety nine great sacrifices, as if he constructed a series of steps.

70. Then he whose heart had turned away from the pleasures of the sense, having made over, in due form, to his youthful son, the white umbrella, the sign of royalty, betook himself along with the queen, to the shade of trees in a forest suitable for hermits ; for this was a family vow with the descendants of Ikshvaku, when in the decline of their life.

CANTO IV.

1. Having received the kingly office made over by his father, he shone all the more, as shines the fire on receiving the lustre deposited with it by the sun at the close of the day.

2. Having come to know that he was installed king after Dalipa, the fire (of jealousy) already smouldering in the hearts of the kings, blazed forth, as it were.

3. The subjects along with their children, with their row of eyes upturned, rejoiced to see the new rise (to power) of Raghu, as they would do to see the fresh manifestation of Indra's standard.

4. By him who walked like an elephant (or who rode on an elephant) the two things were simultaneously brought under—the paternal throne and the entire circle of his enemies.

5. Him enthroned universal emperor, served Lakshmi, as it seemed, herself invisible, by holding up a lotus-embrella whose presence was to be inferred from the halo of radiance (that encircled him).

6. The goddess of learning, being herself present in the (tongues of) bards in all appropriate seasons, waited upon him, deserving praise, with praises full of sense.

7. Although the earth had been enjoyed by respectable kings beginning with Manu, still, under his regime, it seemed as if she had never Known any other master.

8. Neither too lenient and nor too severe, he won the hearts of all people by the justness of his punishments, as does the southern breeze which is neither very cold, nor exceedingly hot.

9. The longing of the people for his father was softened by him by his superior qualities, as that for the blossoming of a mango-tree is by the appearance of its fruit.

10. By people well-versed in polity, courses both good and evil, were pointed out to the new king; he always acted upon the former and not the latter.

11. The qualities of all the five elements developed excellence : under that new king, everything became new, as it were.

12. As the moon is significantly called *Chandra* on account of her power to give delight, and as the sun is fitly called *Tapana* on account of his diffusing heat, similarly he was significantly called *Raja* on account of his pleasing the subjects.

13. Granted that his eyes were broad and extended up to the ears; but he really saw through the shastra which pointed out to him the minutest details of his duties.

14. To him who was (now) easy at heart, by using pacificatory measures (or by consolidating the acquired kingdom), there came autumn, like a second goddess of royal fortune, marked by lotuses.

15. His conquering power and the heat of the sun, both unendurable, simultaneously pervaded all directions, their path being cleared by the clouds which became light after they had discharged their contents.

16. Indra withdrew the *rainbow* and Raghu took up his victorious bow; since both of them lifted up their bows successively to meet the needs of the people.

17. The autumnal season with an umbrella of white lotuses and with chowries of blossoming Kasha grass; imitated his glory; but did not have it.

18. At that time, the love of those who had eyes to see, was of equal flavour both for him who had a delighted, fair face, and for the moon of bright rays.

19. The richness of his fame was scattred, as it were, in the rows of swans, in the stars and in waters abounding with lillies.

20. Women tending *shali* corn, seated in the thickets of sugar-canes, sang the fame of that protector, arising from his virtues, beginning with the actions of his boyhood (or whereof a beginning was made by even children).

21. At the rise of the star *agastya* of great splendour, water became pure and serene, and at the rise of Raghu, the mind of the enemies apprehensive of a defeat, was agitated (*i. e.* was filled with gloom).

22. The great bulls of huge humps, furious on account of pride of strength and digging up the banks of streams, imitated his (Raghu's) doings graceful by reason of their playfulness.

23. His elephants struck (*viz.* wounded in their pride) by the flowers of the *sapta parna* trees smelling like ichor, rained down rut from seven different parts of the body, as if out of jealousy.

24. The autumn season making the streamés shallow and drying up the mud of the ways, incited him to undertake an expedition of conquest, before regal power could do so.

25. At the horse-lustration ceremony, the duly worshipped fire granted victory to him with its own hand, as it were, in the guise of its flame tending to the right.

26. He whose capital city and the frontier-fortresses were well-fortified, who had cleared the rear of his foes and who was followed by good fortune, set out with a sixfold army to conquer the quarters.

27. The elderly ladies of the city showered fried paddies over him as the waves of the milky ocean did the particles of water tossed up by the Mandara mountain, over Vishnu.

28. He comparable to Indra, first marched toward the east menacing his foes by means of his banners waved by the wind.

29. By means of the dust raised by the chariots, and the elephants resembling clouds, he was making the sky look like the surface of the earth and the earth like the sky.

30. In the van there was the terror of his name (प्रताप) then the noise, then the dust and lastly the chariots and other things : thus that army had, as it were, four divisions.

31. Possessed of supernatural powers, he turned the deserts into well-watered tracts, the navigable streams into fordable ones and the jungles into open plains.

32. Leading his mighty forces marching to the eastern sea, he resembled Bhagiratha leading to the eastern sea the Ganges fallen from the matted hair of Shiva.

33. His way was left clear (*i. e.* unobstructed) by kings robbed of their wealth, dethroned and routed in various ways, like that of a tusker left clear by trees, shorn of their fruits, uprooted and variously broken.

34. Thus the conqueror over-running all the eastern countries, reached the shore of the great ocean dark with the forests of palm trees.

35. The *Suhma* people saved themselves by adopting the course of a cane-plant, from that exterminater of the haughty, as if from the flood of a stream.

36. Having forcefully uprooted the kings of Vanga (Bengal) ready with their navy, the leader erected pillars of victory, in the islands between the streams of the Ganges.

37. They who bowed down to the lotus-like feet (of Raghu) and who (therefore) were re-instated after having been first dethroned, presented Raghu with their wealth, like the *Kalama* rice which are bent down to the lotuses at their roots and which yield a plenty of harvest when transplanted after having been first uprooted.

38. Having crossed the river *Kapisha* along with forces which formed a bridge of elephants, he went towards the Kalinga country, being shown the way by the Utkala kings.

39. He planted his irresistible military glory upon the head (the peak) of the mountain Mahendra, as a driver drives the poignant goad into the head of a *gambhiravedi* (viz. one who does not mind the pricking of the goad) elephant.

40. The king of Kalinga equipped with elephants, opposed him with missiles, as the mountain showering stones did Indra when ready to clip off its wings.

41. There, the descendant of Kakutstha, having resisted the showers of darts of the enemies, obtained the goddess of victory, as if he had performed áblutions for a holy ceremony.

42. There the warriors made drinking-grounds and by means of the leaves of the betel, drank the coca-nut wine and (along with it) the fame of the enemies.

43. The king who made conquests for piety (only), deprived the lord of Mahendra, first captured and then released, of his riches only and not his dominion.

44. Then he who had not to seek after victory, went towards the south along the sea-coast lined with fruit-bearing *puga* trees.

45. By her enjoyment by his army, marked by the fragrance of elephants' ichor, he made the river Kaveri an object of suspicion, as it were, to the lord of the rivers.

46. The valleys of the mountain *Malaya*, in the pepper forests of which wild parrots flew about, were occupied by the forces of him who was desirous of conquest and who had travelled a long way.

47. The dust of the fruits of ela-creepers beaten by the hoofs of the horses, settled on the temples of maddened elephants, giving off a similar smell.

48. The neck-ropes of the elephants, powerful enough to break the foot-chains even, tied round in the grooves cut into the bark of sandal trees by the coiling of serpents, did not slip off.

49. Even the sun's radiance is dimmed in the southern quarter; but in the same quarter the Pandya kings did not withstand the majestic lustre of Raghu.

50. They prostrated themselves and offered to him their best pearls obtained from the place where the river Tamra-parni joined the great ocean, thus giving, at it were, their own accumulated fame.

51—52. Having enjoyed to his heart's content the mountains Malaya and Dardura, overgrown with sandal trees on the summits, which were as if the breasts of that quarter besmeared with sandal paste on the sides, he, of unendurable valour, crossed the mountain Sahya, whence the sea receded far away and which was, as it were, the hip of the earth with the garment slipped off.

53. On account of his marching forces ready to conquer the western people, the sea although (once) pushed away by the missiles of Parashurama, (now) appeared to adjoin the mountain Sahya.

54. By him the dust raised by his army was placed, as a substitute for (the saffron) powder, on the tresses of the ladies of the Kerala country, who had rejected their decorations out of fear.

55. The pollen of *Ketaki* flowers tossed up by the breezes of the Murala stream, served as an easy-made garment-scent for the armours of his warriors.

56. The armours clanging on the bodies of the horses in motion drowned the noise of the groves of Rajatali trees shaken by the wind.

57. The bees leaving aside the flowers of Pumnaga trees, settled on the temples fragrant with the effusion of rut, of the elephants who were tied round the trunks of dates.

58. It is said that the sea gave room to Rama when requested ; but (the same sea) paid tribute to Raghu in the guise of the kings of the western coast.

59. He made the mountain Trikuta his lofty column of victory, wherein the manifest signs of his valour were the deep scars made by the tusks of maddened elephants.

60. Thence he set out by the land-route to conquer the Persian kings, as a man who practises self-restraint, proceeds to conquer the enemies called senses, by means of the realization of truth.

61. He did not tolerate the flush of wine of the lotus-like faces of the Ionian ladies, as an unseasonable cloud does not tolerate (*i. e.* is jealous of, destroys) the morning sunshine of lotuses.

62. There was a fierce fight between him and the western people equipped with a cavalry, in the dust (raised by the armies) wherein the rival warriors could know each other from the twang of bows made of horns.

63. He covered the earth with their bearded heads, severed by spears, as with collections of bee-hives filled with bees.

64. The rest of them, with their helmets taken off, sought his protection; for humble submission is the only remedy to appease the wrath of the magnanimous.

65. His soldiers beguiled their fatigue of conquest by means of wine in grounds surrounded by the vine (or in the bowers of the vine), with the best of skins spread thereon.

66. Thence Raghu careered towards the north, wishing to exterminate the Northern kings by his arrows, as the sun careers to the north to draw up moisture by means of his rays.

67. His horses which had removed their fatigue by rolling on the bank of the river Sindhu, shook their bodies to which adhered the filaments of saffron (or to the manes of which saffron was sticking).

68. There the exploits of Raghu, the heroism of which had been shown to the husbands of Huna ladies, ordered into being the redness on their cheeks.

69. The Kamboja princes, unable to withstand his valour in battle, bent low, as did the walnut-trees pressed hard (injured) by the fastening-chains of elephants.

70. Their presents of high heaps of gold, augmented by (the addition of) excellent horses, constantly reached (lit. entered) the lord of the Kosalas; but pride never touched him.

71. Then he, with his army of horses, ascended the mountain Himalaya (lit. the father of Gauri), increasing, as it were, (the height of) its peaks with the dust of minerals raised up (by the horses).

72. The glancing by turning (their necks), of the lions lying in the caves, equal in might to (the army) spoke of(indicated) an absence of agitation on their part, in spite of the bustle and cries of the army.

73. The breezes carrying the spray of the Ganges, rustling in the birch-trees and causing the bamboos to resound, fanned him on the way.

74. His soldiers took rest, sitting on stone-slabs, whose surfaces were made fragrant by the musk in the navel of the deer (previously) sitting under the shade of the Nameru trees.

75. The herbs with their lustre reflected on the neck-chains of the elephants tied to the Sarala trees, served, at night, as lamps without oil to that leader (of the army).

76. In the encamping-grounds left by him, the deodara trees, with their bark scratched by their neck-chains, told the wild hunters the height of his elephants.

77. There was a formidable fight between him and the hilly tribes, wherein fire flashed forth by the clashing together of iron-shafts and stones flung by means of slings.

78. Having destroyed by his arrows the joy of the country called Utsavasamketa, he made the Kinnaras sing the song of the victory of his arms.

79. As they came with presents in their hands, the king came to know the resources of the mountain, and the mountain came to know the prowess of the king mutually.

80. Having planted there his unshakable pile of glory, he descended, causing to blush, as it were, the mountain (Kailasha) (once) balanced by the son of Pulastya (*viz.* Ravana)

81. When he had crossed the Lauhitya, the lord of the Pragjyotshas (the land of the Eastern stars) trembled

with fear, as did the aloe-wood trees made into tie-posts for his elephants.

82. He did not endure the dust of the track of his chariots which obscured the sun and made the day cloudy without showers ; how could he withstand his army ?

83. The lord of the Kamarupas waited upon him who surpassed Indra in valour, with those very elephants of streaming temples whereby he opposed other kings.

84. The lord of the Kamarupas worshipped the lustre of his feet, the presiding deity of the golden foot-stool, with offerings of flowers in the form of gems.

85. Having thus conqured the quarters, the victor returned, settling the dust raised by his chariots, on the crowns of kings, devoid of royal umbrellas.

86. He performed the Vishvajit sacrifice whereof the sacrificial gift is all that one may possess ; for the acquisitions of the noble as those of the clouds are for being given away.

87. At the close of the long sacrifice, the descendant of Kakutstha, friend to his ministers, permitted to return to their cities, the kings whose sense of defeat had been mitigated by substantial tokens of respect and whose ladies of the harem were (now) anxious on account of the long separation.

88. By their prostrations at the time of departure, they made the two feet of the emperor which bore the marks of banners, thunderbolts and umbrellas in lines and which were approachable through favour (only)—white at the toes, with the pollen and juice of flowers that dropped from the garlands on their heads.

CANTO V.

1. To that king who had completely given away his hoard of riches on the occasion of the Vishvajit sacrifice, came Kautsa, a pupil of Varatantu, who had finished his studies and who was (now) in search of fee to be paid to his preceptor.

2. The hospitable Raghu, of inestimable nature, radiant with his fame, having placed the materials of worship in a pot of clay, being destitute of golden ones, went forth to receive the guest who was shining with his learning.

3. The king who knew the shastric injunctions, who was the foremost among those to whom their honour is their wealth and who knew the right procedure, worshiped him duly after he had taken a seat, and with hands folded in his presence, spoke as follows.

4. O keen-witted one, is it well with your preceptor, who is the first and foremost among the sages who saw the (Vedic) verses and from whom you obtained all learning as the world does consciousness from the hot-rayed (sun) ?

5. I hope the austerities of the great sage, destructive of Indra's fortitude, heaped up by constant exercises of the body, speech, and mind and thus three-fold are not wasted by obstacles.

6. I hope the storm and other calamities have not befallen the trees of the hermitage which remove fatigue and which have been reared exactly like children by efforts such as the formations of water-basins.

7. I hope it fares well with the offspring of the female deer whose desires to feed even on the kusha grass, the means of sacred performances, were never frustrated by the hermits, on account of their affection for them, and which dropped the navel-cord on beds in the form of heir laps.

8. I hope it is all right with the waters of your sacred streams from which handfuls of watery offerings are poured to the manes and the sandy banks of which are marked by the sixth part of the gleaned corn.

9. I hope the wild *nivara* and other corn, the sylvan means of the maintenance of your bodies, whereof a share is alloted to guests coming at the proper time, is not grazed by the cattle that feed upon chaff.

10. Were you gladly permitted to enter the life of a householder, by the sage, after he had thoroughly trained you ; since it is time for you to pass on to the second stage of life, fitted to do good to all.

11. My mind is not content with the (mere) arrival of your revered self, and is anxious for the performance of some order. Is it at the command of the preceptor or of your own accord that you have come from the forest to honour me (by a visit).

12. The pupil of Varatantu, even on hearing these noble words of Raghu, whose expenses were to be inferred from (the nature of) the pot of offerings, dispaired of the fulfilment of his object and spoke the following words.

13. O king, know our welfare in every respect. How can any mishap befall the subjects when you are the protector ? How can a mass of darkness obscure the sight of the people when the sun is shining.

14. Devotion to the adorable is a matter of practice with your family ; O fortunate king, you excel your ancestors in that. That I come to you as a supplicant past the proper time makes me sad.

15. O king, you, who have given away your wealth to worthy recipients, now appear with your body (alone) like the *nivara* plant whereof the fruit has been plucked off by the foresters and which has nothing left to it but its stalk.

16. It is but proper that you being the sole monarch exhibit poverty resulting from the sacrifice ; for the waning

of the digits of the moon drunk in succession by the gods is more to be admired than their waxing.

17. Therefore, I who have no other business, shall try to procure wealth for the preceptor from somebody else. May it be well with you! Even the *Chataka* bird does not implore an autumnal cloud emptied of its watery contents.

18. The king having dissuaded (from going) the pupil of the great sage, who desired to go after having said so much, said to him, "O learned sir, what thing is to be given by you to your preceptor and how much of it?"

19. Then to that ruler of the four castes and the states of life, who had duly performed the sacrifice and who was free from the influence of pride, the learned *Brahmachari* thus explained his object—

20. When I had finished my studies, the great sage was asked by me to accept from me the preceptor's fee. He, however, considered foremost my hard devotion consisting of long, uninterrupted service.

21. Enraged at my importunities, the preceptor, not taking into consideration my poverty, said to me, "Give fourteen crores of money in accordance with the number of the sciences."

22. Therefore, I knowing from the pot used in the rite of worship, that you have (only) the title of "king" left to you, cannot dare to beseech you now, on account of the heaviness of the recompense of learning.

23. Thus requested by the Brahmana, the best of those who knew the Vedas, the one master of the world, bright like the moon and the propensities of whose senses were averse to sins, again spoke to him.

24. Let not there be the rise of a new scandal about me—that a man who had seen the end of learning and who was begging for wealth for his preceptor, had gone away to another donor, not getting his desired object from Raghu.

25. Therefore, it behoves you, O revered sir, to wait for two or three days, living in my well-known, honoured fire-sanctuary, like the fourth fire, while I try to secure your object.

26. The Brahmana, being pleased, accepted his unfailing promise with the words 'be it so', and Raghu also, finding that the earth was drained of its resources, desired to exact wealth from Kubera.

27. On account of the power arising from Vasishtha's sprinkling along with mantras (at the time of his coronation), the course of his chariot like that a of cloud assisted by the wind, was not checked, whether in the sea, or in the sky or on the mountains.

28. Then in the evening, the devout, valiant Raghu, desirous of conquering with his might, the lord of Kailasha, regarding him to be a feudatory king, slept in a chariot with weapons arranged in the interior.

29. In the morning, the employees of the treasury-house, struck with wonder, reported to him, ready to march, the shower of gold that had fallen from the sky in the interior of the treasury-house.

30. The king gave over to Kautsa that entire heap of shining gold, which was obtained from Kubera who was about to be marched against and which was, as it were, an adjoining hill of the Meru mountain, cut off by (Indra's) thunderbolt.

31. Both the supplicant who did not desire more than what was to be given to his preceptor and the king who gave more than what the supplicant begged for, were admired for their conduct by the people living in Saketa.

32. At his departure, the great sage Kautsa, delighted in mind, touched the lord of the people who had bent the forepart of his body and who had caused the treasure to be conveyed by means of hundreds of camels and mares, and spoke (the following words).

33. What wonder is it if the earth yields desires to a lord of the people who abides by his duty ; your spiritual power is inconceivable, for you could make the heaven yield your desire.

34. To you who have obtained all blessings, any other (than that of issue) is but a repetition (*i.e.* superfluous). May you obtain a son worthy of your excellences, as did your father your admirable self.

35. Having thus pronounced benedictions upon the king, the Brahmana went back to his preceptor. The king also soon obtained a son from him, as the world of the living obtains light from the sun.

36. His queen gave birth to a son, resembling Skanda at the time presided over by Brahma ; hence his father named his son Aja after the name of Brahma.

37. His radiant form was the same, his valour the same (viz. parental) and his natural loftiness the same : the prince did not differ from the (generating) cause (*i. e.* his father) as a lighted lamp does not differ from another (by which it is lighted).

38. The goddess of royal fortune although in love with him who had duly acquired knowledge from his tutors and who was exceedingly charming on account of the bloom of youth, waited for the permission of her master, as does a discreet girl for that of her father.

39. Then for the self-electing marriage of his sister Indumati, Bhoja, the king of the Krathakaishikas, anxious to fetch the prince, sent a reliable messenger to Raghu.

40. Having thought him to be one with whom a matrimonial relation was desirable, and his son to be of marriageable age, he sent him along with a force to the flourishing capital of the king of the Vidarbhas.

41. The prince's halts on the way, during which comforts were provided in the royal tents and which, by virtue of the presents of the country-folks, were other than sylvan, nearly resembled pleasurable walks in a garden.

42. He who had travelled some way, encamped his fatigued force, with its banners soiled by dust, on the bank of the Narmada whereof the naktamala trees were shaken by breezes moist with spray.

43. Then emerged from the stream a wild elephant, whose plunge into the water had been indicated before by bees hovering over (the surface of the water) and whose temples were clean, the ichor having been washed off.

44. Indicating his butting exercises against the sides of the mountain Rikshavat by his pair of tusks whereof the mineral dust had been completely washed off, but which was still marked with vertical blue lines and which was worsted by rocks.

45. Breaking with a noise the big waves by his trunk quick in the act of expansion and contraction, he, who now faced the river-side, appeared as if he were busy in breaking the bolt of his stable.

46. He, comparable to a mountain, dragging by his breast the meshes of blossoming moss, reached the bank afterwards ; but the current of the stream with its volume of water agitated by him reached it first.

47. The splendour of the stream of rut (flowing from) the wall-like temples of that lonely elephant which had ceased for a while on account of a plunge in the water, shone forth afresh at the sight of tame elephants.

48. His huge elephantry, having smelled his unbearable rut as fragrant as the milky juice of sapta-parna trees, turned back, defying the strenuous efforts of the drivers.

49. In a moment he threw the encamped army into confusion, which became empty of horses which broke their bonds and fled away, with the chariots overturned, their axles being broken, and with the soldiers anxious to save their ladies.

50. The prince who had learnt that a king should not kill a wild elephant had his bow of a horn stretched not

very long and struck the elephant rushing towards him, with an arrow at the forehead.

51. As soon as he was pierced, he gave up his form of an elephant and observed by the army astonished thereby, assumed a celestial form surrounded by a flashing circle of light.

52. Having showered over the prince flowers of the desire-yielding tree produced by his spiritual power, the eloquent one spoke, with the garland of large pearls on his bosom, magnified by the rays of his teeth.

53. I was reduced to the condition of an elephant by the curse of Matanga incurred by my insolence. Know me to be Priyamvada, the son of Priyadarshana, the lord of the Gandharvas.

54. The great sage begged by me humble, relented afterwards; for the heat of water is due to its contact with fire or the sun; what is coldness is but its nature.

55. Then that treasure of penance said to me, "When Aja born of the dynasty of Ikshvaku will pierce your temple with an arrow tipped with iron, you shall be united with your beautiful form."

56. I have been relieved from the curse by your mighty self whose sight was long prayed for by me. If I do not do some good to you in return, seless is my restoration to my former self.

57. O friend, accept my missile named *Sammohana*, presided over by a Gandharva, which has separate incantations for its discharge and withdrawl and by virtue of which victory is within the reach of the shooter, without the destruction of the enemy.

58. Do not be ashamed, for even when you struck me, you were kind to me for a moment. You should not, therefore, show the harshness of a refusal towards me who am entreating you.

59. The moon-like king, an adept in the use of missiles, having sipped the holy water of the river Narmada, with the words 'be it so', received, with his face turned towards the north, the incantations of the missile from him who was liberated from the curse.

60. Of them two, contracting accidentally on the way, a friendship (originating) from an unimaginable cause, one went to the regions of Chitraratha and the other to the Vidarbhas delightful on account of their good Government.

61. The lord of the Krathakaishikas filled with great joy at his arrival, went forth to receive him who was encamped in the proximity of the town, as the ocean with its swelling waves goes forth to receive the moon.

62. Having made him enter the city, himself leading the way, he with the royal insignia offered to Aja, served him so humbly that the people assembled there thought the king of the Vidarbhas to be a stranger and Aja the master of the house.

63. He, resembling Raghu, occupied a beautiful new palace into which he was shown by his officers bending low (before him) and on a dais at the eastern entrance of which was placed a jar full of water, as Cupid occupies the stage of life next to childhood.

64. There at night, like a loved companion unable to understand her lover's feelings, sleep visited late the eyes of Aja who was desirous of winning the (hand of) the charming, gem of a maiden who caused a host of princes to assemble for a self-electing marriage.

65. Early in the morning, the sons of the bards, equal in years to him and eloquent in their speech, awakened with praises, him who had well-known abilities and whose paint of the body was almost removed by his rolling on the surface-sheets of his bed and whose ample shoulders were pressed against the ear-ornaments.

66. best of the learned, the night is gone ; give up your bed. Surely God has divided the burden of the world into two parts : your wakeful father bears it at one end and your honour is in the place of its other bearer.

67. The moon with whom the goddess of beauty (Lakshmi), regardless of her love for you overpowered by sleep, diverted herself at night, like a lady offended by her husband,—he too (now) sinking in the extremity of the western quarter, loses the beauty of your face.

Or with the reading अनवेद्यमाणा :—The moon with whom the goddess of beauty not cared for by you under the influence of sleep, beguiled her anxiety at night, etc.

68. Let therefore the two have mutual similarity by a sweet, simultaneous opening,—the two namely, your eye with the lovely pupil rolling within and the lotus with a black bee moving inside.

69. The morning breeze desirous of obtaining the natural fragrance of your breath by borrowed qualities, takes away the loosened flowers of trees from their stalks and comes in contact with lotuses opened by the rays of Aruna.

70. The dew-drops white as pearls thoroughly polished, fallen on the leaves of trees with their inside of a coppery hue, shine like your playful smile accompanied by the rays of the teeth and heightened in its beauty by falling on the lower lip.

71. While the sun, the receptacle of heat does not rise, darkness has been all at once dispelled by Aruna. O hero ! when you take the lead in battles, does your father destory the enemies himself ?

72. Your elephants who have overcome sleep by turning both sides and who drag the rattling chains, are leaving their beds,—the elephants whose bud-like tusks look as if they had broken the red-mineral sides of a mountain, on account of their contact with the red light of the young sun.

73. O lotus-eyed one! The Persian horses tied in the capacious tents, giving up sleep, soil with the warmth of their breath pieces of rock-salt placed before them to be licked.

74. The present-flowers have withered and have become loose in their texture; the lamps are void of the throbbing circle of their light and this your parrot of sweet tongue, confined in the cage, repeats our words uttered to rouse you.

75. The prince awakened by the sons of bards who sang songs in this strain, instantly left the bed, as Supratika, the elephant of the gods, awakened by the royal swans cackling sweetly with delight, leaves the sandy banks of the Ganges.

76. Then finishing the rites proper at day-break, stated in the shastras, he with graceful eyelashes and dressed agreeably by experts in toilet, went to the assembly of princes seated in the hall of the self-electing marriage.

NOTES.

Canto I.

Shl. 1. वागर्थाविव–Shiva and Parvati are united like words and their senses. This becomes intellegible to us when we know that the Mimansakas and the Indian grammarians believe that sounds (शब्दाः) exist from eternity and so do their meanings. The connection between them is that of Inherence : the one is inseparable from the other. वागर्थौ—In a Dvandva compound, a word which begins with a vowel and ends in a short अ is placed first, then any other. Accordingly it should be अर्थवाचौ ; but by Pan. 'राजदन्तादिषु परम्', the word 'अर्थ' can optionally come next. Hence both forms are correct. नित्यसमास :–It is noticed in all printed editions of Malli's commentary ; but it is a mistake ; for the Vartika does not read the word 'नित्य.' Nor can it be consistently maintained, since we observe that 'इव' at times is not compounded, *e. g.* in उद्बाहुरिव वामनः where 'इव' is to be construed with वामन and is therefore an independent word in itself. Of course, it appears to be invariably compounded in the Veda. सम्पृक्त–is P.P.P. from पृच् to unite with सम् whence we have the nouns सम्पर्क, (मधु-) पर्क. पितरौ—When the word पितृ is compounded with मातृ in the sense of copulation (इतरेतरयोग), only the first member is retained, by Pan. 'पिता मात्रा.' This is technically called एकशेषद्वन्द्व.

Shl. 2. उडुपेन—उडुनो जलात् पाति इति. It is a raft, a small boat. सूर्यप्रभवः— सूर्यः प्रभवोऽस्य इति. प्रभवति अस्माद् इति, a source. सूर्य comes from सृ to move or from षू (सू) to impel, to prompt with क्यप् (य). सरत्याकाशे सुवति लोकं कर्मणि इति वा. सागरम्— सगरस्य अयं सागरः, गरेण सह वर्तमानः सगरः . मोहात्— अथ मोहो नृलिङ्गः स्याद् अविद्यायां च मूर्च्छने—Medini. अल्पविषया— विषय comes from षिञ् (सि) to bind with अ (च्). विसिन्वन्ति इन्द्रियाणि इति विषयाः. It has a variety of senses for which see Sans. foot-notes.

Shl. 3. मन्दः—Means here dull of understanding. It also means small, inefficient, unfortunate. Mark how realistic the simile is. कवियशःप्रार्थी—Here अर्थ to beg, to seek has the suffix णिनि (इन्.) The expression means one whose wont it is to seek a poet's renown.

Shl. 4. वज्रसमुत्कीर्णे– Bored by a diamond-pin. समुत्कीर्ण is derived from कॄ to scatter ; it literally means that from which chips or crumbs are *thrown up*, *i. e.* into which a hole is dug up, as in a spot of ground by a buffalo with his horns etc.

Shl. 5. आजन्मशुद्धानाम्—Here the compound is सुप्सुपा. आजन्म is an Indeclinable compound and is further compounded with शुद्धानाम् . It is not one of those compounds which are ordained by particular rules and classified by Panini, but is one which can be explained by the basic principle underlying all compounds—that (only) a subanta (a declined word) is compounded with a subanta. It should be however mentioned that indeclinables are also subanta ; they only drop their *sup* --terminations. नाकः—Heaven, paradise. कम् means head, comfort, water. 'कं शिरः सुखवारिषु'—Vishva. With न (न्) it becomes अकम्=दु खम् न विद्यते ऽकं यत्र स नाकः. Ordinarily the form should be अनकः, as when we negative 'अश्वः', it becomes अनश्वः, but नाकः is irregularly formed by Pan. 'नभ्राण्नपात—' VI. 3. 75.

Shl. 7. त्यागाय—Dative in the sense of तादर्थ्ये (for the sake of). This is explained by a Vartika 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या', which arises from Pan. चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः'. This Sutra lays down that a noun in the Dative is compounded with another in the sense of 'for, for the sake of', only when the word in the Dative stands for the thing made and the other for the material of which it is made. It follows that Panini indirectly sanctions the use of the Dative in the said sense in this very Sutra relating to compounds. गृहमेधिनाम्—गृहदारैर्मेधन्ते सङ्गच्छन्त इति. गृह is used in the mas. plural when it means wife.

Shl. 8. विषयैषिणाम्—विषयान् एषितु शील यषां तेषाम्. शैशव-From शिशु-अञ् in the sense of an abstract noun. Similarly we have from किशोर (a child) कैशोरम् ; from कुमार कौमारम्. But from युवन् we have यौवनम् with अ (ण्) and from वृद्ध वार्धकम् (old age) with वुञ् (अक).

Shl. 9. चापलाय—चपलस्य कर्म्म तस्मै. We have also another form चापल्यम् with ष्यञ् (य). Here the Dative is used by 'क्रियार्थोपपदस्य —' which says that an object governed by an infinitive implied but not actually used is put in the Dative. चापलाय प्रचोदित: = चापलं कर्तुं प्रचोदित:.

Shl. 10-11.-सन्तः Pr. P. from अस् to be. मनीषिणाम्—Gen. of मनीषिन् which is explained as a word of the पृषोदरादि class. Panini in his sutra 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' says that such words as पृषोदर (पृषत् + उदर) are correct, for they are so used by the learned (शिष्ट), although their formation is sporadic. Here he recognizes the force of usage. The word is in the Genitive, for with words formed with 'कृत्य' suffixes such as तव्य, अनीय, the Genitive is optionally used. महीक्षिताम्— In the Com. in place of महीं क्षियन्ति it ought to be महीं चयन्ति; for चि meaning to rule is of the first conj. प्रणवश्छन्दसामिव—Cf. 'उद्गातः प्रणवो यासां'—Kumara. प्रकर्षेण नूयते स्तूयतेऽनेन इति प्रणवः ।

Shl. 12. इन्दुः क्षीरनिधाविव -- The moon was one af the fourteen 'gems' obtained from the churned ocean.

Shl. 13. व्यूढोरस्कः—व्यूढम् उरो यस्य broad-chested. व्यूढ is P. P. P. from वह् with वि. It has also the sense of arranged, marshalled— 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा—Gita.

Shl. 14. सर्वातिरिक्तसारेण – For expounding see Sans. foot-notes. आत्मना—It is here used in the sense of body (शरीर). It has the following senses : (*i*) body, (*ii*) fortitude, (*iii*) embodied soul (जीव), (*iv*) one's nature and (*v*) the supreme soul (परमात्मन्).

Shl. 16. The meaning of the verse is that people loved Dalipa for his gentle qualities and ever sought his

service ; but at the same time none could slight or assail him. All his dependents were awed into submission यादोरत्नै :—a dvandva comp. यादस् means watery animals.

Shl. 17 प्रजाः— प्रजायन्ते इति. It comes from जन् to be born with the suffix ड (अ) by virtue of which the portion अन् of the base is dropped.

Shl. 18. आदत्त—दा to give is U 3rd conj. ; but it is used in the Atmanepada only when it is preceded by आ (ङ्) आददाति is wrong therefore. In the sense of opening, yawning, it is used in the Parasmaipada, मुखं व्याददाति. For further praticulars, see our Vyakarana Dvadashadhyayi, rule 499. भूति is used in the sense of prosperity and ashes— भूति भस्मनि सम्पदि'—Amara

Shl. 19. मौर्वी— मूर्वाया इयम्, a bow-string. There are only four words which mean a bow-string. मौर्वी ज्या शिञ्जनी गुणः—Amara. शास्त्रेषु- शास्ति अनेनेति शास्त्रम्; derived from शास् 2 P. to instruct with the suffix ष्ट्रन् (त्र). सेना— इनेन सह वर्तते इति. 'इनः पत्यौ नृपार्कयोः'— Medini.

Shl. 20. संवृतमन्त्रस्य- संवृतो मन्त्रो यस्य सः, तस्य. संवृत is P.P.P. from वृ (ञ्) to cover (वरणे) with pre. सम्. With वि it means to open. गूढाकारेङ्गितस्य — गूढे आकारेङ्गिते यस्य तस्य (बहुव्रीहिः) आकारश्च इङ्गितं च = आकारेङ्गिते -Dvandva. This compound has the gender of the last member by Pan. परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ' संस्काराः—The merit of work done in a previous life. It is so called, because it clings to the soul of the individual like the smell of a thing. Cf. for this sense of the word— 'यन्नवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत्. '

Shl. 21. In the words अत्रस्तः, अनातुरः etc. नञ् is emphatic. (प्रसज्यप्रतिषेधे), since it is the negation of these qualities (त्रस्तत्वादि) by which Dalipa is distinguished from other kings. But a word is subordinated when it enters a compound and cannot be emphasised. Hence compounding in these instances is not desirable, but it is a fact that Panini himself compounds the emphatic न(ञ्) as in आदेच्चोपदेशे ऽशिति VI. 1. 45.

Shl. 22. सप्रसवा:—should be dissolved as समानः प्रसवो येषां ते and not as Malli does. The change of समान to स is accounted for by reading the sutra 'समानस्यच्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' into two parts—(*i*) समानस्य (*ii*) छन्दस्यमूर्ध. This is done because forms such as सपक्ष, साधर्म्य सजातीय could not be explained by any one rule of Panini. मौनम्—मुनेः कर्म. Here अ (ण्) comes by Pan. 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्.' We have similarly from शुचि— शौच, from गुरु-गौरव and from लघु— लाघव.

Shl. 23. पारदृश्वनः—with पार in the Acc, दृश् takes the suffix क्वनिप् (वन्) in the sense of the past tense. We have similarly राजकृत्वा, राजयुध्वा etc.

Shl. 24. विनयाधानात्—विनयस्य आधानं तस्मात्. विनय is mas. in the sense of education, discipline; it is neuter in the sense of humility. See Sans. foot notes.

Shl. 25. परिणेतुः—Of him who married. परि + णी (नी) means to marry; it literally means to *lead* round. The prominent feature of Hindu (Arya) marriage is that the bride and the bridegroom go round the altar four times. Hence परिणय is the word for marriage.

Shl. 27. तस्करता— तस्करस्य भावः. तस्कर is derived from कृ to do with तत् in the Acc. with the suffix ट (अ). स् is inserted and त् is dropped. तत्करोति इति तस्करः— One who does *that* thing (viz. too damned to be named). The idea of the Shl. is that the king governed his country so well that there was not a single thief who could commit theft. The word for theft was found, and not its practice. In this matter, he had no compeer.

Shl. 28. औषधम्—It should be distinguished from ओषधि The former means a preparation from medicinal herbs and the latter the medicinal herbs themselves. Modern Dispensaries are correctly called औषधालय.' For gram. see Sans. foot-notes. उरगः-उरसा गच्छति. The स् of उरस् is dropped by उरसो लोपश्च.

Shl. 29. महाभूतसमाधिना–'पृथिव्यप्तेजोवायुराकाशम्पञ्चभूतानि'. समाधिः collection. उपसमाधानं राशीकरणम्—Dikshita. 'एक' means principal (मुख्य), others (used in the plural) and only. 'एके मुख्यान्यकेवलाः'—Amara.

Shl. 30. 'परिखीकृतसागराम्'—Here the suffix 'च्वि' is added to the word परिखा. Before च्वि the final अ or आ of the base is changed to ई and any other short vowel is lengthened as in अशुचिः शुचिर्भवति= शुचीभवति. The suffix च्वि itself is dropped altogether. वप्र—Mas. and neu. ; means a wall, a rampart. वलय—Mas. and neu; it here means a circle. Primarily, it means a bracelet. 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुंनपुंसकम्'–Medini. उर्वीम्—उरु+ङीष् (ई), the broad one, the earth.

Shl. 31. पत्नी—A woman whose husband (पति) is entitled to perform sacrifices. The final इ of पति is changed to न् and ङीप् (ई) is added. In the sense of a mistress, we shall simply say ग्रामस्य पतिरियं ब्राह्मणी. अध्वरस्य— अध्वानं स्वर्गमार्गं राति ददाति इति, न ध्वरति हिनस्ति यजमानम् इति. दाक्षिण्यरूढेन —दाक्षिण्येन निमित्तेन रूढेन प्रसिद्धेन. दाक्षिण्य is an abstract noun from दक्षिण which means upright, generous, courteous.

Shl. 32. कलत्रवन्तम्—कलत्रम् अस्यास्ति इति कलत्रवान्,तम्. कलत्र is neuter by the rule that words ending in त्र are neuter except आमत्र, पुत्र, मन्त्र and छात्र. Vide the chapter on gender of the Vyakarana Dvadashadyayi. अवरोधे—Loc. Sing. Lit. the place where women are confined, *i. e.* the female apartments. Then it comes secondarily to mean those who are confined there, *viz.* the ladies of the harem. वसुधाधिपः—वसुधाया अधिपः—अधिपाति इति अधिपः. Here क (अ) is added by Pan. 'आतश्चोपसर्गे', before which the आ of पा is dropped by 'आतो लोप इटि च'. मनस्विन्या—Here to मनस् the suffix विनि (विन्) is added in the sense of प्रशंसा; it means possessed of a high mind. The Possessive suffixes, besides denoting possession are also used in the following senses:—(1) Excess, (2) contempt, (3) praise, (4) inseparable connection (5) sur-

passing, (6) contact and (7) mere possession. For examples see our Grammar.

Shl. 33. आत्मजन्मसमुत्सुकः=According to the Shruti, आत्मा वै जायते पुत्रः, the son is one's very self re-born, the compound may be expounded as आत्मनो जन्म=आत्मजन्म=आत्मजः, तस्मिन् तेन वा समुत्सुकः. Or, otherwise, आत्मनो जन्म यस्य स आत्मजन्मा तस्मिन्. With प्रसित and उत्सुक meaning intent, anxious or eager, we either use the Loc. or the Ins. according to Pan. 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च'.

Shl. 34. धूः—It means (*i*) a yoke and (*ii*) burden. 'धूः स्याद्यानमुखे भारे'—Yadava.

Shl 35. पुत्रकाम्यया—काम्य(च्) is a suffix to form a denominative verb, as for instance पुत्रकाम्यति=आत्मनः पुत्रमिच्छति desires a son for himself. दम्पति—in the singular is never met with in the classical Sanskrit. It is however used in the Veda in the singular सर्वासां समानं दम्पतिं भुजे Rik. i 127.8. It is derived from दम्— a house and पति a lord.

Shl. 36. प्रावृषेण्यम्— प्रावृषि वर्षासु भवम्, प्रावृष् + एण्य. विद्युदैरावतौ—a Dvandva. इरा means water. इरावान् is the sea. As Indra's elephant was obtained from the sea on the occasion of churning, therefore it being of the sea is called ऐरावत (इरावत्+अण्). According to Kshirasvamin quoted by Malli. Airavata is an elephant of the clouds; he rides the clouds and has the form of a cloud. विद्युत् is also called ऐरावती (ऐरावतस्य स्त्री). According to Dakshinavarta, ऐरावत is a cloud surmounting another cloud.

Shl. 37. परिमेयपुरःसरौ— परिमेयाः परिमातुं शक्याःपुरःसरा ययोः, तौ having a limited number of attendants. पुरःसर is derived from सृ to move with suffix ट (अ) in the sense of agency and with पुरः (indeclinable) as an *upapada*. Similarly we have अग्रतः सरः, अग्रेसरः etc. For the analysis of अनुभाव see Sans. foot notes.

Shl.38. पुष्परेणूत्किरैः — पुष्परेणूनाम् उत्करैः. उत्किरन्ति इति

उत्किरः from कॄ to scatter with क (अ), as we derive ज्ञः, मज्ञः, प्रियः etc.

Shl. 39. मनोभिरामाः-अभिरमत मनोऽत्रेति अभिरामः It is derived with घञ् (अ) by Pan. 'हलश्च' शिखण्डिभिः-By the pea-cocks. शिखण्डः (mas.) is plumage. शिखण्डो ऽस्त्येषां ते शिखण्डिनो मयूराः शिखण्ड has two other equivalents पिच्छ and बर्ह both neuter.

Shl. 40. अदूरोज्झितवर्त्मसु-- अदूरं यथा स्यात् तथा उज्झितं वर्त्म यैः. अदूरोज्झितम् is a सुप्सुपा comp.

Shl. 41. उन्नमिताननौ — with their faces lifted up. नम+णिच्+त. Here Vriddhi does not take place, because नम् (to bend) is मित and the penultimate or final vowel of roots which are regarded as मित् does not undergo Vriddhi even when the suffix has a secondary letter ञ् or ण् in it. वितन्वाद्भिः Ins.pl. of वितन्वत् Pr. P. from तन् to spread with वि. कलनिर्ह्रादः- कलो ऽव्यक्तमधुरो ध्वनिर्येषां तैः. The word कल means indistinct, sweet sound ; but is here used as an adjective meaning indistinct, sweet.

Shl. 42. पवनस्य--of the wind. पवते इति, from पू(ङ्) to stream, to blow, as in सोमः पवते=The Soma streams.

Shl. 43. सरसीषु—In the big ponds, सरस् takes ङीप् (ई) in the Fem. in the sense of vastness. सरस् is to be included in the गौरादिगण. अरविन्दानाम्--अराकाराणि पत्राणि विन्दति इति अरविन्दम् formed like गोविन्दः, निलिम्पः (देव.) etc.

Shl. 44. यज्वनाम्—Here the suffix ङ्वनिप् (वन) is used to denote action in the past. Hence Amara says यज्वा विधिनेष्टवान्. अर्घ्यम्--materials of worship. अर्घ is worship. By Pan' 'पादार्घाभ्यां च' we add यत् in the sense of for the purpose of. Similarly we have पाद्यम्, water for washing the feet. प्रतिगृह्णन्तौ--with प्रति, ग्रह means to receive, to accept. Hence प्रतिग्रहः gifts received by the Brahmanas. Cf. Manu प्रतिग्रहः प्रत्यवरः·

Shl. 45. हैयङ्गवीनम्—It is an irregular formation. ह्योगोदोह (meaning yesterday's milk of a cow) is changed to हियङ्गु and the suffix खञ् (ईन) is added in the sense of विकार. Therefore it means fresh butter prepared from cow's milk. मार्गशाखिनाम् —मार्गे शाखिनः, तेषाम् शाखाः सन्ति अस्य इति शाखी वृक्षः (विटपी). Here the possessive suffix इनि (इन्) is ordained by Pan. 'व्रीह्यादिभ्यश्च.'

Shl. 46. अभिख्या—Beauty. 'अभिख्या नामशोभयोः'—Amara. शुद्धवेषयोः—Having splended robes. शुद्ध is P. P. P. from शुन्ध् to purify.

Shl. 47. पत्न्यै दर्शयन्—According to the Var. क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् पत्नी is here used in the Dative. The Var. means that a person·for whom an act is done gets the technical name सम्प्रदान and accordingly takes the fourth case-termintions. Hence we find the Dative used in sentences like the following :— प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव, गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसु देवदारवः Raghu ii. 68, iv. 76, भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः Raghu V. 39, अर्हणामर्हते चक्रुः Raghu i. 55, इत्थं प्रयुज्याशिषं...राज्ञे V. 35, आख्याहि मे — Gita.

Shl. 48. प्रापत्—Aorist from आप् to obtain 5 P. सायम्—An Indeclinable.

Shl. 49. वनान्तरात्—अन्यद्वनं वनान्तरम्. a compound of the मयूरव्यंसकादि class. समित्कुशफलाहरैः—With a word in the Acc. and preceded by आ (ङ्), the root हृ takes अ (ट्) to denote habitual action, otherwise we affix अण्— भारहारः one who carries loads. प्रत्युद्याते.—Received by going forth. प्रति + उत् + या, व्रज or गम् means to go forth to receive.

Shl. 50. अपत्यैः—children. न पतन्ति पितरोऽननेति अपत्यम् (neuter). Yaska derives it thus : 'अपत्यं कस्मात् । अपततं भवति पितुः सकाशादेत्य पृथक् ततं भवति, अनेन जातेन सता पिता नरकं न पतति इति वा.' भागधेयोचितैः—Accustomed to a share (of). धेय is a स्वार्थिक (used in the sense of the word) suffix. It comes after भाग रूप and नाम्, भाग एव भागधेयः.

Shl. 51. वृक्षकम्—In the sense of smallness, क (न) is added. विहङ्गानाम्— of the birds. There are three forms of the word विहगः, विहंगः and विहङ्गमः. All these three are to be explained as विहायसा(आकाशेन) गच्छति इति. विहायस् is changed to विह. The first is derived with ड (अ) which drops 'अम्' of गम् and the other two are derived with खच् (अ) which inserts म् after the final vowel of विह and which is optionally regarded as डित् having ड् as servile. आलवालाम्बुपायिनाम्—Habituated to drink water in the water-basins. आ समन्तात् लवान् जलकणान् लाति गृह्णाति इति आलवालम्.

Shl. 52. संक्षिप्तनीवारासु—In which *nivara* was gathered, सम् + क्षिप् means to gather what is scattered, to put briefly, to condense. वर्तितरोमन्थम्— (where) cud was chewed (by). रोमन्थः = रोम्णां मन्थः.

Shl. 53. अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः— Indicative of blazeful fire. पिशुन means a slanderer as well as indicative of. 'पिशुनौ खलसूचकौ'—Amara. अतिथीन्—Occasional visitors. अतति निरन्तरं भ्रमति इति अतिथिः, न द्वितीया तिथिर्यस्य इति वा.

Shl. 54. यन्तारम्—Acc. Sing. of यन्तृ which comes from यम् to control, with तृ (च्). नियच्छति इति यन्ता, a driver. धुर्यान्—the horses. धुरं वहति इति धुर्यः or धौरेयः In this sense either य (त्) or ढक् (एय) is added to the base धुर्. विश्रामय—causal of विश्रम्, Imperative. Properly the form should be विश्रमय, as श्रम् is a मित् root. But विश्रामय is used very often by the poets. The author of the Kashika accounts for it by supposing that in the sutra 'मितां ह्रस्वः' 'वा' follows from the preceding sutra 'वा चित्तविरागे' VI. 4. 91. to give us a limited option and consequently श्रम् may have optionally Vriddhi although it is a मित् root.

Shl. 55. सभ्याः—Hospitable, gentle. सभायां साधुः सभ्यः one who is gentle in society, one who knows the laws of civic life and abides by them. अर्हते—Adorable, from अर्ह to adore with शतृ (अत्). It is a term of respect having no reference to the present time.

Shl. 56. सायन्तनस्य—Of the evening, happening in the evening. तन is added to सायम्, चिरम्, प्रगे (morning), प्राह्णे and other indeclinables in the sense of 'तत्र भवः' happens at that time. सायन्तनः=सायं भवः. प्रगेतनः belonging to the morning. चिरन्तनो मुनिः a sage of antiquity. स्वाहया—Svaha is a Vedic exclamation with which offerings are poured into fire. It was afterwards personified as the wife of Agni.

Shl. 57. प्रतिननन्दतुः—Welcomed, received delightfully. The root नन्द means to thrive, but preceded by a preposition प्रति or अभि, it becomes transitive and gives the above sense.

Shl. 58. आतिथ्यम्—अतिथ्यर्थम् इदम् that which is for the guest, therefore hospitable rites. कुशलं पप्रच्छ—Inquired about the welfare of. Manu rules that when a man greets a Brahmana and inquires about his health, he should use the word कुशल, when a Kshatriya, he should use the word अनामय, when a Vaishya, क्षेम and when a Shudra, आरोग्य. Although the king should have been addressed with the words राज्येऽनामयं ते ; still on account of his magnanimity, he is addressed with words befitting a Brahmana.

Shl. 59. अर्थ्याम्—Significant, अर्थादनपेताम्. To धर्म्म, पथिन्, अर्थ and न्याय य (त) is added in the sense of 'not apart from.' धर्म्यं कार्यम्, पथ्यं भोजनम्, अर्थ्या वाक् and न्याय्यः पन्थाः. अथर्वनिधेः—Of the repository of the Atharvan lore. A king should have a priest well versed in the Vedas and in the science of polity, who should perform practices laid down in the Atharva Veda to avert evils and to bring about prosperity.

Shl. 60. सप्तसु अङ्गेषु—In the seven constituents of the kingdom. The seven constituents are :—The king, the ministry, the allies, the treasury, territory, forts and forces. उपपन्नम् =युक्तम्—proper, reasonable, P. P. P. from पद् to go 4 A. It has a variety of senses with different prepositions. We give a few below :—नैतत्त्वय्युपपद्यते it does not behove thee.

एतत प्रतिपद्यते मया it is acknowledged by me. किं त्वम् इममर्थमुपपादयितुमर्हसि are you able to prove this thing by reasons. अविमृश्यकारी बहुधा विपद्यते one who acts inconsiderately is variously overtaken by misfortunes. का प्रतिपत्तिः what news. प्रतिपत्तिमूढः at a loss for what to do. सत्पात्रे प्रतिपत्तिः giving away to a worthy recipient. दैवीनाम्—देवेभ्य आगतानाम्. Misfortunes coming from the gods are : conflagration, deluge, disease, famine and death. Those which come from men are : Troubles arising from government employees, thieves, enemies, the favourites of the king and the greed of the king.

Shl. 61. प्रत्यादिश्यन्ते—are rejected as useless. 'प्रत्यादेशो निराकृतिः'—Amara. प्रत्यादिश् means to repudiate as in शकुन्तलां प्रत्यादिशत् दुष्यन्तः. प्रत्यादेश इव श्रियः— (She) is a rival eclipsing the goddes of beauty.

Shl. 62. आवर्जितम् — poured. वृज् to avoid, to abandon 2 A and 7 P. when used as a causative verb with आ (ङ्) comes to mean (*i*) to win over (*ii*) to pour, to give. (*i*) रीतिरेषा आवर्जयति मनांसि रसिकानाम् (*ii*) हवींषि आवर्जयामः. होतः Voc. of होतृ which is derived with the suffix तृन् and not तृच् as Vasishtha is a regular performer of sacrifices ; he is one with whom the performance of sacrifices is a habit. The suffix तृच् signifies mere agency. विधिवत्—According to the shastra (विधि). विध्यर्हं विधिवत् .

Shl. 63. पुरुषायुषजीविन्यः—पुरुषायुषं जीवन्ति इति. पुरुषस्यायुः = पुरुषायुषम्. By Pan. 'अचतुरसुचतुर—,आयुस् gets अ (च्) as a suffix. It becomes पुरुषायुष to be declined like ज्ञान. ब्रह्मवर्चसम् —ब्रह्मणो वर्चः lustre of Brahma. Here also अ (च्) is added to वर्चस् n. by Pan 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः'. आतङ्कः is derived from तञ्च 7 P. to contract. With आ it means to coagulate. *Cf.* आतञ्चनम (butter-milk). Hence आतङ्क properly means bodily torment and then secondarily mental agony. For the analysis of निरीतयः see Sans. foot-notes. The six calamities (ईतयः) are : Excessive rainfall, drought, mice, locusts, parrots and the neighbouring kings.

Shl. 64. ब्रह्मयोनिना—ब्रह्मा योनि यस्य तेन by the son of Brahma. Vasishtha is one of the ten mind-born sons of Brahma. They are मरीचि, अत्रि, अङ्गिरस्, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, प्रचेतस्, वसिष्ठ, भृगु and नारद. सानुबन्धाः—अनुबन्धेन सह वर्तमानाः having a continuity, uninterrupted. अनु+बन्ध् means to follow closely. *Cf.* विपद् विपदमनुबध्नाति one misfortune closely follows another. अनुबन्ध in grammar means an appendage, *viz.*, servile letters attached to a root or a suffix.

Shl. 65. अवति—Pleases. अव (Latin *avere*) means originally to be gratified, to rejoice ; it then acquires the force of a transitive verb and means to gratify, to please. The more frequent signification of the root met with in classical Sanskrit *viz.* that of protecting is only a derived one from that of pleasing or favouring—S. P. Pandit.

In all printed editions 'रत्नानि सूयत इति रत्नसूः is found in the com. of Malli. But we know that all commentators of Panini are at one in saying that in the sutra ' सत्सूद्विष—' षू(ङ्) प्राणिगर्भविमोचने to give birth to, 2A. is meant and not षू (ङ्) प्राणिप्रसवे 4 A. Hence we should amend it as रत्नानि सूत इति रत्नसूः productive of precious things.

Shl. 66. वंश्याः—वंशे भवाः ancestors, fore-fathers. Here य (त्) is added by Pan. दिगादिभ्यो यत्.' श्राद्ध—on the occasion of the Shraddha ceremony. To the word श्रद्धा (faith) 'ण' is added as a possessive suffix by Pan. प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः. श्रद्धावत कर्म श्राद्धम्. श्रद्धावान् पुरुषः श्राद्धः. प्रकामभुजः—प्रकामं पर्याप्तं भुञ्जते ते who eat their fill.

Shl. 67. कवोष्णम्— Lukewarm. कु an indeclinable is changed to कव and का (कवं चोष्णे) and we have accordingly two forms कव + उष्णम्=कवोष्णम् and का + उष्णम् = कोष्णम्. कु is changed to कत् in a Tatpurusha when the second member begins with a vowel (कोः कत्तत्पुरुषेऽचि). By this rule, we have a third form कदुष्णम्.

Shl. 68. इज्या— Sacrifice. ... It is derived with क्यप् (य). Similarly we have the form व्रज्या = व्रजनं= सन्यासः. The mountain Lokaloka is supposed to encircle the earth like a rampart. The sun shines on the inside of it and not on the outer wall ; so that the mountain is partly exposed to sun-shine and is therefore shining as well as dark.

Shl. 69. लोकान्तरसुखम्—अन्यो लोको लोकान्तरम् a kind of irregular compound called मयूरव्यंसकादि. लोकान्तरे सुखम् = लोकान्तरसुखम्. Loc. Tatpurusha. तपोदानसमुद्भवम् – तपश्च दानं च तपोदाने (द्वन्द्व), ते समुद्भवो यस्य तत (पुण्यम्), a बहुव्रीहि comp. समुद्भवति अस्मात् इति समुद्भवः कारणम् .

Shl. 70. दूयसे—Is pr. tense 2 prs. s. from दू (ङ) to be pained 4 A. वन्ध्यम् — lit. fit to be tied, to be shackled ; hence fruitless, bearing no fruit. आश्रमवृक्षकम्—The Young tree of the hermitage. To वृक्ष क(न्) is added as a diminutive suffix.

Shl. 71. भगवन्— Revered Sir, possessed of 'भग'. What is भग is given by Amara in भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु. अरुन्तुदम्--Piercing the vitals, अरुंषि तुदति इति. अरुस् n. is a मर्म्म a vital part of living beings. आलानम्—Tie-post. It comes from ली(ङ) 4 A. to bind with ल्युट् (अन) in the sense of अधिकरण. The root is gunated and then 'ए' is changed to 'आ' by Pan. 'विभाषा लीयतेः' अनिर्वाणस्य—अविद्यमानं निर्वाणं यस्य, who has had no immersion. निर्वाण means felicity, emancipation, extinction and the bath of an elephant. 'निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने'—Yadava. दन्तिनः—of an elephant. दन्ताः सन्ति अस्य इति दन्ती दन्तावलो वा To दन्त we add either इन् or वल to denote possession. Before वल the final vowel of the base is lengthened by Pan. 'वले'. अन्त्यमृणम्—Last debt. According to the Aryas, there are three kinds of debts which every man must pay off, before he is entitled to a life in paradise or final beatitude ; (*i*) the debt to the

gods, (ii) the debt to the sages and (iii) the debt to the ancestors.

These debts can be respectively paid off by sacrifices, by charitable acts and by producing children. ऋण is derived from ऋ to go. It is an irregular P.P.P. ; the regular form being ऋत which means truth.

Shl. 72. संविधातुम्—To arrange, to provide for. From सम् + वि + धा we have two nouns संविधा provision, and संविधानक preparation. इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे—In an affair of the Ikshvakus difficult to obtain. It would not be correct to translate 'difficult' to be obtained by the Ikshvakus; for with दुराप derived with खल्, we cannot have the Genitive इक्ष्वाकूणाम्, it being prohibited by Pan. न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् II. 3. 69. त्वदधीनाः—त्वयि अधि इति, dependent upon you. अधि is included in the शौण्डादि गण, hence अधि can be compounded with a word in the Loc. by the sutra सप्तमी शौण्डैः, but ख (ईन) is affixed invariably to अधि when it is the second member of a compound. Accordingly in Sanskrit अधीन can only form part of compounds and cannot be used as an independent word.

Shl. 73. ऋषिः—A seer. It is derived with an Unadi suffix इ (न) which is regarded as कित् from ऋष् to go 6 P. क्षणमात्रम्—Accusative used in the sense of 'अत्यन्तसंयोग'.

Shl. 74. भावितात्मा—भावित आत्मा यस्य सः With his self purified. भावित—P.P.P. from भू of the Churadi group meaning to mix up, to steep in water. Secondarily it comes to mean to purify. प्रणिधानेन—Through concentration.

Shl. 75. शक्रमुपस्थाय—Having waited upon Indra. स्था is Intransitive, but with the preposition उप, it becomes Transitive. शक्र is derived from शक् to be able 5 P. with the Unadi suffix र (क्)

Shl. 76. ऋतुस्नाताम्—who had bathed on account of (after) menses. It is expounded as ऋतुना स्नाताम् by Malli.

ऋतुना is Instrumental in the sense of हेतु. Here compounding is to be justified by reading the sutra 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' into two parts—(*i*) तृतीया, (*ii*) तत्कृतार्थेन etc. धर्मलोपभयात्—For fear of the omission of duty. It is the religious duty of a husband to approach his wife after she has bathed after menstruation. If being hale and hearty, he does not perform this duty, he incurs the sin of child-murder or cow-slaughter. प्रदक्षिणक्रियार्हायाम्— who deserved the rite of going round. प्रदक्षिणं क्रियामर्हति इति प्रदक्षिणक्रियार्हा. प्रदक्षिणम्—An Avyayibhava comp.

Shl. 77. अवजानासि—You disregard. ज्ञा to know, when preceded by अव means to disregard. शशाप—P. Per. from शप् to curse, to swear, 1 U.

Shl. 78. उद्दामदिग्गजे—With the elephants of the quarters sporting wantonly. दाम्न उद्गताः=उद्दामानः, दिशां गजाः = दिग्गजाः उद्दामानो दिग्गजा यस्मिन् तस्मिन्, Bahuvrihi. नदति—Pr. Par. Loc. Sing. from नद् to resound 1 P. from which we have the nominal forms नद and नदी.

Shl. 79. ईप्सितम्—Desired object ; from the Desiderative root ईप्स (from the primitive root आप्), with क्त in the sense of भाव. It is a neuter, abstract noun.

सार्गलम्—obstructed. अर्गल means a wooden piece to bolt a door. Secondarily it stands for विघ्न. We either use it in the neuter or feminine, अर्गलम् or अर्गला. प्रतिबध्नाति —obstructs. प्रतिबन्धक is from the same root ; it means an obstacle. व्यतिक्रमः— उल्लङ्घनम्, अभावः, omission, transgression.

Shl. 80. भुजङ्गपिहितद्वारम्—With its gates guarded (lit. closed) by serpents. भुजङ्गैः पिहितानि द्वाराणि यस्य Bahuvrihi. पिहित— P. P. P. from धा with अपि the अ of which is dropped optionally according to the grammarian Bhaguri who says that the अ of अव and अपि prepositions is dropped and टाप् (आ) is added to the feminine nouns वाच्, निश and

दिश्. 'वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः।टापं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥' Accordingly forms such as अपिहित, पिहित; अवगाह, वगाह; अवतंसः, वतंसः, वाच् , वाचा; निश्, निशा and दिश् and दिशा are all correct. पातालम्.—Acc. sing. With roots शी (ङ्) to sleep, स्था and आस् to sit all preceded by अधि, the place of action (अधिकरण) is treated as an object (कर्म) and therefore takes the second case terminations. To पत् to fall the Unadi Suffix आल (ञ्) is added. पतन्त्यत्र पापात् इति पातालम्.

Shl. 81. प्रतिनिधिम्—a substitute, a representative. प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते इति. It is derived from धा to place, to hold preceded by प्रति and नि, with the suffix कि (इ). Derivatives from धा, दा etc. with कि are masculine in gender, as प्रधिः, आधिः, जलधिः, शराधिः, ओषधिः; but इषुधि is feminine. सपत्नीकः—पत्न्या सह वर्तमानः, to a Bahuvrihi compound ending in ऋ or a feminine word ending in ई or ऊ, क(प्) is added to form part and parcel of the compound, as बहुनदीको देशः, निर्लक्ष्मीको नरः, देवमातृको देशः etc. कामदुघा—Yielding desires. कामान् दोग्धि इति. It is derived from दुह् with the suffix क(प्), the ह् of the root being changed to घ्.

Shl. 82. नन्दिनी--It is derived from नन्द to rejoice with the causative suffix णिच् and with ल्यु (अन) added in the sense of agency. नन्दयति इति. In the commentary the line 'अभ्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' is the second hemistitch of the sixth verse of the tenth canto of the Raghuvansha. It means that absence of delay is a sure indication of success in a work about to be undertaken. Here the sage told the king that he should worship and faithfully serve the cow Nandini who would grant his wish when pleased. No sooner did he utter these words than the said cow happened to come there back from the forest. The king had not to wait for her arrival. This was a happy omen. Now see Sans. foot-notes.

Shl. 83. ललाटोदयम्—ललाटे उदयो यस्य—Bahuvrihi. Panini lays down that when two or more words of the

same case are compounded to serve as an attributive adjunct to some other word in the sentence, we have the Bahuvrihi compound. 'अनेकमन्यपदार्थे.' But he himself indirectly sanctions in 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' that sometimes the members of a Bahuvrihi comp. may differ in case. Hence Vamana, the author of Kavyalamkaravritti says that a Bahuvrihi comp. with उत्तर, उदय as the latter member is unavoidably व्यधिकरण, *i. e.* its members cannot be of the same case. आभुग्नम्—Acc., from भुज् to move tortuously 6 p. with क्त (त) which is changed to न्. सन्ध्या—Evening. सन्ध्यायन्ति अस्यां वेलायाम् इति ; derived from ध्यै to contemplate with the suffix अ (ङ). श्वेतरोमाङ्कम्—A spot in the form of white hair. श्वेतरोमाणि एव अङ्कः तम् Karmadharaya.

(*i*) When a word standing for a standard of comparison is compounded with another standing for a thing possessed of the common quality or (*ii*) when a word standing for a thing compared is compounded with another standing for a standard of comparison, the common quality being not expressed in words, it is a Karmadharaya compound. The compound under comment is the second kind of Karmadharaya. This again has two varieties, one in the analysis of which 'इव' is empolyed and the other in which 'एव' is employed. The difference consists in that in the former there is mere similarity which is expressed by इव and in the latter there is an identity which is expressed by एव. While the former is a simile, the latter is properly a metaphor (रूपक). बिभ्रती–Pr.P. from भृ 3 P. Derivatives with शतृ from reduplicated roots do not insert a न् after their final vowel in the first five places (from सु to औट्).

Shl. 84. कुण्डोध्नी-With a jar-like udder. कुण्डमिव ऊधो यस्याः. When ऊधस् (n.) stands as an उत्तरपद (latter member) in a Bahuvrihi compound, its स् is changed to अन्; but only when the compound is used in the feminine gender. In the masculine we have the form कुण्डोधः (कुण्डोध्न्यः). अवभृथ--A bath at the end of an initiation ceremony. मेध्येन--Ins., derived

from मेधृ (मेध) to associate with the suffix Second-arily it comes to mean pure, sacred.

Shl. 85. गात्रम्=Body. अन्तिकात्--At a near distance. Words meaning near, distant take either the Acc., the Gen. or the Abl. 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च. अभिषेकः—A bath, from षिच् (सिच्) to sprinkle 6. P. Manu mentions four kinds of bath, for which see commentary.

Shl. 86. निमित्तज्ञः—निमित्तानां ज्ञः निमित्तानि जानाति इति वा, reader of omens. तपोनिधिः—तपसां निधिः a repository of penance. याज्यः—One who deserves a sacrifice to be performed by the priest. It comes from याज् इ [causal of यज्] with ण्यत् (य) in the sense of fitness. आशंसितावन्ध्यप्रार्थनम्—आशंसिते मनोरथेऽवन्ध्याऽविफला प्रार्थना यस्य तम्. आशंसित is an abstract noun of the neuter gender from शंसु with आ to desire 1 A. with क्त.

Shl. 87. कल्याणी—Blessed. कल्याण is a noun, it means a blessing. To qualify a word of the feminine gender, it takes the fem. suffix ङीष् (ई). The epithet means that the cow is a blessing incarnate (मङ्गलमूर्तिः).

Shl. 88. वन्यवृत्तिः—वन्यं वनेभवं कन्दमूलादिकं वृत्तिर्यस्य सः having for his subsistence wild roots and flowers.

Shl. 89. प्रतिष्ठथाः—Potential 2nd prs. sing. स्था with सम्, अव, प्र and वि is used in the Atmanepada. निषण्णायाम्—p. p. p. from सद् with नि. अपः—water. It is Acc. pl. अप् (Water), सुमनस् flower, वर्षा, अपसरस्, सिकता sand, समा year are used in the fem. pl.; the last three can be used in the singular also.

Shl. 90. आतपोवनात्—आ (इ) is here an independent word. It here signifies a limit conclusive. With it, we use the ablative. प्रयता—pure, free from pollution; from यम् (Intransitive) with क्त. 'पवित्रः प्रयतः पूतः'—Amara.

Shl. 91. परिचर्यापरः—परिचर्या परं प्रधानं यस्य सः. परिचर्या is an irregular formation; it is an abstract noun derived

with the suffix [illegible]. [illegible]; Indeclinable comp. in the sense of अर्थाभाव (absence of a thing). पुत्रिणाम्—Of those blessed with worthy sons. आ प्रसादात्—Till (her) gratification. आ [ङ्] meaning a limit inceptive as well as conclusive is optionally compounded and we have in that case an Avyayibhava comp. Cf. आकुमारं यशः पाणिनेः. When it is not compounded, we use the Ablative with it.

Shl. 92. सपरिग्रहः— परिग्रहेण सह वर्तमानः accompanied by his wife. परिग्रह means (*i*) wife, (*ii*) attendants, (*iii*) acceptance (*iv*) capital and (*v*) curse. 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः'—Amara. देशकालज्ञः—Who knew the proper time and place. The king rightly believed that the prophetic vision of the sage who was then in the presence of the sacred fire and who had concluded the sacrifice, would be unchecked.

Shl. 93. प्रदोषे—In the evening. 'प्रदोषो रजनीमुखम्'—Amara. प्रारम्भो दोषायाः, प्रारब्धा दोषा यस्मिन्निति वा प्रदोषः. संवेशाय—For sleep. सम्+विश to enter means to go to bed. विशाम् --Of the people. विश् means a man as well as a Vaishya. 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ'—Amara. सूनृतवाक् of true and sweet speech. 'प्रियं सत्यं च सूनृतम्'—Halayudha. विससर्ज — Dismissed, asked to go. वि+सृज् means to send, to dissolve, to dismiss etc. विसृष्टं सदः the assembly broke up.

Shl 94. सत्याम् etc. Loc. Absolute construction implying indifference (अनादराधिके भावलक्षणे सप्तमी) — Despite his perfection of austerities. कल्पवित् — Knower of ritual. कल्प is a general name comprising the entire body of literature known as श्रौत सूत्र, धर्म्म सूत्र and गृह्य सूत्र. कल्पयामास—P. Perfect from the causal of कृप to be adequate, to be able 1 A. As a causative verb it has the sense of arranging, forming etc.

Shl. 95. पर्णशालामध्यास्य—Having occupied the hut of eaves. In the case of roots शी, स्था and आस् to sit 2 A.

all preceded by अधि, the आधार is regarded as कर्म and therefore takes second-case terminations. पर्णनिर्मिता शाला=पर्णशाला a comp. of the शाकपार्थिवादि class which drop their middle member. तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानाम्—तस्य शिष्या:= तच्छिष्या:. तच्छिष्याणाम् अध्ययनं=तच्छिष्याध्ययनम्. तच्छिष्याध्ययनेन निवेदितम् अवसानं यस्याः ताम् Bahuvrihi. अवसान is an abstract noun from सो to finish 4 P. with the pre. अव and derived with the suffix ल्युट् (अन). For the definition of a कुलपति see our Sans. foot notes.

CANTO II.

Shl. 1 अधिप:-- अधिपातीति अधिपः lord. Here to पा to protect 2P. क (अ) is added by Pan. 'आतश्चोपसर्गे.' प्रभाते-- Abstract noun from भा to shine 2P. with क्त(त). जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्— गन्धश्च माल्यं च गन्धमाल्ये (द्वन्द्व) ordours and garlands. माल्य is the same thing as माला to which the suffix ष्यञ् (य) is added with no additional meaning. जायया (प्रयोजककर्त्र्या प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यया [धेन्वा] सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या, ताम्. Reducing it to a primitive sentence, we have धेनु गन्धमाल्ये प्रतिगृह्णाति. Changing it to the Causal form in which जाया is a प्रयोजिका the person prompting, we have जाया धेन्वा गन्धमाल्ये (Acc. du.) प्रतिग्राहयति. Turning it into the Passive, we have जायया (प्रयोजककर्त्र्या) धेन्वा (प्रयोज्यकर्त्र्या) गन्धमाल्ये (Nom. du.) प्रतिग्राहिते. Now combining जायया, गन्धमाल्ये and प्रतिग्राहिते into an Attributive compound to qualify धेनुम् we arrive at the form given above. Some say that the Causal root 'ग्राहि' is द्विकर्मक (*i. e.* governs two objects). If this be so, the Causal Passive construction would be जायया धेनुः गन्धमाल्ये (acc. du.) प्रतिग्राहिता where compounding is impossible.

The word जाया is intentionally used by the poet. जाया (wife) is called जाया for she procreates children. 'तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः'. It is implied that सुदक्षिणा is capable of giving birth to children. पीतप्रतिबद्धवत्साम्—

पीतः प्रतिबद्धो वत्सो यस्याःताम् whose calf was tied after it had sucked (milk). Ordinarily पीत means drunk, sucked, since it is a past passive participle. But here the sense is active and that we get by supposing that to the abstract noun (नपुंसके भावे क्तः) पीत=पान drinking, we add the Possessive suffix अ (च्) by Pan. 'अर्श आदिभ्योऽच्'. There is no change in form but there is a change in sense. पीतं पानम् अस्यास्ति इति पीतः. We have similar other forms in the well-known sentences भुक्ता ब्राह्मणाः, विभक्ता भ्रातरः the brothers are divided. ऋषिः a sage, a seer. The Brahmanas define a 'ऋषि' thus—तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भु स्वयमभ्यानर्षत्तदृषीणामृषित्वम् '. Yaska quotes the opinion of औपमन्यव who says स्तोमान् ददर्श *i.e.* a Rishi is one who saw a large number of Vedic mantras.

Shl. 2. खुरन्यासपवित्रपांसुम्—खुराणां न्यासैः पवित्राः पांसवो यस्य ताम् the dust of which was sanctified by the stamping of her hoofs. For the derivation of पांसु m. see Sans. foot-notes. अपांसुलानाम्—of chaste women. पांसवो दोषाः सन्ति आसाम् इति पांसुलाः, ता न भवन्ति इति अपांसुला'. To पांसु the possessive suffix ल (च्) is added by Pan. सिध्मादिभ्यश्च. मनुष्येश्वरधर्मपत्नी—धर्मस्य पत्नी. Here the compound is Genitive Tatpurusha, although the sense is "a wife for the performance of religious practices." श्रुतेरिवार्थम् etc. The Aryan literature is divided into two classes—Revealed (श्रौत) and Traditional (स्मार्त). It is understood that Smriti must conform itself to Shruti before it can be authoritative. It is to be brushed aside if it runs counter to Shruti. The queen followed the path of the cow as closely and faithfully as Smriti follows that of Shruti.

Shl. 3. दयिताम्—P. P. P. from दय् I A. to protect, to pity etc. सौरभेयी—सुरभ्या अपत्यं स्त्री सौरभेयी. To सुरभि *f.* the Divine cow, ङीष् (ई) is added by 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थाद् इत्येके'. Then the patronymic suffix ढक् (एय) is added by 'स्त्रीभ्यो ढक्.' सुरभि means fragrant, charming, spring. पयोधरीभूतचतुः समुद्राम्—With the four oceans turned into four teats. पयोधर means

(*i*) a breast and (*ii*) a cloud. 'स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ'—Amara. पयोधरः=पयसो धरः and not पयो धराति इति.

Shl. 4. न्यषेधि—Passive Aorist from सिध् with नि. स्ववीर्यगुप्ता—स्वेन वीर्येण गुप्ता—Protected by his own valour.

Shl. 5. तृणानां कवलैः—By mouthfuls of grass. ग्रास and कवल are both masculine. 'ग्रासस्तु कवलः पुमान्'—Amara. कण्डूयनैः—By scratchings. कण्डू (ञ्) takes the suffix य(क्) in the sense of the root. अव्याहतैः—Unchecked. सम्राट्—Emperor, Sovereign. Here म of सम् would have been changed to 'अनुस्वार by 'मोऽनुस्वारः' but for the prohibitive rule मो राजि समः क्वौ viii 3.25. स्वैरं—derived from ईर् to go 2 A. with स्व as an *upapada* and अ(च्) a suffix. In स्व+ईरः (स्वैरः) vriddhi is ordained by 'स्वादीरीरिणोः'. समाराधनतत्परः—समाराधने तत्परः intent on (her) propitiation. समाराधन comes from राध् 5 P. to accomplish, to please with the suffix ल्युट् (अन).

Shl. 6. निषेदुषीम्—Seated, Past Per.P. from सद् with नि with the suffix 'क्वसु'. Then the feminine suffix ङीप् comes by Pan. 'उगितश्च'. क्वसु is ordained as a substitute for the लिट् terminations ; and in classical Sanskrit, Panini allows the use of only three regular Derivatives with this suffix—निषेदिवस्, शुश्रुवस् and ऊषिवस्. आसनबन्धधीरः—आसनबन्धे उपवेशने धीरः Patient in sitting. जलाभिलाषी – जलस्याभिलाषोऽस्यास्ति इति.

Shl. 7. तेजोविशेषानुमिताम्—तेजसो विशेषः इति तेजोविशेषः, तेन अनुमिताम् (तृ० तत्पुरुषः) अनाविष्कृतदानराजिः—आविष्कृता दानस्य राजिर्येन स आविष्कृत०स न भवति इति, with the flow of ichor unmanifested. दान here means ichor (गजमदः). अन्तर्मदावस्थः-मदस्य अवस्था मदावस्था, अन्तर्गता मदावस्था यस्य सः—Bahuvrihi. द्विपेन्द्रः—द्विपानाम् इन्द्रः. द्वाभ्यां करनासिकाभ्यां पिबति इति द्विपः. The meaning of the Shl. is that although it is the royal insignia that make a king recognizable as king, still Dalipa could be recognized as such even without them, for he had an extraordinary splendour about him which belongs to none but the crowned heads.

Shl. 8. लताप्रतानोद्ग्रथितैः—लतानां प्रतानैरुद्ग्रथितैः tied up with the tendrils of creepers. केशैः—Marked by hair. The mark or a distinctive feature takes the Ins.-case terminations, as in जटाभिस्तापसः—an ascetic from the mark of his matted hair. अधिज्यधन्वा-with his bow strung. अधिज्यं धनुर्यस्य सः —Bahuvrihi. In a Bahuvrihi compound having धनुस् as its last member, अन(ङ्) = अन् is substituted for the final letter. अधिज्यधनुस् = अधिज्यधन्वन् from which we have the Nom. Sing. as given above. अधिज्य is again a Bahuvrihi. अध्यारोपिता ज्या यस्य तत्. मुनिहोमधेनुः—मुनिहोमस्य धेनुः—the cow for the sacrificial materials of the sage. Although there is 'तादर्थ्य' still the comp. is genitive Tatpurusha for here no modification of the original material (प्रकृतिविकारभावः) is implied—a condition so very essential for the Dative Tatpurusha, as we notice in कुण्डलहिरण्यं=कुण्डलाय हिरण्यम्. दावं विचचार—Roamed over the jungle. दव and दाव mean a forest as well as a forest conflagration. 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इहेष्यते'—Yadava. Although the root चर् to walk is intransitive, still दाव is an object governed by it. This is in obedience to the rule that in the case of Intransitive verbs time, place, the distance and the destination are treated as objects (कर्म) and accordingly take the Acc. case terminaions. दुष्टसत्त्वान्—The wicked beasts. The word सत्त्व is neuter in the sense of substance, life, and an undertaking. It is mas. and neu. in the sense of an animal. रक्षापदेशात्—रक्षाया अपदेशः तस्मात् under the pretext of protection (of).

Shl. 9. विसृष्टपार्श्वानुचरस्य— विसृष्टाः पार्श्वयोः अनुचराः येन तस्य who had dismissed his personal attendants. पाशभृता समस्य-- Equal to the noose-holder (Varuna). Here the Ins. is used according to the Sutra 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्' which optionally allows the use of the Genitive also. We can say therefore पाशभृतः समस्य. आलोकशब्दः— Singing of the words 'Victory to the lord.' वयसां विरावैः—By the cries of

birds. वयस् n. means a bird and age. उदीरयामासुः—Uttered, from ईर् 10 U. to impel preceded by उद्, Periphrastic Perfect.

Shl. 10. मरुत्सखाभम्—(Him) shining like fire (lit. the associate or helper of wind). मरुतः सखा= मरुत्सखः स इवआभाति इति. Here we have the *samasanta* suffix टच् by Pan. 'राजाहःसखिभ्यष्टच्'. The comp. must be expounded as above, but the sense goes counter to what we know otherwise. It is wind that helps fire and not fire that helps wind. The meaning that is rational and meant by the poet can be yielded by a Bahuvrihi comp. only; but we know that it cannot have the afore-said suffix. Hence it is an anomaly. See Sans. foot-notes. आरात्—Ind. It is one of those words that interest a linguist most. पौरकन्याः—पुरि भवाः=पौराः, पौराश्च ताः कन्याश्च city-girls. आचारलाजैः—With the customary fried rice. आचारार्थं लाजाः इति, लाज is mas. and is always used in the plural.

Shl. 11. दयार्द्रभावम् etc.—which was told by their fear-less hearts to have intentions tempered with mercy. दयया आर्द्रो भावोऽस्य इति. It qualifies वपुः body, form. विशङ्कैः—विगता शङ्का येषां तैः. आख्यातम्—P. P. P. from चक्ष् 2 A. to tell. It is a root governing two objects. वपुः is Acc. sing. governed by the Participle विलोकयन्त्यः. प्रकामविस्तारफलम्—The fruit of the ample broadness of the eyes. प्रकर्षेण काम्यत इति प्रकामः. The meaning of the Shloka is that although the king was equipped with a bow, still it did not inspire fear in the hearts of the female deer, who therefore enjoyed his sight for long. When they saw the king, they did not lose their calm of mind—a fact which told them that he was no enemy of theirs. For, it is said that the sight of a person making our heart gloomy tells hi n to be an enemy and cheering it up tells him to be a .riend. 'विमलं कलुषीभवच्चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं च.'

Shl. 12. कीचकैः— By the hollow bamboos. 'वेणवः कीचकास्तेस्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः'—The bamboos which when

shaken by wind resound are called कीचकः मारुतपूर्णरन्ध्रैः—मारुतेन पूर्णानि रन्ध्राणि येषां तैः With holes filled with wind. मरुत् एव मारुतः. To मरुत् wind we add a स्वार्थिक suffix अण्. आपादितवंशकृत्यम्—An adverbial adjunct (क्रियाविशेषणम्), in a manner in which the function of a flute was served by (the bamboos). कुञ्ज n. and m. means a bower, a shady recess.

Shl. 13. ईषत् कम्पितानि=आकम्पितानि. आकम्पितानि च तानि पुष्पाणि च=आकम्पितपुष्पाणि. अनोकहानाम् आकम्पितपुष्पाणि = अनोकहाकम्पितपुष्पाणि अनोकहाकम्पितपुष्पाणां गन्धः-अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धः. सोऽस्यास्ति इति अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी having the fragrance of the shaken flowers of trees. आतपक्लान्तम्—Oppressed by heat. क्लान्त is P. P. P. from क्लम् to be tired 4 P. अनोकहः—a tree. अनसोऽकं गतिं हन्ति इति, it obstructs the path of a cart. तुषार m. means spray as well as snow.

Shl. 14. दवाग्निः wild fire. दव and दाव both mean forest and a forest—conflagration. सत्त्वेषु—Among the beasts. Here the Loc. is used according to यतश्च निर्धारणम्. गाहमाने—Pr. P. Loc. Sing. from गाह् to traverse 1 A.

Shl. 15. दिगन्तराणि=दिशामवकाशान् the regions between the quarters. अन्तर n. means (*i*) space, (*ii*) limit, (*iii*) garment, (*iv*) disappearance, (*v*) difference and (*vi*) for the sake of. पतङ्गस्य—of the sun. पतङ्ग m. means the sun as well as a moth. पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः'—Shashvata. निलयाय—To (their) abode. The object of roots meaning 'motion' other than अध्वन्, मार्ग etc. can optionally take the 4th case terminations, if physical motion is implied. गृहं गृहाय वा गच्छति. प्रचक्रमे—Began. क्रम् 1 U. is used in the Atmanepada only when it is preceded by प्र or उप and has the sense of 'to begin.'

Shl. 16. देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम्—देवतानां पितृणाम् अतिथीनां च याः क्रिया यागश्राद्धदानानि ताभ्य इयम् इति. The word अर्थ is a component of the compound, but it does not occur in the dissolution. Such a comp. is technically called नित्यसमास. अन्वक्—close after. It is an Indeclinable derived from अन्व्

to go 1 P. with क्तिन्. Derivations from this root with this suffix are both declinables and Indeclinables. They are Indeclinables when it is supposed that the suffix अस्ताति is added and afterwards dropped by Pan. अश्रेर्लुक् V. 3,30. साक्षात् Inde. visible, incarnate. विधिना—By a performance. विधि विधाने दैवे च—Amara. सतां मतेन—Honoured by the noble. Here the क्त in मत does not bear the sense of the past tense ; it has the sense of the present according to Pan. 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च'. With a derivative with क्त in this sense, the agent (कर्ता) takes the Genitive-case—terminations.

Shl. 17. आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि—आवासस्य वृक्षाः=आवासवृक्षाः trees for roosting, Gen. Tatpurusha. आवासवृक्षाणाम् उन्मुखा इति आवासवृक्षोन्मुखाः. आवासवृक्षोन्मुखा बर्हिणा येषु तानि (बहुव्रीहिः)—with peacocks looking up to their roosting trees. We have two forms बर्हिन् and बर्हिण, just as we have two other forms फलिन् (fruitful) and फलिन. To फल and बर्ह (plumage) we add the possessive suffix इनच् (इन) by the Var. फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः. अध्यासित is P. P. P. from आस् 2 A. to sit with अधि. शाद्वलः—a green meadow. शाद means (*i*) tender grass and (*ii*) mud or mire. शादः कर्दमशष्पयोः—Vishva. To शाद we add the possessive suffix ड्वलच् (वल). श्यामायमानानि—अश्यामानि श्यामानि भवन्ति इति. Here we have the Pr. P. from the Denominative verb श्यामाय formed with the suffix क्यष् (य) in the sense of the suffix च्वि (अभूततद्भावः).

Shl. 18. आपीनम्—Udder. It is derived from प्याय् to be fat 1 A. with क्त (त) which is changed to न. प्याय् when preceded by आ (ङ्) and followed by क्त is changed to पी if the derivative so formed means either an udder or a well. गृष्टिः—सकृ सूता गौः a cow who has only once calved. तपोवनावृत्तिपथम्—तपोवनाद् आवृत्तेः पन्थाः. पथिन् is changed to 'पथ' at the end of a compound. अञ्चिताभ्यां गताभ्याम्—with graceful steps. अञ्चित is P. P. P. from अञ्च् to go, to honour. It literally means honoured. When it has the meaning 'to go' only, its P.P.P. is अक्त, as we have in उदक्तम् उदकं कूपात्.

Shl. 19. निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः— निमेषेषु अलसा पक्ष्मणां पङ्क्तिर्यस्य with the row of eyelashes languid in winking. उपोषिताभ्यां लोचनाभ्याम्—with fasting eyes. उपोषित is a Past Participle from वस् with उप् used in the active sense.

Shl. 20. पुरस्कृता—Placed before. पुरस् is an Indeclinable here technically termed 'गति'. Its 'स्' first reduced to visarga must be changed to स् . पार्थिवः—King, पृथिव्या ईश्वरः. To 'पृथिवी' अ(ण्) is added in the sense 'तस्येश्वरः'.

Shl. 21. पयस्विनी—पयोऽस्या अस्ति इति, a milch-cow. Here the suffix विनि (विन्) is added according to Pan. 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' which means to bases ending in अस्, to माया, मेधा and स्रज् विनि (विन्) is added as a possessive suffix. We have therefore such forms as यशस्वी, मायावी, मेधावी स्रग्वी etc. साक्षतपात्रहस्ता—अक्षतानां पात्रम् = अक्षतपात्रम्. अक्षतपात्रेण सह वर्तमानौ (हस्तौ) =साक्षतपात्रौ. साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा (बहुव्रीहि) with a pot of whole rice in her hands. अक्षत is used in the mas. pl. only. शृङ्गान्तरम्—शृङ्गयोरन्तरम् अवकाशः the space between the horns.

Shl. 22. सपर्या f.—Worship. It comes from सपर् of the कण्ड्वादि group. To roots of this group य (क्) is added as a स्वार्थिक suffix. भक्त्योपपन्नेषु—Towards those who are devoted. पूज्येषु अनुरागो भक्तिः. प्रसादचिह्नानि पुरः फलानि—The indications of favour (acceptance of worship etc.) yield the fruit (the reward of worship) in the near future. वत्सोत्सुका—Anxious for her calf.

Shl. 23. सदारस्य—दारैः सह वर्तमानस्य along with his wife. दार meaning 'wife' is used always in the mas. pl. It is not feminine, for no feminine suffix is added. For its etymology see Sans. foot-notes. सान्ध्यम् = सन्ध्यायां भवम् belonging to the evening. दोग्ध्री—From दुह् 2 U. with तृन्— दोहनशीला. भुजोच्छिन्नरिपुः—भुजाभ्याम् उच्छिन्ना रिपवो येन सः who had uprooted his enemies with (the prowess of) his arms.

Shl. 24. गोप्ता—Protector. Other allied forms are गोपिता and गोपायिता. गृहिणीसहायः— गृहिणी सहाया यस्य सः accom-

panied by his wife. अन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपाम्—अन्तिके न्यस्ताः= अन्तिकन्यस्ताः (सप्तमीतत्पुरुषः). बलयश्च प्रदीपाश्च=बलिप्रदीपाः (द्वन्द्वः). अन्तिकन्यस्ता बलिप्रदीपा यस्याःसा, ताम् (बहुव्रीहिः). सुताम् अनु—'अनु' is here a कर्मप्रवचनीय in the sense of लक्षण (characteristic). With words technically known as कर्मप्रवचनीय we use the Accusative.

Shl. 25. दीनोद्धरणोचितस्य—दीनानामुद्धरणे उचितस्य accustomed to the relieving of the needy. दीन is P. P. P. from दी(ङ्) to fare ill, to decay. त्रिगुणानि—त्रयो गुणाः (आवृत्तयः) येषां तानि. गुण means multiplication, repetition.

Shl. 26. गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम्—गङ्गायाः प्रपात इति गङ्गाप्रपातः the place where the Ganges fell. प्रपतति अस्मिन् इति प्रपातः तस्य अन्ते विरूढानि शष्पाणि यस्य तत् which was overgrown with fresh grass near the place where the Ganges fell. जिज्ञासमाना—Desiderative from ज्ञा to know. The Desiderative bases from ज्ञा, श्रु, स्मृ and दृश् take the Atmanepada.

Shl. 27. दुष्प्रधर्षा—Unassailable. It comes from धृष् 5 P. to be bold, to attack. हिंस्रैः—हिंसनशीलैः By the harmful (beasts). It is derived with the suffix 'र' as we derive नम्र, कम्प्र (shaky), स्मेर (smiling), अजस्रम् constantly, कम्र (charming), दीप्र etc. अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन—अद्रेः शोभा= अद्रिशोभा. अद्रिशोभायां प्रहिते ईक्षणे येन with eyes directed to the mountain—scenery. प्रहित—P. P. P. from हि to go 5 P. अलक्षिताभ्युत्पतनः—अलक्षितम् अभ्युत्पतनं यस्य सः Whose attack was not noticed. प्रसह्य—Perforce. It is an Indeclinable.

Shl. 28. तदीयम्—तस्या इदं तदीयम् of her. The pronouns त्यद् and others are technically known as 'वृद्ध' and those which are 'वृद्ध' take the suffix छ (ईय). We have therefore forms such as मदीय, त्वदीय etc. आक्रन्दितम्—Cry; an abstract noun from क्रन्द to cry, to call out 1 P. आर्तसाधोः—आर्तेषु साधोः Of him who was a helper of the distressed. रश्मिषु आदाय—Seizing by the reins, in a noose. We see that the Instrumental alternates with the Locative

in such cases. Take for instance गृहीत इव केशेषु ! धर्ममाचरेत् one should practise piety as if one is seized at the hair. Here it is the place of seizure that is emphasised and not the means of seizure. If the latter were meant, we could use the Instrumental also केशैः (गृहीतः). There is no hard and fast rule as to when to use the Instrumental and when the Loc. in a case like this. It all depends upon the विवक्षा of the speaker or the writer. नगेन्द्रसक्ताम्—Riveted on the Himalayas. नगानाम् इन्द्रः= नगेन्द्रः. नग means a mountain and a tree. 'शैलवृक्षौ नगावगौ'—Amara. Here the negative particle नञ् remains optionally unchanged by Pan. नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् VI. 3. 77. The other form (which is regular) is अग.

Shl. 29, पाटलायां गवि—On the reddish cow. पाटल means whitish red. 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः'— Amara. धनुर्धरः—धरतीति धरः (पचाद्यच्) धनुषो धरः-धनुर्धरः. केसरिणं ददर्श—Saw the lion. केसराः the mane) केसराणि वा सन्त्यस्य इति केसरी. अधित्यकायाम्—On the table-land. अधि means above, over. To अधि is added त्यक (न्) by Pan. 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' and then comes the fem. suffix टाप् (आ). धातुमय्याम्—Full of minerals. To धातु, मय(ट्) is added here by 'तत्प्रकृतवचने मयट्' in the sense of प्राचुर्य (abundance). सानुमतः of the mountain. सानु m. n. means a top, सानुमान् possessed of a top, hence a mountain. प्रफुल्लम्—Blossoming. It is to be derived from फुल्ल to bloom preceded by प्र with the suffix अ(च). प्रफुल्लति इति प्रफुल्लम्. According to the sutra 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः' we have an irregular क्तान्त derivative फुल्ल from फल् to decay not preceded by a preposition. Malli while considering the reading 'प्रफुल्तम्' accounts for the change of the 'अ' of फल् to उ by quoting the sutra 'उत्परस्यातः' which is wrongly quoted for 'ति च' VII. 4. 89, for the former applies when the root फल् is followed by यङ् or यङ्लुक.

Shl. 30. मृगेन्द्रगामी—मृगेन्द्र इव गच्छति इति walking like a lion. शरण्यः—शरणे रक्षणे साधुः of protecting.

वध्यस्य of him who deserved death. वधमर्हति इति वध्यः. जाताभिषङ्गः जातोऽभिषङ्गोऽस्य who is insulted or humiliated. 'अभिषङ्गः पराभवे'—Amara. प्रसभोद्धृतारिः—प्रसभं यथा स्यात्तथा उद्धृता अरयो येन सः who had extirpated his enemies with his might.

Shl. 31. वामेतरः—वाम इतरो यस्य or वामाद् इतरः which is other than the left (hand). नखप्रभाभूषित कङ्कपत्रे— नखानां प्रभाः= नखप्रभाः, नखप्रभाभिर्भूषितानि कङ्कपत्राणि यस्य तस्मिन् the feathers of a heron of which are beautified by the rays of the nails. सायकपुङ्खे—at the hilt of the arrow. सायकः—comes from सो to finish 4 P. with ण्वुल् (अक). अवस्यति प्राणान् इति सायकः. चित्रार्पितारम्भः—With the effort (of taking out an arrow) drawn in a picture.

Shl. 32. बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः—बाह्वोः प्रतिष्टम्भ इति बाहुप्रतिष्टम्भः, तेन विवृद्धो मन्युर्यस्य सः whose wrath was increased by the paralysis of his arms. मन्यु means (*i*) sorrow, (*ii*) a sacrifice and (*iii*) rage. अभ्यर्णम्—In form it is क्तान्त from अर्द to go, to beg. The root is सेट् but when preceded by अभि it has the sense of nearness, it does not take the augment इट् before 'क्त' 'अभेश्चाविदूर्ये'. आगस्कृतम् Acc. sing. of आगस्कृत् a sinner, offender. आगस् n. means a sin. राजा स्वतेजोभिः etc. Mark how apt the simile is, how vividly it brings to the mind of the reader the wretched plight of the king. According to Yadava, तेजस् is that energy by virtue of which a man cannot brook insult even if it may cost him his life.

Shl. 33. आर्यगृह्यम्—आर्याणां गृह्यः तम्. the partizan of the noble. आर्य comes from ऋ to go with ण्यत् (य). गृह्य is derived from ग्रह् to seize with क्यप् (य) before which र् of ग्रह् is changed to ऋ (सम्प्रसारण). ग्रह् takes क्यप् in the following senses:— प्रगृह्य पदम्, गृह्या (=गृहीतकाः encaged) इमे शकुन्ताः, गृह्या सेना (बाह्या इत्यर्थः) and आर्यगृह्यः (आर्यपक्ष्यः). विस्माययन्—causing astonishment. Here astonishment is caused not by the person of the agent but by means of the human voice that he assumed. If astonishment be intended to proceed from the प्रयोजक (agent) himself, we shall then have to change स्मि to स्मा and

insert पुक्(प्) before णिच् and conjugate the causative base in the atmanepada. The form then would be विस्मापयमानः.

Shl. 34. तव श्रमेण अलम्=तव श्रमेण साध्यं नास्ति. Here 'श्रम' is 'करण' of the understood action of accomplishment and therefore takes third case-terminations. अलम् means ornament, efficiency,' power and prohibition. 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्'—Amara. न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः etc.—The fury of a storm that can uproot trees has no effect on a mountain. मुर्च्छा means to faint, to prosper, to succeed. *Cf.* द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितये पि ते चलाः.' शिलोच्चयः-शिलानाम् उच्चयः (समुच्चयः).

Shl. 35. कैलासगौरम्—White like the Kailasa mountain. के.जले लासो लसनम् (shine, reflection) अस्य इति केलासः स्फटिकः a crystal, तस्य विकारः कैलासः made of crystals. पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्—पादयोः अर्पणं पादार्पणम्. पादार्पणमेव अनुग्रहः=पादार्पणानुग्रहः Karmadharaya. तेन पूतं पृष्ठं यस्य तम्. अष्टमूर्त्तेः किंकरम्—servant of the eight-formed god (Shiva). His eight-forms are:—(*i*) earth, (*ii*) water, (*iii*) fire, (*iv*) air, (*v*) sky, (*vi*) the sun (*vii*) the moon and (*viii*) the performer of Soma sacrifices.

Shl. 36. अमुं पुरः पश्यसि देवदारुम्—you see before you the *yonder* tree. अदस् is used with a reference to a thing or person at a distance. For the correct use of the pronouns, the student should note the following Karika:—

इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् ।
अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥

वृषभध्वजेन—By the bull-emblemed god (Shiva). Here the word ध्वज should have come first by Pan. सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ, but by Pan. 'वाऽऽहिताग्न्यादिषु' an option is allowed by which ध्वज is placed next.

Shl. 37. असुरास्त्रैः आलीढम्—Licked over (*i. e.* wounded) by the missiles of the demons. शुशोच—grieved. When शुच् is not preceded by any preposition, it is generally Intransitive as in 'शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम्'—perishes that family where women grieve. With अनु it is Transitive. 'अशोच्या-

यानन्वशोचस्त्वम्'.

Shl. 38. तदाप्रभृति—तदा तत्काल: प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा (क्रियाविशेषणम्). अङ्कागतसत्त्ववृत्ति सिंहत्वम्—The condition of a lion wherein the means of subsistence is such animals as may come within his reach. अङ्कम् आगता सत्त्वा वृत्तिर्यस्य तत्. व्यापारित:—Engaged, appointed. It is causal P. P. P. from पृङ् to be busy 6 A. usually preceded by वि and आ(ङ्).

Shl. 39. क्षुधितस्य—क्षुधा संजाता अस्य इति क्षुधित:, तस्य. To 'क्षुधा' is added इत(च्) by Pan. 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्.' परमेश्वरेण प्रदिष्टकाल—Whose time was appointed by Shiva. शोणितपारणा—A feast of blood. पारणा—A meal after fast 'व्रतान्तभोजनम्.' सुरद्विष: Of the enemy of the gods (Rahu). द्वेष्टि इति द्विट्. सुराणां द्विट् तस्य सुरद्विष:, तस्येव अलम् is sufficient for the gratification (of me).

Shl. 40. यद् रक्ष्यं शस्त्रेण अशक्यरक्षम्—That charge whose protection is impossible by means of arms. यश: क्षिणोति damages reputation. क्षिणु to injure 8 P.

Shl. 41. पुरुषाधिराज:=पुरुषाणाम् अधिराज:. अधिको राजा-अधिराज: a Pradi Samasa. Here 'राजन्' takes a *Samasanta* suffix टच् by Pan. राजाह: सखिभ्यष्टच्, by virtue of which the portion 'अन्' ("टि") of राजन् is dropped. प्रगल्भं वच—The bold speech. गिरिशप्रभावात्—Through the spiritual power of Shiva. गिरिरस्यास्ति स्वामित्वेन इति गिरिश:. To गिरि 'श' is added as a possessive suffix by Pan. 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य: शनेलच:. When ' गिरिश occurs in a Vedic work, it should be analysed as गिरौ शेते इति, for the Var. says that with गिरि as an *upapada*, शी(ङ्) to lie takes ड(अ) in the Veda. 'गिरौ डश्छन्दसि.'

Shl. 42. तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे—In the discharge of arrows which then knew for the first time what failure was. स एव पूर्वो भङ्गो यस्य तस्मिन्. वितथप्रयत्न:—Whose efforts are fruitless. विगतं तथा यस्य स वितथ:. त्र्यम्बकवीक्षणेन By a glance of Shiva. त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि अस्य इति त्र्यम्बक:. जडीकृतो वज्रपाणि: etc. Here the

story alluded to runs briefly as follows :...Once Rudra set the three cities of the demons on fire. Parvati came to witness the scene with Rudra in the form of a child in her lap. The child was extremely charming. (वज्रपाणि) Indra was filled with jealousy at his sight and took up his thunderbolt to hurl it down on the child. As he raised his arm to do so, Rudra cast a glance at him and paralysed his arm then and there.

Shl. 43. संरुद्धचेष्टस्य—संरुद्धा: चेष्टा यस्य तस्य of him whose movements are checked. The idea of the shloka is that the words which king Dalipa is going to utter may meet with ridicule at the hands of those who cannot study his mind and therefore they need not be addressed to them. But since the lion knows all that lies in the innermost recesses of the human heart, he can see that the king feels and talks. Therefore he is the fit person to know the real worth of his speech.

Shl. 44. मे मान्य:—Is to be respected by me. With 'कृत्य' suffixes we can optionally use the Genitive for the agent. मे मान्य: therefore alternates with मया मान्य:. स्थावरजङ्गमानाम्—Of the stationary and the moving. स्थितिशीला: स्थावरा:. To स्था to stand we add वर (च्) in the sense of habitual action by Pan. 'स्थेशभासपिसकसो वरच्.' Similarly we have other forms such as ईश्वर, भास्वर, पेस्वर, विकस्वर. सर्गस्थिति प्रत्यवहारहेतु:—सर्गश्च स्थितिश्च प्रत्यवहारश्च सर्गस्थितिप्रत्यवहारा:, तत्र हेतु: the cause (author) of the creation, maintenance and dissolution (of the world). The words सर्ग and प्रत्यवहार call for comment. सर्ग is sending forth, making manifest. It does not mean *creation* in the usual acceptation of the term. An existence from a non-existence is unknown to the Vedic Religion. *Cf.* नासतो विद्यते भाव:. प्रत्यवहार means *withdrawl.* It does not mean destruction, much less total annihilation which is plainly denied by the Indian savants. *Cf.* नाभावो विद्यते सत:. What is popularly understood by destruction of the world is not at all shared by any one

of the schools of Indian philosophy. To them it is only

a disappearance, a resolution back into the forms of atoms. आहिताग्नेः—आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः or अग्न्याहितः. By Pan. 'वाऽऽहिताग्न्यादिषु' we obtain the second form also. आहिताग्नि means a person who preserves fire for the performance of daily sacrifices (अग्निहोत्र).

Shl. 45.शरीरवृत्तिम्—शरीरस्य वृत्तिर्वर्तनम्, ताम्—Subsistence of the body. दिनावसानोत्सुकबालवत्सा—दिनस्य अवसानं दिनावसानम् . उत्सुको बालो वत्सो यस्याः सा उत्सुकबालवत्सा (बहुव्रीहिः).दिनावसाने उत्सुकबालवत्सा=दिनावसानोत्सुकबालवत्सा whose young calf will be anxious at the close of the day.

Shl. 46. गिरिगह्वराणामन्धकारं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन्—Rending to pieces the gloom of the mountain caves by the rays of his teeth. शकल a piece is mas. and neuter. 'भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धः'—Amara. दंष्ट्रा a tooth. It is derived from दंश् to bite with ष्ट्रन् (त्र). The rule that bases derived with a suffix having ष् as servile, take the ferminine suffix ङीष् (ई) does not invariably hold good. Hence to दंष्ट्र' we add the fem. suffix टाप् (आ)

Shl. 47. कान्तं वपुः—A charming form. कान्त is P.P.P. from कम् to desire, to love I A. अल्पस्य हेतोः—We use the Genitive to express a cause, when the word 'हेतु' is used. 'षष्ठी हेतुप्रयोगे.'

Shl. 48. भूतानुकम्पा=भूतेषु अनुकम्पा—Kindness to the living beings. स्वस्तिमती—Safe. स्वस्ति is an indeclinable. In the Veda, however, it is declined also. *Cf.* सचस्वा नःस्वस्तये. उपप्लवेभ्यः From difficulties, from mishaps. 'उपप्लवः सैंहिकेये विप्लवोत्पातयोरपि.

Shl. 49. एकधेनोः—From (the preceptor) who has only one cow. अपराधचण्डात्—Incensed at the offence. अपराधे सति चण्डात्. 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः'—Amara. कृशानुप्रतिमः—कृशानुः प्रतिमा यस्य comparable to fire, radiant like fire. स्पर्शयता—Pr.Par. Ins. s. of the causal of स्पृश् to touch 6. P. As a causative

verb, it means to give. 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्'—Amara. कोटिशः—crores. Here श comes in the sense of the Acc. when the word कोटि stands for many crores. बह्वीः कोटीः स्पर्शयति=कोटिशः स्पर्शयति.

Shl. 50. कल्याणपरम्पराणाम्—Of a series of blessings. ऊर्जस्वलं देहम्—The mighty body. ऊर्जस् n. means energy, might. To this वल(च्) is added as a possessive suffix. महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्—महीतलस्य स्पर्शनम्=महीतलस्पर्शनं तदेव महीतल स्पर्शनमात्रम्—(मयूरव्यंसकादि), तेन भिन्नम् (तृ० तत्पुरुषः), differing only in its contact with the surface of the earth. पदम्=स्थानम् abode. 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' Amara. पद means (*i*) an undertaking (*ii*) protection or shelter, (*iii*) abode, (*iv*) a spot, (*v*) a foot and (*vi*) a thing.

Shl. 52. निशम्य—Having heard. शम् to be tranquil 4 P. when preceded by नि means to hear. तदध्यासितकातराक्ष्या तेनाध्यासिता = तदध्यासिता. कातरे अक्षिणी यस्याः सा कातराक्षी. तदध्यासिता चासौ कातराक्षी च (कर्मधारयः) तया. Attacked by him (the lion) and therefore with terrified looks. The word अध्यासित may be understood to be an abstract noun as Malli does. In that case the comp. is to be expounded thus— तस्य अध्यासितं तदध्यासितं तेन कातरेऽक्षिणी यस्याः तया. सुतरां दयालुः—Exceedingly kind. सुतराम् is an Indeclinable. सु is a particle and तर (प्) is a suffix of the comparative degree. To this is added आम् by Pan. किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे, to denote excess or excellence of action.

Shl. 53. क्षतात् त्रायते इति क्षत्रः A Kshatriya is one who shields from injuries. This derivation of the word may appear faulty, for क्षत्र is made up of क्षत *f* injury from क्षण् to injure and त्र (from त्रै to protect). The form in the ablative would be क्षतः and not क्षतात्. But the fact is, as pointed out by Malli., that the poet does not give the actual derivation but only gives the meaning of the word

in his own words. रूढ lit. grown, hence well—known. उपक्रोशमलीमसैः प्राणैः किम्—What is the use of a life sullied by scandals ? उप+क्रुश् to cry means to cry down, to blame. मलीमस is irregularly derived by Pan. ज्योत्स्नातमिस्रा—It means dirty, foul. 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्—'Amara.

Shl. 54. अनुनय.—Reconciliation, gratification. विश्राणनात् By the giving away (of). It is a noun from श्रण् 10U. to give usually preceded by वि. रुद्रौजसा त्वया अस्यां प्रहतम्=रुद्रौजसा करेगान त्वत्कर्तृकोऽस्यां गवि प्रहतं प्रहार :—Your attack on the cow (has happened) through the might of Rudra. प्रहृत is here an abstract noun of the neuter gender.

Shl. 55. स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण—स्वस्य देहः स्वदेहः, तस्यार्पणम् = स्वदेहार्पणमेव निष्क्रय इति स्वदेहार्पणनिष्क्रयः तेन by a recompense in the form of the offer of his own body. भवतः from you. Here the suffix तसिल् (तस्) is added in place of the termination of the ablative case.

Shl. 56. परवान् —परः स्वाम्यस्यास्तीति. To 'पर' मतुप् is added. म is changed to व. परवान dependent. नियोक्तुः of the employer नि+युज् means to engage, to appoint. अक्षतेन Unhurt. क्षत is P. P. P. from क्षणु (क्षण्) to injure 8. P.

Shl. 57. अहं तव अहिंस्यो मतश्चेत्—If I am considered by you as not fit to be killed. The word मत has the sense of the present tense according to the rule 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' viz. that roots meaning to desire, to know and to honour take the suffix क्त in the sense of the present. When such a 'क्तान्त' form is used, the Genitive can be optionally used for the agent instead of the usual Instrumental. This accounts for the use of 'तव' in the sentence quoted above. एकान्तविध्वंसिषु--एकान्तं नितान्तं विध्वंसनशीलेषु—Which are invariably perishable. भौतिकेषु पिण्डेषु अनास्था indifference towards bodies made of the (five) elements. आस्था means (*i*) hold or support (*ii*) assembly, (*iii*) effort and (*iv*) regard. 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते'—Vishva.

Shl. 58. सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः—They say that friendship has for its cause conversation. आभाषण means addressing, conversing. 'स्यादाभाषणमालापः'—Amara. आभाषणं पूर्वं कारणं यस्य तम्. The ancient Aryas believed that talk established a sort of a relation even between strangers. They expressed this view of theirs in other similar words also—सख्यं साप्तपदीनमुच्यते viz. that friendship is contracted by walking seven steps together. सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुं नार्हसि--It does not behove you to reject the request of me, your friend. प्रणय means (*i*) confidence, (*ii*) request and (*iii*) love. 'प्रणयास्त्वमी'। विश्रम्भयाञ्चाप्रेमाणः'—

Shl. 59. तथेति गामुक्तवते हरये—To the lion who had spoken the words 'be it so'. गाम् Acc. sing of गो which means (*i*) paradise (*ii*) arrow, (*iii*) beast, (*iv*) speech, (*v*) thunderbolt, (*vi*) direction(*vii*)eye, (*viii*) ray, (*ix*) earth and (*x*) water. 'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले'—Amara. हरि means (*i*) Yama, (*ii*) wind, (*iii*) Indra, (*iv*) moon, (*v*) sun, (*vi*) Vishnu, (*vii*) lion, (*viii*) ray, (*ix*) horse, (*x*) parrot (*xi*) serpent, (*xii*) monkey and (*xiii*) frog. In all these senses the word is masculine and in the sense of 'brown', it is used in all three genders.

1 2 3 4 5 6 7 8 9
'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ।
10 11 12 13 14
शुकाहिकपिभेकेषु हरि र्ना कपिले त्रिषु ॥ '—Amara.

आमिषस्य पिण्डम्--A mass of flesh.

Shl. 61. अमृतायमानं वचः--Words acting li ke nectar, i. e., sweet as nectar. अमृतमिवाचरति इति अमृतायते, ततो लटः शानजादेशः. अमृतायमान is Pr. Par. of the base (Denominative root) अमृताय formed by adding क्यङ् (य) to the declined word (अमृत+अम्) and dropping the Nom. sing. ter. अम्. Before क्यङ् the final vowel of the base is lengthened by Pan. 'अकृत्सार्वधातुक्यो र्दीर्घः Here Malli. uses the word क्षीरस्रावः which grammar does not justify. According to Pan. 'प्र द्रुस्तुस्रुवः' III. 3.27. we can add घञ् to स्रु only when it is preceded by प्र, otherwise

the suffix अप् comes and the form is स्रवः. Hence क्षीरस्रावः should be changed either to क्षीरस्रवः or क्षीरप्रस्रावः. प्रस्राविणी— (the cow) with milk flowing. प्रस्रवोऽस्या अस्ति इति. Here प्रस्रव is to be understood as प्रकृष्टः स्रवः a Pradi comp.

Shl. 62. अन्तकः—Yama. अन्तयति इति who destroys. किमुतान्यहिंस्राः=अन्यहिंस्राः किमुत (सुष्ठु) न प्रभवः other beasts of prey are entirely incapable.

Shl. 63. प्रीता—P. P. P. from प्री (ञ्) 9 P. to please. वृणीष्व—Imp. 2nd prs. s. from वृ (ङ्) 9 A. to choose.

Shl. 64. मानितार्थी-- मानिता अर्थिनो येन who honoured supplicants. To the word अर्थ 'इन्' is added in the sense of असंनिहित not present. असंनिहितोऽर्थो येषां तेऽर्थिनः who have not got means or riches. हस्तौ समानीय = अञ्जलिं बध्वा having folded his hands. स्वहस्तार्जितवीरशब्दः—स्वहस्ताभ्याम् अर्जितो वीर इति शब्दो येन who acquired the title of a hero by his own arms.

Shl. 65. सन्तानकामाय—-सन्तानं कामयते इति तस्मै. Here with सन्तान as an *upapada*, the root कम् to desire 1 A. takes the suffix ण (अ) according to the Var. 'शीलिकामिभक्ष्या—चरिभ्यो णः.' Malli says that here the suffix is अण् (अ) ordained by the sutra कर्मण्यण्. But it is a mistake, for if it be so, the feminine suffix would be ङीप् (ई) by टिड्ढाणञ्—' and we shall arrive at an undesirable form सन्तानकामी(स्त्री), while the correct form is सन्तानकामा obtained with the suffix टाप् (आ). उपभुङ्क्ष्व—Imperative 2nd prs. s. from भुज् to eat, to protect 7 conj. भुज् is conjugated in the atmanepada when it does not mean ' to protect'.

Shl. 66. ऊधस्यम्— ऊधसि भवम् that which is in the udder i. e. milk. To ऊधस् is added य (त्) by Pan. 'शरीरावयवाच्च.' The reading औधस्यम् is rather anomalous, for vriddhi is hard to obtain here. षष्ठांशमुर्व्याः-etc.—According to the Aryan system of polity, a king received as tax one—sixth part of the produce of the protected land.

Shl. 67. विज्ञापिता—Requested. The form requires a little consideration. We know that ज्ञा is 'मित्' in the sense of killing, satisfying and telling (निशामन) and ज्ञप् of the 10th Conj. is also 'मित्'. Hence the penultimate vowel ought to have been shortened by 'मितां ह्रस्वः' This difficulty is got over by supposing that the root ज्ञा to order of the 10th Conj. is used here in a little different sense according to the view that roots have many meanings. For Haradatta there is no difficulty, for in place of निशामन (informing) he reads निशान (sharpening). हैमवतात् कुक्षेः—From the cave of the Himavat mountain. हिमवतोऽयं हैमवतः. प्रीततरा...more pleased. प्रीत is P. P. P. from प्री (ञ्) to please, to satisfy 9 P. तर (प्) is a suffix of the comparative degree. अश्रमेण—Without fatigue. Here the Instrumental is used according to the Var. 'प्रकृत्यादीनामुपसंख्यानम् .'

Shl. 68. प्रसन्नेन्दुमुखः with a face bright like the clear moon. प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य. प्रहर्षचिह्नानुमितम्—प्रहर्षस्य चिह्नानि=प्रहर्षचिह्नानि, तैः अनुमितम्. Inferred from the indications of joy. पुनरुक्तया वाचा In words that were a repetition.

Shl. 69. अनिन्दितात्मा—अनिन्दित आत्मा स्वभावोऽस्य with a blameless nature. सद्वत्सलः—सत्सु वत्सलः attached to the good. शुभ्रं यशोमूर्तमिव—Like (his) white fame incarnate. मूर्त is P. P. P. from मुर्छ् to faint, to grow 1. P.

Shl. 70. प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनम्—Blessings on the eve of departure. The word प्रस्थान literally meaning departure here stands for the time of departure. Hence we affix ठञ् (इक) by Pan. कालाट्ठञ्. Vamana the author of the Kashika says that affixing is desirable in such a case—यथाकथाञ्चिद् गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानात्प्रत्यय इष्यते.' स्वस्त्ययनम्=स्वस्ति इर्यतेऽनेनेति. राजधानी—Capital. राजा धीयतेऽत्रेति. With राजन् as an upapada in the Accusative, धा takes ल्युट् (अन) in the sense of 'अधिकरण'. The word राजधानी is a Genitive Tatpurusha Comp. It is

to be analysed as राज्ञां भानी. The analysis given above is meant to point out the sense in which affixing has taken place. वसिष्ठः—In form, it is the superlative degree of the word वसुमत् possessed of riches. By Pan. विन्मतोर्लुक् the suffix मत is elided before ईयसु and इष्ठ.

Shl. 71. धेनुः—A milch-cow, one who has but recently calved. 'धेनुः स्यान्नवसूतिका'—Amara. मङ्गलोदग्रतरप्रभावः—मङ्गलातिशयेन उदग्रः प्रभावो यस्य—With his power increased by the auspicious rites. हुताश—Fire. हुतम् अश्नाति इति.

Shl. 72. श्रोत्राभिरामध्वनिना—श्रोत्रयोः अभिरामो ध्वनिर्यस्य तेन giving out sounds delightful to the ear. अनुद्घातसुखेन—अविद्यमान उद्घातोऽत्रेति अनुद्घातः free from jolting. सुखयति इति सुखः giving comfort. अनुद्घातश्चासौ सुखश्च=अनुद्घातसुखः, तेन. स्वेनैव पूर्णेन मनोरथेन—The swiftly smoothly gliding car is here fancied to be the king's own desire fulfilled. The car was as comfortable as the realised wish was gratifying.

Shl. 73. अदर्शनेन आहितौत्सुक्यम्—Who had caused anxiety by his absence. उत्सुकस्य भाव औत्सुक्यम्. आहितम् औत्सुक्यं येन तम्. आहित is P. P. P. from धा preceded by आ (ङ्) ओषधीनां नाथमिव—Like the lord of the herbs, viz. the moon. ओषः पाको धीयतेऽत्रेति ओषधिः. नाथति ईष्टे इति नाथः ruler, master. प्रजार्थ-व्रतकर्शिताङ्गम्—In the case of the moon, the vow is to offer her digits to the gods. It is believed that the gods feed upon the ambrosia that the moon is made up of. They drink the moon in during the dark fortnight.

Shl. 74. पुरन्दरश्रीः—Having the majesty of Indra. पुरो दारयति इति. Here the upapada is पुर् to which मुम (म्) is added by Pan. वाचंयमपुरन्दरौ. उत्पताकं पुरम्. The city with flags flying. भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भुजे—On the arm equal in might to the lord of the serpents (Vasuki). भुजङ्गानामिन्द्रः=भुजङ्गेन्द्रः, तेन समानः सारोऽस्य तस्मिन्. सार when masculine means (*i*) strength, (*ii*) essence or substance and when neuter it means just. In the sense of 'the best' it is used in all three genders. 'सारो बले

स्थरांश चन्याख्ये क्लीबं वरे त्रिषु'—Amara. आससञ्ज—Placed. Past Perfect from सञ्ज् This root is Intransitive; it is only through the force of the preposition that it has become Transitive.

Shl. 75. नयनसमुत्थं ज्योतिः—The luminary (the moon) born of the eyes of Atri. According to the Harivansha (the suppliment to the Mahabharata), once it so happened that tears streamed from the eyes of the sage Atri. The huge quantity of the sparkling water was received as semen by the quarters. They were unable to hold it; therefore it flew into the heavens and there appeared as the moon. सुरसरित् इव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतम्—As the celestial stream (held up) the seed (of Shiva) deposited into it by Fire. The mighty seed of Shiva was received by Fire and then at the request of the gods, it was poured into the Ganges wherein Skanda was born. गर्भमाधत्त etc. bore a foetus pervaded by the essences (अनुभाव) of the guardians of the quarters.

CANTO III.

Shl. 1. उपस्थितोदयं भर्तुरीप्सितम्—The desire of the husband with its fulfilment approaching. The signs of pregnancy are his long cherished desire. सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्— सखीजनस्य उद्वीक्षणानां कौमुदीमुखम्— (which was) the beginning of moonlight to the eyes of her female friends. कुमुदानाम् इयं= कौमुदी— Of the lilies. The lilies bloom when the moon rises. निदानम्—Primary cause. 'निदानं त्वादिकारणम्'—Amara. दौर्हृदलक्षणं दधौ—Bore signs of pregnancy. A pregnant woman is considered to be द्विहृदया having two hearts. The foetus itself is called दौर्हृद. A pregnant woman is further called दौर्हृदिनी (गर्भवती) possessed of a foetus.

Shl. 2. शरीरसादाद् असमग्रभूषणा—Who had a few ornaments on account of the emaciation of the body. साद is derived from सद् to go, to perish, to decay 1 P. with the suffix घञ (अ). सदनं सादः decay. लोध्रपाण्डुना मुखेन (उपलक्षिता)—Characterized by a face pale like the *Lodhra* flower. शशिना— By the moon. शशिना [illegible] विरलतारका—विरलया मृग्यासु-

तारका यस्यां सा lit. where the stars are to be searched, *i. e.*, with a few lingering stars. प्रभातकल्पा—Almost dawned. प्रभाताद् ईषद् ऊना. Here to प्रभात कल्प (प्) is added as a Taddhita suffix in the sense of 'a little short of, approaching, a little incomplete (ईषदसमाप्ति) by Pan. 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः'. शर्वरी—The night. It comes from शॄ to harm, to destroy 9 P. with the Unadi suffix ष्वरच् (वर). Then the fem. suffix ङीष् (ई) is added by Pan. षिद्गौरादिभ्यश्च.

Shl. 3. मृत्सुरभि तदाननम्—Her face fragrant with clay. मृदा सुरभि=मृत्सुरभि. शुचिव्यपाये—At the lapse of summer. शुचि means (i) pure, (ii) unimpaired, (iii) embellishment, (iv) आषाढ (the month), (v) white, (vi) summer, (vii) fire, and (viii) a minister free from guile. 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोः सिते । ग्रीष्मे हुतवहेपि स्याद् उपधाशुद्धमन्त्रिणि'—Vishva. पयोमुचां पृषतैः —By the drops of water from the clouds. There are two words—पृषत mas. and पृषत् neu. to be declined like जगत्. वनराजिपल्वलम्—A small pond (puddle) in a row of trees. राजि is femi. 'वेशान्तः पल्वलं चाल्पसरः'—Amara.

Shl. 4. मरुत्वान्—Indra. मरुतः सन्त्यस्य इति. Here the त् of मरुत् is not changed to द् by झलां जशोऽन्ते, because by Pan. तसौ मत्वर्थे, a base ending in त् or स् is regarded as "भ" and not as "पद" before a Possessive suffix. The Sutra quoted for the change of त् to द् applies only when त is पदान्त (final in a 'पद'). अतोऽभिलाषे प्रथमे तथाविधे—In her pregnancy days, the queen Sudakshina ate clay as is the practice with women. The poet however accounts for this eating of clay in his own way. He fancies that she did so, for her child was destined to the enjoyment of the whole earth. It was just to give the child in the embryo a foretaste of the earth which he was to enjoy later on. दिगन्तविश्रान्तरथः—Whose chariot *will stop* at the extremities of the quarters. Here विश्रान्त has the sense of futurity, although क्त is ordained by Pan. in the sense of the past. This is in obedience to the canon that the sense of suffixes is subordinated to that of the termination of the main verb in a sentence. 'धातुसम्बन्धे

प्रत्ययः.' In the sentence अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनिता, the main verb is in the future tense (जनिता), but the word qualifying पुत्र is अग्निष्टोमयाजी which means 'one who performed the Agnishtoma sacrifice.' To यज् णिनि (इन्) is added in the sense of the past by Pan. करणे यजः. But if this sense of the suffix णिनि be insisted on, the sentence has no meaning. Hence 'णिनि' must give up its original sense here and conform itself to that of the main verb. A son would be born to him who *would perform* the Agnishtoma sacrifice.

Shl. 5. मागधी केषु विषयेषु स्पृहावती इत्यनुवेलम् आदृतः—Anxious every moment as to what things the princess of Magadha was desirous of. अनुवलम्—वेलायां वेलायाम् इति अनुवेलम्—An Indeclinable compound in the sense of वीप्सा' repetition. आदृत is क्तान्त in the active sense. आदृतः=आदृतवान्. मागधी—To the word मगध meaning a tribe of Kshatriyas and a country of that name, अण् (अ) is added as a Patronymic suffix by Pan. द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्. मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री मागधी.

Shl. 6. त्रिदिवे—In the heaven. तृतीया द्यौः (पृषोदरादिः). For this idea compare 'यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नध्यैरयन्त.' अनासाद्यम्—Unobtainable. न आसाद्यम्=अनासाद्यम्. It comes from सद् preceded by आ(ङ्) of the 10th conj. meaning to go, to obtain. वव्रे—Chose, from वृ(ञ्) to choose 8 A., Past Perfect.

Shl. 7. प्रचीयमानावयवा—With developing limbs. प्रचीयमाना अवयवा यस्याः सा. संनद्धमनोज्ञपल्लवा— संनद्धाः सञ्जाता मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा—With charming leaves grown. संनद्ध is P.P.P. from नह् 4 U. preceded by सम्. It also means armoured, ready etc. पुराणपत्रापगमात् अनन्तरम्—After the falling off of old leaves. पुराण is not a regular derivative; but since Panini himself uses it in the sutra पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु *iv.* 3. 105., therefore there is nothing to condemn it. The regular form, however, is पुरातन obtained by the augment तुट् (त्) inserted by the Sutra 'सायंचिरंप्राह्णे— *iv.* 1. 23.

Shl. 8. नितान्तपीवरम्—Extremely developed. सुम्सुपा comp. समन्तात् नीलम्=आनीलम्. आनीले मुखे यस्य तत्—With teats black all over. भ्रमराभिलीनयो:—Surmounted by bees. From ली (ङ्) 4 A. or ली to unite, to associate, P. P. P. सुजातयो: of the beautiful. शोभनं जन्म अनयो:. पङ्कजकोषयो: of two lotus-buds. कोष means (*i*) a bud (*ii*) a sword-case, (*iii*) a treasure and (*iv*) an oath among the gods. In all these senses the word is both कोष and कोश.

Shl. 9. निधानगर्भां सागराम्बराम् इव—Like the earth with treasures hidden underneath. निधानं निधि गर्भेऽस्या इति· सागरा एव अम्बराणि यस्या: सा lit. sea-garmented and therefore sea-girt *i. e.* the earth. अन्त: सलिलां सरस्वतीं नदीमिव—It is believed that the sacred stream (which loses itself in the sands of Rajaputana) has disappeared only on account of the preponderance of sin in the present age and is still running underneath the surface of the earth. ससत्त्वा—With child, pregnant. 'कृताभिषेका महिषी'—Amara. महिषी the crowned queen. The word comes from मह् to honour I. P.

Shl. 10. मन:समुन्नते:सदृशि:—Becoming the elevation of his mind. प्रियानुराग:—प्रियायाम् अनुराग: love for his wife. यथाक्रमम्= क्रममनतिलङ्घ्य not violating order, in succession. पुंसवन is a sacred sacrament performed according to the form prescribed in the sutras in the second or third month of pregnancy. For details see the Sanskara Vidhi by Swami Dayananda Saraswati. धृति *f.* means (*i*) a practice in yoga, (*ii*) fortitude, (*iii*) maintenance, (*iv*) a sacrifice and (*v*) satisfaction. 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु'—Vishva.

Shl. 11. सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्—सुरेन्द्राणां मात्रा अंशा इति सुरेन्द्रमात्रा:, ताभि: आश्रितो यो गर्भस्तस्य गौरवात्—On account of the heaviness of the foetus containing the portions of the guardians of the world (लोकपाल). उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया—उपचारस्य अञ्जलि:=उपचाराञ्जलि:, तत्र खिन्नौ हस्तौ यस्या:, तया—By her whose hands were pained in the act of folding for a formal

greeting. पारिप्लवनेत्रया—पारिप्लवे नेत्रे यस्याः तया—Whose eyes were

tremulous. पारिप्लव is derived from प्लु (ङ्) to go 1 A. with the suffix अ (च) in the sense of agency and with the additional *Svarthika* suffix by Pan. अ (ण्) प्रज्ञादिभ्यश्च V. 4. 38. In case we do not add this suffix, we have another form परिप्लव.

Shl. 12. कुमारभृत्याकुशलैः—कुमाराणां भृत्या= कुमारभृत्य treatment of children. कुत्सितो मारो (मदनः) येषां ते कुमाराः. भृत्या is derived from भृ(ञ्) to nurse, to support with the suffix क्यप् (य) by Pan. संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः III. 3. 99. कुमारभृत्यायां कुशलाः तैः adepts in the treatment of children. कुशान् लाति इति कुशलः one who can (safely) pluck off kusha grass. The tips of kusha are very sharp and pointed. One requires a good deal of skill for this business. Naturally people consider the "कुशल" men as चतुर (clever, skilful) and then the word कुशल is extended in its use and stands for proficient in anything. Now see Sanskrit foot-notes. गर्भभर्मणि अनुष्ठिते—When the nourishment of the foetus had been done. गर्भस्य भर्म=गर्भभर्म तस्मिन्. भर्मन् is a neuter noun from भृ to nourish. आप्तैर्भिषग्भिः—By the reliable physicians. 'आप्तः प्रत्यायितास्त्रिषु'—Amara. प्रतीतः—Delighted. It comes from इ (ण्) to go 2 P. with क्त and preceded by प्रति. प्रति+इतः=प्रतीतः. 'ख्याते हृष्टे प्रतीते'-Amara. आभ्रितां दिवामिव—Like the sky overcast with clouds. अभ्राणि सञ्जातानि अस्या इति आभ्रिता. To the word अभ्र is added the Taddhita suffix इत(च्) in the sense of 'तदस्य संजातम्' that has appeared there, risen there. We have many forms with this suffix. तारकाः सञ्जाता अस्य इति तारकितं (नभः) (the sky) wherein stars have appeared. Similarly are formed क्षुधित, तृषित, कण्टकित, रोमाञ्चित, व्याधित, दुःखित etc.

Shl. 13. असूर्यगैः उच्चसंश्रयैः—The (ग्रहाः) planets are said to set when they are in conjunction with the sun. Raghu was born at a time when they were in their *high* positions and were not in conjunction with the sun. त्रिसाधना शक्तिः—

Power produced by three means—majesty, council and energy. Usually we regard these means as powers in themselves and say with Amara 'शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः'

Shl. 14. दिशः प्रसेदुः—The quarters brightened. प्रदक्षिणार्चिः (अग्निः) Fire with its flames tending to the right प्रदक्षिणम् अर्चिर्यस्य सः. शुभशंसि—Indicative of good. शुभस्य शंसोऽस्यास्ति इति. लोकाभ्युदयाय—For the well-being of the world. तादर्थ्ये चतुर्थी.

Shl. 15. अरिष्टशय्यां परितः—Around the bed in the lying-in chamber. The Acc. is used according to the Var. 'अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि.' नास्ति रिष्टमत्र इति free from risk, safe. विसारिणा तेजसा—By the spreading lustre. विशेषेण सर्तुं शीलमस्य इति विसारि तेन. Here णिनि (इन्) is added by Pan. 'सुप्युपपदे णिनिस्ताच्छील्ये.' हतत्विषो निशीथदीपाः—The mid-night lamps with their light dimmed. हता त्विड् येषां ते हतत्विषः. नितरां शेरतेऽस्मिन्निति निशीथः, derived from (शीङ्) to sleep 2 A. with the Unadi suffix थ (क्).

Shl. 16. शुद्धान्तचराय जनाय—To people moving in the harem. शुद्धा उपधाशुद्धा अन्ते समीपे अस्य इति शुद्धान्तः. अमृतसंमिताक्षरम्—अमृतेन संमितानि अक्षराणि यस्मिन्कर्म्मणि तद्यथा तथा (an adverbial adjunct) in accents as sweet as nectar. संमित means सदृश; it is included by Dandi in the long list of words denoting similarity (सादृश्यवाचक). Mammata uses the word in this very sense in काव्यं यशसेऽर्थकृते कान्तासंमिततयोपदेशयुजे.

Shl. 17. निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा—With an eye as steady as a lotus in a windless place (part of a tank). निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्माद् इति निवातः. निवाते पद्मम् इव स्तिमितं तेन. गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि—The great joy could not be contained within himself. महोदधेः पूरः— The flood of the great ocean. 'पूरो जलप्रवाहे स्याद् व्रणसंशुद्धिखाद्ययोः'—Medini.

Shl. 19. सुखश्रवा-सुखः श्रवो येषां ते pleasant to hear. वारयोषिताम् of courtezans. वारस्य गणस्य योषित् वारयोषित् (गणिका). दिवौकसाम्

of the denizens of heaven, viz. the gods. द्यौरोको येषां ते दिवौकसः. ओकस् n. means a house. It is derived irregularly from उच् to be associated with, with the suffix असुन् (अस्). There is also another form of the word—ओक (ending in अ) derived irregularly from उच् with the suffix क (अ) by Pan. ओक उच: के vii. 3. 64. In the analysis given above, the first member is दिव्. For the change of ओ to औ, we have to class this word with the पृषोदरादि. According to Vishva, there is one word दिव also.—'दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे.' Beleiving this to be the first member we have no difficulty. दिवम् ओको येषां ते दिवौकसः. व्यजृम्भन्त—Appeared, were displayed. जम्भ and जृम्भ both mean to yawn. With वि, जृम्भ comes to mean to appear, to be manifest. *Cf.* आत्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे—Kumara. With उत् it means to show courage, to have courage. *Cf.* व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते—Bhartrihari.

Shl. 20. संयतः—Confined. It is from यम् to control, to check with the suffix क्त. With the preposition सम्, it comes to have the sense of confining allied to the original sense of controlling. ऋणम्—A debt. In form it is an irregular क्तान्त. The only justification for it is that it is so used by Panini himself in the sutra ऋणमाधमर्ण्ये viii. 2. 60. The regular form, however is ऋत which means truth as in ऋतं वच्यामि.

Shl. 21. पार्थिवः—Lord of the earth. पृथिव्या ईश्वर इति. To पृथिवी अ(अ्), is added by Pan. 'तस्येश्वरः'. अयम् अर्भकः श्रुतस्य परेषां च अन्तं यायाद् इत्यवेक्ष्य etc. Here the poet accounts for the choice of the name Raghu. Having kept in mind that this child should be able to go to the end of learning and vanquish his enemies, the king named his son *Raghu*, for that is the word that adequately conveys the king's intentions. 'रघु' means one who traverses, crosses or surmounts. There is the elision of the nasal and the ल of the root is optionally changed to र् according to the rule 'बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते'. यायात् = यातुशक्नुयात् by Pan. 'शकि लिङ्च,' *Cf.* 'कुर्यां

=कर्तुं शक्नुयाम्) हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये.' श्रुतं शास्त्रावधृतयोः— Amara.

Shl. 22. हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशात्—By the entry of a ray of the sun. This is how the moon is lighted. The Samhita of Varahamihira also says exactly the same thing. See commentary. For the derivation of दीधिति see Sans. foot-notes.

Shl. 23. उमावृषाङ्कौ—Parvati and Shiva. For the origin of the name 'उमा', read the line उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम'—Kumara I. 26. The line means that when Parvati began to practise penances to win over Shiva (who had no mind to marry), her mother, considering the frailness of her limbs, forbade her, saying 'Oh! Do not.' This incident gave her the name उमा. शचीपुरन्दरौ —Indra and his wife शची. पुरन्दर lit. means shatterer of cities. With पुर् as an *upapada*, दृ to tear 9 P. takes खच् (अ). Then the augment मुम् (म्) is ordained by Pan. 'वाचंयमपुरन्दरौ'.

Shl 24. भावबन्धनं परस्पराश्रयं रथाङ्गनाम्नोः प्रेम—The reciprocal love of the Chakravaka birds that linked their hearts. भावो बध्यतेऽनेनेति भावबन्धनम्. रथाङ्गनाम्नोः—रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा चेति रथाङ्गनामानौ तयोः. If a word of the masculine gender and another of the feminine are compounded in the sense of copulation (इतरेतरयोग), the masculine form only is retained. This is technically called 'एकशेषद्वन्द्व', पर्यचीयत—Was grown of itself. This is a Reflexive Passive construction. *Cf*. लूयते केदारः स्वयमेव.

Shl. 25. प्रथमोदितं वचः—Words first spoken. उदित. P. P. from वद् to speak I. P. धात्री—A nurse. धात्री means (*i*) mother, (*ii*) the amalaka plant, (*iii*) earth and (*iv*) a nurse. 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु'—Vishva. प्रणिपातशिक्षया —प्रणिपातस्य शिक्षा तया through instruction to bow.

Shl. 26. शरीरसंयोगजैः सुखैस्त्वचि अमृतं निषिञ्चन्तम् इव=As if instil-

ling nectar in the skin by virtue of pleasures produced by a contact with the body. शरीरेण योगः, तस्माज्जातिः. To जन् to be born 4 A. ड (अ) is added here by Pan. पञ्चम्यामजातौ III. 2. 98. The स् of सिच् to sprinkle 6 P. in निषिञ्चन्तम् is changed to ष् by Pan. उपसर्गात्सुनोति... VIII. 3. 65, which says that सु(ञ्), सू to impel, स्था, सिच् and others change their स् to ष् when prepositions ending in 'इण्' precede them, e. g., अधि+स्थाता=अधिष्ठाता, अभि+सेक:=अभिषेक: etc. उपान्तसंमीलितलोचन:—उपान्तयाः संमीलिते लोचने यस्य सः whose eyes were closed at the corners.

Shl. 27. स्थितेरभेत्ता—Maintainer of traditions (मर्यादापालक:) परार्ध्यजन्मना तेन—Through him of exalted birth. To परार्ध we add य (त) by Pan. 'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च.' परः श्रेष्ठोऽर्धो (भागः) तत्र भवः. The word अर्धः simply means a portion. It is to be used in the neuter when an equal division into two parts (समप्रविभागः) is meant. गुणाग्र्यवर्तिना स्वमूर्त्तिभेदेन—Through another form of his own which works with the best of the qualities. There are three qualities—सत्त्व, रजस् and तमस् in the primordial matter. सत्त्व (luminosity) is the best of them. To the word अग्र we add यत् by Pan. 'अग्राद्यत्' in the sense 'तत्र भवः'. अग्रे भवोऽग्र्यः foremost. संर्ग:—Creation. It is derived from सृज् to create 6 P. It means (i) nature, (ii) release (iii) resolve, (iv) a chapter, and (v) creation. 'सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्याय-सृष्टिषु— Amara. स्वस्या मूर्त्तः भेदः=स्वमूर्त्तिभेदः.

Shl. 28. वृत्तचूलः—वृत्ता चूला (चूडा) यस्य सः whose tonsure-ceremony was performed. वृत्त is P. P. P. from वृत् to be 1 A. which is सेट्. Here before क्त, इट् is prohibited by Pan. 'यस्य विभाषा.' This ceremony is performed in the first or the 3rd year of the child's birth. चलकाकपक्षकैः सवयोभिरमात्यपुत्रैः—Along with the sons of ministers of equal age and with moving side-locks. चलाः काकपक्षका येषां तैः. काकपक्ष इव काकपक्षकः. Here क (न्) is added by Pan. इवे प्रतिकृतौ. समानं वयो येषां तैः सवयोभिः.

Here समान is changed to स by Pan. ज्योतिजनपदरात्रिनामगोत्ररूपस्था-नवर्णवयोवचनबन्धुषु VI. 3. 85. अमात्यपुत्रैः=अमात्यानां पुत्रैः. अमा an indeclinable means (i) together with and (ii) near. To अमा is added त्य(प्) by Pan. अव्ययात्त्यप्. अमा सह समीपे वा भवोऽमात्यः a councillor. पुन्नरकात् त्रायत इति पुत्रः. According to Sayana, 'पुत्' is a name for hell. 'पुदिति नरकस्याख्या.' वाङ्मयम् आविशत् entered (the vast field of) literature. To वाक् मय (ट्) is added by Pan. तत्प्रकृतवचने मयट्, वाङ्मयम्=शब्दजातम्. Here the change of क् to a nasal of its own class (ङ्) is obligatory by the Vartika 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' which is read under the sutra यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा. Yaska derives समुद्र as सम-भिद्रवन्त्याप एनम् to which waters flow from all sides.

Shl. 29. विधिवद् उपनीतम्—Invested with the sacred thread according to the rites. विधिमर्हति इति विधिवत्. Here वति (वत्) is added by Pan. तदर्हम् V. 1. 117. नी with उप lit. means to bring near. उपनयन then stands for a ceremony wherein a young boy is brought near to his future teacher. The chief feature of this ceremony is the investiture with the sacred thread (उपवीत). When a boy is thus invested, he is literally brought near his preceptor. He is to live constantly in the company of his Guru. Consequently he gets the name अन्तेवासिन्. विपश्यश्चिन्तयत इति विपश्चित् learned. It is an irregular formation. वि+नी means to educate, to train or discipline. अवन्ध्ययत्नाः—अवन्ध्या यत्ना येषां ते successful in their efforts. क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति—Education imparted to a worthy recipient bears fruit. Malli interprets the word क्रिया in the sense of शिक्षा on the authority of Yadava's Lexicon ; but that sense is very unusual, although in the parallel instance quoted by him 'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्' the sense undoubtedly appears to be that of education.

Shl. 30. समग्रैर्धियो गुणैः—By the entire qualities of the

mind. According to Kamandaka, these qualities are: Tendency to be attentive (शुश्रूषा), attention (श्रवणम्), grasp (ग्रहणम्), retention (धारणम्), conjecture or reasoning (ऊहापोह:) comprehension of the sense (अर्थविज्ञानम्) and complete understanding (तत्त्वज्ञानम्). चतुरर्णवोपमाः चतस्रो विद्याः—The four sciences like the four oceans. चत्वारोऽर्णवा उपमा यासां ताः a Bahuvrihi comp. in which 'चतुरर्णव' is Dvigu. The four sciences are :—आन्वीक्षिकी (Logic), त्रयी (Vedic lores), वार्ता (=वाणिज्यम्= art of buying and selling) and दण्डनीति (Politics).

Shl. 31. रौरवीं त्वचं परिधाय—Having worn the hide of the *ruru* deer. रुरोरियं रौरवी, of the *ruru* deer. 'रुरुर्महाकृष्णसारः'—Yadava. पितुः— Ablative singular. The person from whom we learn something gets the technical name 'अपादान' by Pan. आख्यातोपयोगे, and then takes the 5th case terminations by Pan. अपादाने पञ्चमी. अभूत—Aorist 3 per. s. from भू to be 1 P.

Shl. 32. महोक्षतां स्पृशन् वत्सतर इव—Like a young calf entering on the condition of a huge bull. To वत्स we add ष्टरच् (तर) to denote the second stage of life (तनुत्व) by Pan. वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे V. 3. 91. महान् उक्षा=महोक्षः Here उक्षन् is changed to 'उक्ष' by Pan. 'अचतुरसुचतुरविचतुर—'. कलभः— The young of an elephant. 'कलभः करिशावकः'—Amara. यौवनभिन्न-शैशवः=यौवनेन भिन्नं शैशवं यस्य with his childhood supplanted by youth. For the grammatical formation of यौवन and शैशव see notes to Shl. 8 of the first Canto.

Shl. 33. गोदानविधेरनन्तरम्—After the ceremony of hair-cutting. गावो लोमानि दीयन्तेऽस्मिन् इति गोदानम्. The word गो means hair. दान is derived from दो to cut 4 P. with the suffix ल्युट् (अन). Here गोदान is the same thing as the केशान्त ceremony laid down by Manu who says that among the Kshatriyas, this ceremony is performed in the 22nd year. गुरुः—Father. गुरु means Brihaspati, father etc. गुरु गीष्पतिपित्रादौ—

Amara. तमोनुदम् प्राप्य—Having obtained the moon. तमोनुद् means (*i*) fire, (*ii*) the moon, (*iii*) and the sun. तमोनुदाऽग्निचन्द्रार्काः—Vishva.

Shl. 34. युगव्यायतबाहुः—युगौ इव व्यायतौ बाहू यस्य with arms long as the pole of a carriage. व्यायत in form is 'क्तान्त' from यम् with वी and आ. It comes to mean long. With these prepositions, this root also means to take physical exercise, the word for which is व्यायाम. नासौ मेद्यति यो नित्यं व्यायच्छते one who takes daily exercise does not get fat. असलः—Strong. Here by Pan. 'वत्सांसाभ्यां कामबले', ल (चू) is added as a possessive suffix to अंस which loses its original sense of 'a shoulder'. कपाटवक्षाः—कपाट इव वक्षो यस्य सः with a chest as broad as a door. वक्षस् is neuter. परिणद्धकन्धरः—परिणद्धा कन्धरा यस्य of a developed neck. 'परिणाहो विशालता'—Amara. परिणद्ध is 'क्तान्त' from परि+नह् to tie 4 U. In our notes to I. 5. we have said that कम् means head. कं धारयति इति कन्धरा. Here with कम् as an *upapada* in the sense of the acc., we add खच् (अ) to the causal of धृ(ञ्) 1. U. by Pan. संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः when the word so formed is a name. By virtue of this suffix, the augment मुम् (म्) is inserted after क and the penultimate vowel of धारि is shortened. Both the augment and the shortening we notice in the form. परन्तपः (परान् तापयति इति). वपुःप्रकर्षः is one word meaning excellence or superiority of form वपुषः प्रकर्षः.

Shl. 35. नितान्तगुर्वीं धुरं लघयिष्यता—By him intending to lighten the extremely heavy yoke (of government) लघ्वीं करोति इति लघयति. In the sense of आख्यान (telling) or करण (doing) we form Denominative verbs by adding णिच् (इ) to crude nominal forms (प्रातिपदिक). Before णिच् the base undergoes various modifications. Some of them are that the Pratipadika is restored to its masculine form, the "टि" portion is dropped, the ऋ of पृथु, मृदु, कृश and दृढ is

changed to र etc. etc. लघयित्वा is the Ins. S. of लघयिष्यत् a Future participle formed by adding णिच् to लघु which drops its "टि" (उ). लघ्वी — a fem. Formed by adding ङीष् (ई). To adjectives of quality ending in उ this suffix is optionally added. We can say therefore either पट्वी बाला or पटु बाला. निसर्गसंस्कारविनीतः—निसर्गेण संस्कारेण च विनीतः refined by nature and education. इति denotes reason. *cf.* वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि —I inquire for I am a foreigner. युवराजशब्दभाक्—युवराज इति शब्दं भजत इति. युवा चासौ राजा च young king, Crown prince. Here to भज् 1 U. ण्वि is added and is afterwards dropped altogether. It serves to lengthen the penultimate vowel only.

Shl. 36. नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरम्—Next to the original abode in the form of the king. आयतनम्=आयतन्तेऽत्रेति. अविद्यमानम् अन्तरम् अस्य=अनन्तरम्=संनिहितम्. श्रीः Kingly fortune. आस्पदम् an abode प्रतिष्ठितं पदम् आस्पदम्. Here between आ (ङ्)and पद सुट् (स्) is inserted by Pan. 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्.' युवराजसंज्ञितम्—It qualifies आस्पदम्. युवराज इति संज्ञा सञ्जाता अस्य इति. Here to the word युवराजसंज्ञा, इत (च्) is added in the sense तदस्य संजातम् by Pan. तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्. नवावतारम् उत्पलम्—A fresh grown lotus. नवोऽवतारो यस्य. The word अवतार is derived from तॄ preceded by अव in the sense of करण or अधिकरण by Pan. अवे तॄस्त्रोर्घञ्. अवतार means steps ('ghat') by which we descend to a tank for a bath. In the sense of mere descent, the form is अवतर derived with the suffix अ (प्). This is the sense that is plainly meant in the word नवावतार qualifying उत्पल. Hence this is an undesirable use of the word. On this, Vamana, the author of the Kavyalankara sutra-Vritti remarks 'अवतरावचाययशब्दयोर्ह्रस्वदीर्घव्यत्यासो बालानाम्.' It means it is only the ignorant who confuse अवतर and अवतार and अवचाय and अवचय. कमलम्=कं जलम् अलति भूषयति इति lit. that which lends beauty to water, a lotus.

Shl. 37. विभावसुः—विशिष्टा भा वसु (धनम्) अस्य इति fire. सारथिः —charioteer. It is derived from सृ to move (with the causal sense latent) with the Unadi suffix थथिन (थि). धनव्यपायः=धनानां व्यपायः passing away of the clouds, lapsing of the rainy season. गभस्तिमान्=गभस्तयःकिरणाः सन्त्यस्य इति the sun. कटप्रभेदः =गण्डस्य स्फुटनम्=bursting of the temples, flow of ichor.

Shl. 39. गूढविग्रहः=गूढो विग्रहो यस्य in an invisible form. विग्रह means (i) body (शरीर), (ii) war and (iii) dissolution or amplification (विस्तार).

Shl. 40. विषादलुप्तप्रतिपत्ति सैन्यम्—The army which was at a loss for what to do out of dejection. विषादेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्. सेना एव सैन्यम्. Here ष्यञ् (य) is added as a स्वार्थिक suffix by the Var. चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्. कुमारः= a youth, prince. कुत्सितो मारो (मदनो) ऽस्य इति.

Shl. 41. तदङ्गनिस्यन्दजलेन—With the water of secretion of her body. तस्या अङ्ग=तदङ्गम्. तदङ्गस्य निस्यन्द एव जलं तेन. अतीन्द्रियेषु भावेषु—In things beyond the senses. इन्द्रियाणि अतिक्रान्त इति अतीन्द्रियः—a Pradi comp. दिलीपनन्दनः—दिलीपस्य नन्दनः, नन्दयति इति नन्दनः. Here ल्यु (अन) is added by Pan. नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः'.

Shl. 42. पर्वतपक्षशातनम्—पर्वतानां पक्षाणां शातनः तम्. In the causative शद् is changed to शत्-शत्रून् शातयति destroys his enemies. सूतनिषिद्धचापलम्—सूतेन निषिद्धं चापलं यस्य whose mischief was forbidden by the charioteer.

Shl. 44. अजस्रदीक्षाप्रयतस्य—अजस्रायां दीक्षायां प्रयतस्य busy with constant sacrifices. अजस्र is derived from the root जस् to give up 4 P. with the suffix 'र' and then negatived. It is an indeclinable according to the grammarian Apishali. क्रियाविघाताय—To destroy the sacrifice. Here क्रियाविघात takes the 4th case terminations according to Pan. 'तुमर्थाच्च भाववचनात्'

which means that an abstract noun may take the 4th case terminations to express the sense of the Infinitive of purpose.

Shl. 45. त्रिलोकनाथेन त्वया— By you, the lord of the three worlds. Malli expounds this compound as : त्रयाणां लोकानां नाथः त्रिलोकनाथः तेन. This means that he regards it as a "त्रिपदतत्पुरुष" which we can have in words like द्व्यहजातः only. If we consider त्रिलोक as द्विगु we shall have to explain it as त्रयाणां लोकानां समाहारः 'त्रिलोकी'. Hence the only way to get out of the difficulty is to consider the word लोक as standing for लोकसमुदाय and analyse त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोकः तस्य नाथः. नियम्याः are to be checked, chastised. According to Pan. 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे'. यम् takes य(त्) only when it is not preceded by a preposition. The form should be therefore यम्य or with a preposition नियाम्य (derived with ण्यत्). Grammar does not lend any direct support to the form नियम्याः used by the poet. But the Vartikakara uses नियम्य in the sentence तेन न तत्र भवेद् विनियम्यम्. Hence नियम्य also passes current.

Shl. 46. मलीमसां पद्धतिं नाददते—They do not resort to a dirty path. पादाभ्यां हन्यत इति पद्धतिः. Here पाद is changed to पद् by Pan. 'हिमकाषिहतिषु च.'

Shl. 48. आत्थ—Present 2 prs. s. from ब्रू (ञ्) 2U. The root ब्रू optionally takes the terminations of the Past Perfect (लिट्) in the first five places and ब्रू is then replaced by 'आह्'. आह, आहतुः, आहुः, आत्थ and आहथुः. राजन्यकुमार— O royal prince. राज्ञोऽपत्यं राजन्यः. Here य (त्) is added by Pan. राजश्वशुराद्यत् IV. 1. 137. and the elision of "टि" (अन् ordaind by Pan. भस्य टेर्लोपः VII. 1. 88 is sublated by Pan. ये चाभावकर्म्मणोः VI. 168.

Shl. 49. पुरुषोत्तमः—पुरुषेषु उत्तमः. Some say that if we can have the form पुरुषोत्तम by considering it to be a Locative Tat purusha, the sutra 'न निर्धारणे' prohibiting

the compounding of a word in the genitive used in the sense of specification, with another word, becomes useless, being deprived of all scope. To this others reply that the word पुरुषोत्तम (सप्तमी तत्पुरुष:) differs in accent from the word पुरुषोत्तम (षष्ठीतत्पुरुष:). The former will have the original accent of the first component and the latter will be accented on the final syllable. All this means that in the presence of the Sutra न निर्धारणे, पुरुषोत्तम cannot be accented on the final syllable, for then the first member पुरुष cannot be in the genitive. Kaiyata, the renowned commentator of the Mahabhashya says that the Sutra 'न निर्धारणे' applies only when the class out of which specification is to be made, the person or thing specified and the ground of specification are all expressed in words. Since no ground o specification (निर्धारणहेतु:) is expressed by the poet, we can have the genitive Tat purusha also. पुरुषाणाम् उत्तम:=पुरुषोत्तम:. Mahamahopadhyaya Pandit Shiva Datta, an eminent grammarian of modern times says that पुरुषोत्तम:. may be a Karmadharaya comp., उत्तम being placed next by Pan. राजदन्तादिषु परम्. He corroborates this view of his by a quotation from the Bhagvad Gita "उत्तम: पुरुषस्त्वन्य: परमात्मेत्युदाहृत:". एष न: शब्दो द्वितीयगामी न—This title of ours does not belong to a second. गच्छति इति गामी. Here णिनि (इन्) is added is the sense of 'आवश्यक' by Pan. 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि.'. द्वितीयं गामी इति द्वितीयगामी an accusative Tat purusha according to the Var. गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम्.

Shl. 50. कपिलानुकारिणा मया etc. The first half of the verse, as it runs, means that in removing the horse I (Indra) have followed Kapila (who also once took away the horse). This evidently means that Indra falsely charges Kapila with theft. But all this is not at all meant by the poet. He means that Indra only compares himself to Kapila in point of the potency of wrath—a sense which the sentence does not easily yield. See Sans. foot notes. सगरस्य सन्तते: पदव्यां पदं मा निधा:—Do not you tread on

the path of the sons of Sagara, viz. do not stand in my way as the sons of Sagara did. The story here alluded to runs briefly as follows:—Once the King Sagara, intending to perform the *Ashvamedha* sacrifice, let loose his horse to roam unchecked. Indra assumed the form of a *Rakshasa* and took away the horse to the nether regions. The sixty thousand sons of Sagara, busied themselves with the search for the horse and reached the nether regions by digging up the earth. There they saw the horse grazing by the side of Kapila and consequently were led to believe that it was he who had stolen away the horse. They disturbed the penances of the sage and invoked his wrath by false imputations. Thereupon the enraged sage consumed all of them to ashes.

Shl. 51. अपभयः—अपगतं भयं यस्य सः fearless. शस्त्रम्—It is derived from शसु to kill 1 P. with ष्ट्रन् by Pan. 'दाम्नीशस—' III. 2. 182. कृती—कृतम् अनेन इति successful. We add इनि (इन्) to 'इष्ट' and other words in the sense of अनेन कृतम् according to Pan. 'इष्टादिभ्यश्च' V. 2 88. With words so formed, we affix the seventh case terminations to the object by the Var. 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्'. आम्नाती वेदे one who has studied the Veda. अधीती व्याकरणे one who has studied grammar.

Shl. 52. शरासनम्—शरा अस्यन्तेऽनेनेति a bow. आलीढविशेष शोभिना वपुः प्रकर्षेण अतिष्ठत्–Stood with his excellent form all the more charming on account of the *Alidha* posture. There are five ways in which archers stand. The first posture is वैशाख wherein the feet are three *vitastis* apart, the second is मण्डल wherein the feet are brought round to make an arch, the third is समपद wherein the feet are in one and the same line, the fourth is आलीढ wherein the right leg is forwarded and the left bent behind it and the fifth is प्रत्यालीढ which is the reverse of आलीढ.

Shl. 53. अवष्टम्भमयेन पत्रिणा—By an arrow in the form of defiance. Malli paraphrases अवष्टम्भमयेन by स्तम्भरूपेण which he late S. P. Pandit translates: (by an arrow) in the form

of a post. The late Principal Apte understands that here no actual arrow is meant but only the metaphorical arrow of defiance (स्तम्भ). This rendering is preferable, although Malli's 'स्तम्भ' is dubious. गोत्राभिद्—Indra. गां त्रायत इति गोत्रः a mountain, lit. that which protects the earth. गोत्रान् भिनत्ति इति गोत्रभिद्. Indra is so called, for it is said that in times of yore, the mountains were winged like birds and could fly from place to place. They worked great havoc whereever they happened to settle. Indra threrefore clipped their wings with his thunderbolt. नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुषि—On a bow which is a momentary signal of a fresh mass of clouds. Here the bow referred to is the rainbow. अमोघम्—Not useless, effective. This sense becomes clear in अमोघाशिषः सन्ति देवाः. सायकः—An arrow. अवस्यति प्राणान् इति. It comes from सो 4. P. to finish.

Shl. 54. भीमासुरशोणितोचितः—भीमानाम् असुराणां शोणिते उचितः (=समवेतः, संसक्तः) accustomed to the blood of the terrific demons. बिभेत्यस्माद् इति भीमः of whom one is afraid. Here to भी 3 P. 'म' is added as an Unadi suffix in the sense of the ablative by Pan. 'भीमादयोऽपादाने', अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान् इति असुराः or असुषु प्राणेषु रमन्ते. Here 'ड'(अ) is added to रम् to sport 1 A. by the Var. 'अन्येभ्यो पि दृश्यते'. आशुगः—आशु गच्छति इति an arrow. It also means wind. 'आशुगौ वायुविशिखौ'—Amara.

Shl. 55. कुमारविक्रमः - कुमारस्य विक्रमः=कुमारविक्रमः. कुमारविक्रम इव विक्रमो यस्य सः Bahuvrihi. When the first member (a compound in itself) standing for the standard of comparison (उपमान) is compounded with another word so as to give us a Bahuvrihi comp., the second member (उत्तरपद) is dropped, as we notice in the analysis given above. सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ भुजे—On the arm, the fingers of which were hardened by patting the celestial elephant (ऐरावत). सुरद्विपस्य आस्फालनेन कर्कशा अङ्गुलयो यस्य तस्मिन. शचीपत्रविशेषकाङ्किते—शच्याः पत्रविशेषकैरङ्किते marked by the leaf-paintings of Shachi. According to Amara विशेषक is a तिलक; but Malli paraphrases 'पत्रविशेषकेषु' in Kumara. III. 33 by पत्ररचनासु.

Shl. 56. स तस्मै भृशं चुकोप—He was exceedingly angry with him. Here the Dative (तस्मै) is used by Pan. क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यम्प्रति कोपः *viz.* the person with whom we are angry or of whom we are envious or jealous gets the technical name 'सम्प्रदान'. केशव्यपरोपणम्—The cutting off of the hair. व्यपरोपण =वि+अप+रोपण. रोपण is a noun from the causative of रुह् to grow 1 P. which optionally changes its ह to प in the causal sense by Pan. 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्.'

Shl. 57. उपान्तस्थितसिद्धसैनिकं तुमुलं युद्धम्—A fierce fight wherein the *siddhas* and the soldiers stood on the border. उपान्ते स्थिताः सिद्धाः सैनिकाश्च यस्मिन्. सेनां समवैति इति सैनिकः a member of an army, that is a soldier. To सेना, the suffix ठक् (इक) is optionally added by Pan. 'सेनाया वा.' According to Amara, तुमुल is a noun meaning रणसङ्कुल tumult or confusion of battle. But the Trikandashesha gives a meaning which fits in better. According to it तुमुल=व्याकुलरण a tumultuous or fierce fight. गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः—गरुत् पक्षः तद्वन्तो गुरुत्मन्तः, आशिषि (दंष्ट्रायां) विषं येषां ते आशीविषाः serpents त इव भीमदर्शनाः (भीमं दर्शनं येषां ते)तैः—(By the arrows)as dreadful to look at as the *garudas* and serpents.

Shl. 58. अतिप्रबन्धप्रहिताः—Cast down in quick succession. अतिप्रबन्धेन प्रहिता इति. प्रबन्ध means continuity, unbroken succession. Panini himself uses this word in this sense in the sutra नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' III. 3. 135. निर्वापयितुम् —To quell, to extinguish. It is Infinitive from the causative base निर्वापि (from the primitive root निर्+वा to blow). *Cf.* निर्वाणो दीपः the lamp is extinguished.

Shl. 59. प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं ज्याम् अलुनात्—Cut off the string that was roaring deeply like the ocean when churned. प्रमथ्यमानोऽर्णव इव धीरं यथा स्यात्तथा नदति इति ताम्. Here णिनि इन्) is added to नद् to sound by Pan. कर्तर्युपमाने III 2. 79. which means that णिनि (इन्) is added to a root when the *upapada* is an agent (कर्ता) standing for a standard of comparison (उपमान). विडौजसः of Indra. For the derivation of विडौजस् see our Sans. foot-notes and the Commentary.

Shl. 60. विवृद्धमत्सरः—Whose hostility was augmented. विवृद्धो मत्सरो ऽस्य इति. महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितम्— Accustomed to the clipping off the wings of mountains. महीं धरति इति महीध्र: a mountain. Here the root धृ takes क (अ) by the Var. 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्'.

Shl. 62. शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे – In the hostile position cruel on account of the use of weapons. विपक्षस्य भाव:=विपक्षभाव: शात्रवम्. शस्त्राणां व्यवहारेण निष्ठुरे=शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे. वृत्रहा-- वृत्रं हतवान् Slayer of the demon वृत्र. According to the school of the Etymologists वृत्र is nothing but a cloud. Cf. 'तत्को वृत्र: ? मेघ इति नैरुक्ता:'.

Shl. 63. आयुधम्—A weapon. आयुध्यतेऽनेन इति. Here to युध 4 A. क (अ) is affixed in the sense of the suffix घञ् by the Var. 'घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्.' वासव:— Indra. वसूनि सन्त्यस्य इति. वसु takes the possessive suffix अ (ण्) by the Var. 'अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य:—'. वासव literally means possessed of riches. मघवन् another designation of Indra also means the same thing. In fact the name इन्द्र also means ऐश्वर्यवान् from its derivation (इन्दति इति). अवेहि— Know. अव+इहि Imp. 2 prs. s. from इ to go 2 P.

Shl. 64. सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम्—Which tinged the fingers with the rays of the golden hilt. सुवर्णपुङ्खस्य द्युतिभी रञ्जिता अङ्गुलयो येन तम्.

Shl. 66. सदोगत:—Seated in the council. सदस् is fem. as well as neuter. 'स्त्रीनपुंसकयो: सद.'—Amara. दुरासद —Inaccessible. It is derived from सद् preceded by आ (ङ्) of the 10th conj. with the suffix खल् (अ) सन्देशहरात्—From the messenger. सन्देशं हरति इति सन्देशहर:. Here the suffix अ(च्) is ordained by Pan. 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' in the sense of conveying. In the sense of carrying or lifting, अण् will be affixed and the form will be भारहार:.

Shl. 67. नातिप्रमना:—नाति येन प्रसन्नं मनोऽस्य इति Here न having the sense of न(ञ्) a negative particle is com-

pounded with प्रतिपदः and the comp. so formed is सुप्सुपा
for the definition of which see notes to I. 5.

Shl. 69. महनीयशासनः— महनीयं शासनं यस्य of respected commands. दिवं समारुरुक्षुः— Desirous of ascending the heaven. समारोढुमिच्छति इति समारुरुक्षुः. सोपान परम्परां ततान — Constructed a series of stairs. सह विद्यमान उप उपरि आनो गमनम् अनेनेति सोपानम्- Bhanuji Dikshit.

Shl. 70. विषयव्यावृत्तात्मा- विषयेभ्यो व्यावृत्त आत्मा यस्य whose self had turned away from the pleasures of the sense. नृपतिककुदम्—The sign of royalty. ककुद as well as ककुत् means (*i*) eminent, (*ii*) hump and (*iii*) royal insignia. ककुद्वत्ककुदं श्रेष्ठ वृषाङ्क राजलक्ष्मणि—Vishva. गलितवयसाम्--गलितं स्रुतं वयो येषां ते of those who are in the decline of their life.

CANTO IV.

Shl. 1. राज्यम्—Primarily it means government राज्ञः कर्म प्रजापारपालनात्मकम् . The affixing of य (क्) to राजन् is ordained in this sense only. दिनान्ते निहितं etc. It is believed that the setting sun deposits his radiance in fire. 'सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते.'

Shl. 3. पुरुहूतध्वजस्य– Of the standard of Indra. पुरूणि हूतानि नामानि यस्य who is variously called. It was a custom in the past that the princes constructed a standard with four sides and worshipped it with the hope of getting rain. This was called पुरुहूतध्वज. नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः प्रजाः—The subjects who saw the new rise (of Raghu to the throne) and the fresh hoisting (of the standard).

Shl. 4. द्विरदगामिना—द्विरद इव गच्छति इति or द्विरदेन गन्तुं शीलमस्य who walks like an elephant or who rode on elephants. पित्र्यं सिंहासनम्—The parental throne. पितुरागतं पित्र्यम् . To पितृ य(त) is optionally added by Pan. 'पितुर्यच्च', the other form being पैतृक arrived at by means of the suffix ठक् (इक).

Shl. 5. पद्मा पद्मातपत्रेण तं भेजे—Lakshmi served him with a lotus-umbrella. It does not mean that the goddess of fortune actually held up an umbrella of a lotus; but the sense is that the king had an extraordinary glory about him which the poet finds difficult to account for and therefore fancies that it was due to the presence of Lakshmi who herself invisible held up an umbrella which also could be inferred from the halo that encircled his face. साम्राज्यदीक्षितम्--साम्राज्ये सम्राजः कर्म्मणि दीक्षितम्— Initiated in the duties of a king or entrusted with sovereignty.

Shl. 6. परिकल्पितसांनिध्य—परिकल्पितं सान्निध्यं सन्निधानं यया सा who had made herself present. स्तुत्यमुपतस्थे—Waited upon him who was praise-worthy. स्तुत्य is derived from स्तु 2 U. to praise with क्यप् (य) by Pan. 'एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्' which gives us इत्य, स्तुत्य. शिष्य वृत्य, आदृत्य and जुष्य. In उपतस्थे the Atmanepada लिट् terminations are affixed to स्था with उप, because the king is also a divine being: he is no other than Vishnu Himself. 'नाविष्णुः पृथिवीपतिः' 'महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति'—Manu. स्था with उप is conjugated in the atmanepada when the sense is either the worship of a deity (देवपूजा), meeting, or forming friendship or leading of a way to a place.

Shl. 7. मनुप्रभृतिभिः—मनुः प्रभृतिरादिर्येषां ते मनुप्रभृतयो मन्वादयः तैः by Manu and others.

Shl. 8. दक्षिणो नभस्वान्—The southern breeze. नभोऽस्यास्ति स्वामित्वेन इति नभस्वान्. According to the Vayupurana quoted by Mukuta, the air is regarded as the master of vacancy (आकाश). Before a possessive suffix the base ending in स् or त् is termed "भ" and therefore स् is not changed to र् (रु) nor त् to द्. *Cf.* मरुत्वान् Indra. विद्युत्वान् बलाहकः.

Shl. 12. प्रह्लादनात् चन्द्रः—The moon is called *Chandra* because of her giving delight. चन्द्र is derived from चदि (चन्द) 1 P. to delight. तपनः means the sun; it is derived from तप्

to heat 1 P. राजा प्रकृतिरञ्जनात्—The king is called राजा because he pleases his subjects. Plainly Kalidasa derives राजन् from रञ्ज् to please contrary to grammar which says that it is derived from राजृ (राज्) to shine 1U. with the suffix कनिन् (अन्). But it is strange that Kalidasa's derivation is supported by such ancient and standard works as the Mahabharata and the Budhistic cononical books. For actual quotations see Sans. foot-notes. As is customary with Indian commentators, Mallinatha stands by his author and remarks that the poet is deriving the word from the root राज् only and uses it in the sense of gladdening according to the view that roots have many meanings. This defence is not so strong.

Shl. 14. लब्धप्रशमनस्वस्थम्—लब्धस्य प्रशमनं परिपन्थिनामनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणम्, तेन स्वस्थं समाहितचित्तम् who was easy at heart by the consolidation (by means of remedying or reconciling the opponents) of his (newly) acquired (kingdom). This is how Malli: analyses the compound. But on the basis of the quotation in the com. which gives the pacificatory measures(प्रशमनानि), the comp. may be analysed as लब्धानि प्रशमनानि येन स लब्धप्रशमनः, स चासौ स्वस्थश्च इति. The pacificatory measures enumerated in the quotation are :— Protection of the citizens, guarding the country, the towns and the villages, enlistment of combatants, the settlement of weights, an equal treatment of all classes, donations or gifts, liberality and the treating of equals with respect.

Shl. 15. निर्वृष्टलघुभिर्मेघैः—नितरां निःशेषेण वा वृष्टा अत एव लघवः, तैः by clouds which had become light after having rained down their contents. व्यानशे—Pervaded. It is Past Perfect from अश् (ऊ) to pervade 5 A. The augment नुट् (न्) is inserted after the prolonged vowel of the first duplicate (अभ्यास) by Pan. 'अश्नोतेश्च'

Shl. 16. वार्षिकं धनुः–The bow of the rainy season. वर्षासु भवं=वार्षिकम्. Here to the word वर्षा, ठक् (इक) is added

in the sense 'तत्र भवः' by Pan. 'वर्षाभ्यष्ठक्,' संजहार—Withdrew. हृ preceded by सम् means to withdraw, to contract. *Cf.* 'नहि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चण्डालवेश्मनः'. पर्यायोद्यतकार्मुकौ—Who lifted their bows in succession. पर्यायेण उद्यते कार्मुके ययोः. कार्मुक is derived from कर्मन् with the suffix उक (ञ). कर्मणे प्रभवति इति कार्मुकम्. *Cf.* 'तत्कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः'—Bharavi.

Shl. 19. कुमुद्वत्सु वारिषु—In waters abounding with lilies. 'कुमुद्वान् कुमुदप्राये—' Amara. Here the possessive ड्मतुप् (मत् is added to कुमुद in the sense of plenty (भूमा).

Shl. 20. इक्षुच्छायनिषादिन्यःशालिगोप्यः—Females tending the *shali* corn seated under the shade of the sugarcane plants. इक्षूणां छाया=इक्षुच्छायम्. Here the Tat purusha comp. has the neuter gender and छाया is shortened to छाय by 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य'. गुणोदयम्—गुणेभ्य उदयो यस्य तत् rising from his merits. आकुमारकथोद्घातम्—आकुमारं कुमारादारभ्य कथाया उद्घातो यस्य तद् (यशः) which was sung by even the boys. Or the word कुमार may stand for Raghu. Then the comp. would be an adverbial adjunct (क्रियाविशेषणम्) and should be analysed as:—कुमारस्य (रघोः) कथाः कुमारकथाः, तत आरभ्य= आकुमारकथम् Indeclinable comp. आकुमारकथमुद्घातो यस्मिन्कर्म्मणि तद्यथा तथा in a way in which a beginning was made with the exploits of the prince.

Shl. 21. उदयादू अम्भः प्रससाद—Water cleared up at the rise (of the Agastya star). सद् to go, to decay preceded by प्र means to be clear, to be serene, to be pleased. *Cf.* Manu.

'फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम ।
न नामग्रहणमात्रेण तस्य वारि प्रसीदति ॥'

कुम्भयोनेः—Of Agastya. The sage Agastya is so called on the basis of a story which runs briefly as follows: Once upon a time, the semen of the Gods Mitra and Varuna dropped at the sight of the nymph Urvashi. It poured into an earthen vessel (कुम्भ) and outside it. Agastya was

born within the vessel and therefore he is called कुम्भयोनिः or कुम्भसम्भवः. द्विषताम् of the enemies. द्विषत् is derived from द्विष् 2. P. with the suffix शतृ (अत्) when the agent (कर्ता) is an enemy. The suffix is ordained by Pan. 'द्विषोऽमित्रे III. 2. 131.

Shl. 22. मदोदग्राः— मदेन उदग्राः infuriated with rut. कूलमुद्रुजाः— कूलानि उद्रुजन्ति इति who shatter the banks. लीलाखेलं विक्रमम्—Valour graceful on account of sport (विलाससुभगम्).

Shl. 23. मदगन्धिभिःप्रसवैराहताः—Struck (smitten) by flowers having a fragrance like that of rut. मदस्य गन्धः=मदगन्धः, स इव गन्धोऽस्य (बहुव्रीहिः). Here by Pan. 'उपमानाच्च', the word गन्ध is changed to 'गन्धि' in a Bahuvrihi comp. where the first member is a standard of comparison (उपमान). प्रसव m. means (i) birth, (ii) fruit, (iii) flower and (iv) delivery. 'स्याद् उत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भविमोचने'— Amara.

Shl. 24. पथ आश्यानकर्दमान् कुर्वती—Drying up the mud of the paths. आश्यानः कर्दमो येषां ते आश्यानकर्दमाः पन्थानः तान्. आश्यान is क्तान्त from श्यै (इ) to solidify, to thicken 1 A. चोदयामास—Impelled.

Shl. 25. वाजिनीराजनाविधौ—In the horse-lustration ceremony. नीराजना is a kind of religious and military ceremony performed by kings before marching for a fight. It consists of the purification of the Purohita, the ministers, the army and the arms, offering of oblations to fire and the waving of lights before idols etc.

Shl 26. गुप्तमूलप्रत्यन्तः— मूलं च प्रत्यन्तश्च मूलप्रत्यन्तौ (Dvandva). गुप्तौ मूलप्रत्यन्तौ येन सः who had fortified the frontier fortresses and the metropolis. शुद्धपार्ष्णिः— शुद्धः पार्ष्णिर्येन who had extirpated the foe in the rear or who had rear guarded. पार्ष्णि is masculine according to Amara and means the heel. 'पुमान् पार्ष्णिस्तयोरधः'—Amara. But Rantideva assigns both

the fem. and mas. genders to the word. श्रयान्वित:—Followed by good fortune. 'श्रय: शुभावहो विधि:'--Amara. षड्विधं बलम्--The sixfold army. The hereditary soldiers, employees, allies, mercinary guilds, men of the enemy and foresters—these make up a sixfold army. दिग्जिगीषया--दिशां जिगीषा जेतुमिच्छा तया with the ambition of the conquest of the quarters.

Shl. 28. प्राचीनबर्हिषा तुल्य:--Equal to Indra. Halayudha gives this word as one of the many epithets of Indra. तर्जयन्—Threatening, menacing. तर्ज to threaten is 10 A., but is very often used in the Parasmaipada. The rule that roots read with an unaccented final vowel considered as indicatory (इत्संज्ञक) take the Atmanepada terminations, does not invariably hold good. Hence we often come across forms such as एधाति, ऊहति, लभति in the Puranas and the Epics.

Shl. 29. घनसंनिभै:--Resembling clouds. मेघैस्तुल्यै: This is a 'नित्य' compound, for it cannot be analysed by its own components. Techincally speaking it is 'अस्वपदावग्रह:'.

hl. 30. पराग:—Dust. पराग means (i) pollen, (ii) dust and (iii) powder for a bath. 'पराग: पुष्परजासि धूलिस्नानीययोरपि' --Vishva. चतु:स्कन्धा चमू:—The army consisting of four divisions. चमू is fem.

Shl. 31. मरुपृष्ठान्युदम्भांसि चकार—He turned deserts into watered tracts. उद्गतम् अम्भो येषु तानि उदम्भांसि. नाव्या नदी:-The navigable rivers. नावा तार्या नाव्या which can be crossed by a boat. प्रकाशानि—open (plains).

Shl. 33. फलं त्याजितै:—Shorn of their fruits. Some grammarians include the causal form of त्यज् in the list of द्विकर्मक roots while others donot agree with them. *Cf.* Bhatti 'सन्त्याजयांचकाराथ सीतां विंशतिबाहुना'. फलं त्याजितै: (i) shorn of their fruits, (ii) deprived of their riches. उत्खातै:—(i) Uprooted, (ii) dethroned or divested of power. भग्नै:—(i) Frustrated, routed, (ii) broken. उल्बणो मार्ग:—Clear way.

Shl. 34. पौरस्त्यान् जनपदान् आक्रामन् · Over-running the eastern countries. पुरो भवा: पौरस्त्या: belonging to the east. In the sense of 'तत्र भव:' त्य (कृ) is added to दक्षिणा, पश्चात् and पुरस्. जयी —जेतुं शीलमस्य victor, conqueror. Here इनि (इन्) denoting habitual action (ताच्छील्य) is affixed to जि 1 P. to conquer by Pan. 'जिदृक्षि—' III. 2. 157. उपगत: कण्ठम् उपकण्ठ: तम्.

Shl. 35. अनम्राणां समुद्धर्तु:—From the exterminater of the haughty (lit. unbending, unyielding). वैतसीं वृत्तिम् आश्रित्य—Having bent low like the cane creeper. वेतसस्य इयं वैतसी. सुह्मै:—By people (the Suhma Kshatriyas) of the Suhma land. सुह्म is a name of a country after the name of the Kshatriyas inhabiting it. क्षत्रियवचनो जनपदशब्द:. This country was situated to the west of Vanga.

Shl. 36. वङ्गानुत्खाय—Having uprooted the kings of Vanga. Vanga is Eastern Bengal lying to the west of Tipperah. जयस्तम्भान् निचखान—Constructed columns of victory.

Shl. 37. आपादपद्मप्रणता: कलमा:—Rice bending to the lotuses at their roots. पादेषु मूलेषु यानि पद्मानि तानि मर्यादीकृत्य प्रणता: In the case of the Vangas, it is to be analysed आपादपद्मम् आचरणकमलं प्रणता:— Bent to the lotus like feet (of Raghu). उत्खातप्रतिरोपिता:— पूर्वम् उत्खाता: पश्चात् प्रतिरोपिता: (कर्म्मधारय.) first uprooted and then transplanted (ii) first defeated and then restored to power.

Shl. 38. कपिशा is the modern river Cossya flowing in what was known as the Suhma country. उत्कलादर्शितपथ:—whose way was shown by the people of Utkala. Unkala is the modern Orissa. उत्कलै: आदर्शित. पन्था यस्य स:. पथिन् at the end of compounds is changed to पथ (by virtue of a samasanta suffix अ) by Pan. 'ऋक्पूरब्धूपथामानक्षे.' कलिङ्गाभिमुखं ययौ—Went toward the country Kalinga. The country of Kalinga lay to the south of Orissa and extended up to the Godavari.

Shl. 39. महेन्द्रस्य मूर्ध्नि- On the brow of the Mahendra mountain. महेन्द्र is the name of a chain of mountains extending from Utkala or Orissa and the Northern Circars to Gondvana. महेन्द्र is one of the seven principal chains of mountains which are (i) महेन्द्र, (ii) मलय, (iii) सह्य (iv) शक्तिमान् (v) ऋक्षपर्वत (vi) विन्ध्य and (vii) पारियात्र. यन्ता—A driver. गम्भीरवेदिनो द्विरदस्य मूर्ध्नि अङ्कुशमिव—Like a goad into the head of a *Gambhiravedin* elephant. An elephant who remains oblivious of himself even when his skin is torn, he bleeds and his flesh is injured. See Com. for the original citation.

Shl. 40. कालिङ्गः—कलिङ्गानां राजा=कालिङ्गः. King of the Kalinga country. Here अण् is affixed according to the Var. 'क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्'.

Shl. 41. काकुत्स्थः— ककुत्स्थस्य गोत्रापत्यम्. नाराचदुर्दिनम् — A shower of arrows. नराणां समूहं नारम् आचामति इति. To चम् with आ (ड), (ड) अ is affixed according to the Var. 'अन्येभ्यो पि दृश्यते'. According to Amara, दुर्दिन means a cloudy day, foul weather. 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्'—Amara. It is by लक्षणा that it comes to mean rain. सन्मङ्गलस्नात इव—Who had as if taken an auspicious bath in accordance with the procedure. Before a prince takes charge of Government, he takes a sacred bath (अभिषेक). Here the shower of iron shafts is the bathing water for the best of warriors, Raghu.

Shl. 42. रचितापानभूमयः— रचिता आपानस्य (योग्याः) भूमयो यैः ते who had prepared drinking-places. नारिकेलासवं शात्रवं यशश्च पपुः—Drank the coca-nut wine and the fame of the enemies. शत्रूणाम् इदं शात्रवम्.

Shl. 43. धर्मविजयी नृपः—The king who conquered for the sake of piety. In his commentary, Vallabha speaks of three kinds of kings :—१ धर्मविजयी २ लोभविजयी and ३ असुरविजयी. One who after defeating and depriving a

king of his wealth restores him back to power, is called धर्मविजयी ; another who defeats a king and robs him of all power but does not take away his life is known as लोभविजयी and another who kills an enemy and takes possession of his fortunes and his country is called असुरविजयी.

Shl. 44. फलवत्पूगमालिना वेलातटेन—Along the border of the sea-shore lined with fruit-bearing *puga* trees. फलवतां पूगानां माला अस्य अस्ति इति फलवत्पूगमाली तेन. Here the possessive suffix इनि (इन्) is added by Pan. 'व्रीह्यादिभ्यश्च.' अगस्त्याचरिताम् आशां ययौ— Marched in the direction traversed by Agastya *i.e.*, the southern quarter.

Shl. 45. गजदानसुगन्धिना—Fragrant with the ichor of elephants. Panini rules that गन्ध is changed to गन्धि (viz. इ is added as a *Samasanta* suffix) in a Bahuvrihi comp. wherein the first member is either उत, पूति, सु or सुरभि. The Vartika thereon says that this change is admissible only when the (गन्ध) is ऐकान्तिक. Now Commentators give different meanings to this word. It appears that Vamana, the author of the Kashika understands it in the sense which is assigned to it by Mallinatha, viz. नैसर्गिक natural, original. According to this view, we can say सुगन्धि पुष्पम् but not सुगन्धिवातः. But poets of the celebrity of Magha and Harsha are found to affix the *Samasanta* 'इ' even in cases where the fragrance is not natural, *e. g.* अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा (The Naishadhiya). It follows from the use of सुगन्धि qualifying वारिधारा (a stream of water) that Harsha, like our poet, interprets 'ऐका-न्तिक' as fragrance which though not originally belonging to a thing is thoroughly fused with it. This is the sense of the word which Dikshita also holds as real. *Cf.* एकान्त एकदेश इवाविभागेन लक्ष्यमाणः.

Shl. 46. बलैरध्युषिता उपत्यकाः—The lands at the foot (of the mountain) occupied by the forces. With वस् 1. P. to

dwell (Intransitive) the place of residence (अधिकरण) is treated as कर्म when the root is preceded by उप, अनु, अधि and आ (ङ्) उपान्वध्याङ्वसः Pan. I. 4. 48. 'उपत्यकाद्रेरासन्ना— Amara. For the formation of उपत्यका see notes to II. 29. under अधित्यका. मारीचोद्भ्रान्तहारीता--Where the *harita* birds are hovering in the forests of pepper. मरीचानाम् इदं=मारीचम्.

Shl. 48. चन्दनानां भोगिवेष्टनमार्गेषु—In the grooves (मार्गेषु= निम्नेषु) cut into the (bark of) sandal trees made by the coiling of the snakes. भोगिनां वेष्टनाज्जातेषु मार्गेषु. भोगः फणोऽस्यास्ति इति भोगी (फणी). भोग means (*i*) pleasure or enjoyment, (*ii*) hiring of a woman (*iii*) the body or the hood of a serpent. 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः'—Amara.

Shl. 49. दक्षिणस्यां दिशि—In the southern direction. दक्षिण is a pronoun (सर्वनाम) when it means a direction by Pan. पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्. मन्दायते—मन्दो भवति is lessened, reduced. Here to मन्द, क्यष् (य) is added by Pan. लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' to form a denominative verb मन्दाय which is optionally conjugated in the Atmanepada.

Shl. 50. महोदधेः—Of the great ocean. महांश्चासौ उदधिश्च (Karmadharaya). उदकानि धीयन्तेऽत्रेति उदधिः. With उदक as an *upapada* in the accusative, कि (इ) is added to the root धा in the sense of 'अधिकरण'. उदक is changed to उद by Pan. 'उदकस्योदः संज्ञायाम्.' मुक्तासारम्—The best pearls. Here सार=वर. The comp. is Karmadharaya which is ordained by Pan. 'प्रशंसावचनैश्च.'

Shl. 51—52. तटेषु आलीनचन्दनौ—Pervaded by (viz. thickly overgrown with) sandal trees on the slopes. When it refers to स्तनौ, it means pasted with sandal. शैलौ—The (two) mountains. प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्र इति शैलः. Here (अ ण्) is added as a possessive suffix to शिला by the Var. 'अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्' on Pan. V. 2.103. 'उदन्वता दूरात् मुक्तम्—Left far away by the sea. उदन्वत् is irregularly formed by Pan. 'उदन्वानुदधौ'.

Shl. 53. अपरान्तजयोद्यतै--अपरान्तानां पाश्चात्यानां जये उद्यतैः— By them who were ready to conquer the westerners. Vallabha interprets this term as कोङ्कणाः. Now Konkan is the name of the strip of land between the Sahya mountains and the sea. रामोत्सारित: etc. The tradition herein alluded to may be briefly reproduced in the following :— It is said that Parashurama, the son of Jamadagni destroyed the warrior class thrice seven times. Being a sole master of the earth, he performed the *Ashvamedha* sacrifice and therein made it over to Kashyapa as a sacrificial gift (दक्षिणा). Now he wanted to practise penances ; but he knew that no fruit would accrue from penances practised in another's land. Hence he begged the ocean for space. The ocean said in reply that he was welcome to raise earth if he could. Thereupon, Parashurama shot an arrow with the result that the sea receded from the Sahya mountain and yielded a district called Suparaka.

Shl. 54. भयोत्सृष्टविभूषाणाम्—Of the women (of the Kerala country) who did not put on ornaments. Kerala is the ancient name of the tract of land comprising the districts of Cochin, Canara and Travancore.

Shl. 55. मुरलामारुतोद्धूतं रजः—Dust wafted by the breezes from the Murala. The Murala is the chief river in the Kerala country. वारबाणः--कञ्चुकः a coat of mail. अयत्नपटवास: —An easy made scenting powder. पटो वास्यते ऽनेन इति पटवास. वास् 10th Conj. to scent takes the suffix घ (अ) by Pan. 'पुंसि संज्ञायां घ. प्रायेण' आविद्यमानो यत्नोऽस्य इति अयत्नः अयत्नश्चासौ पटवासश्च इति अयत्नपटवास: (कर्मधारयः), तस्य भावः= अयत्नपटवासता.

Shl. 56. गात्रसिञ्जितै: वर्मभि.—By armours clanging on their bodies. गात्रेषु सिञ्जितै गात्रसिञ्जितै. सिञ्जित: is 'क्तान्त' from शिञ्ज् 1 A. in the active sense. Intransitive roots can optionally take the suffix क्त in an active sense by Pan. 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च'.

Shl. 57. शिलीमुखा: पुंनागेभ्य: करिणां कटेषु पेतुः—The bees having left the *Pumnaga* flowers settled on the temples of the elephants. पुंनागेभ्य: is ablative used according to the rule that when the sense shows that a 'ल्यबन्त' form is understood, the object governed by it takes the ablative-case-terminations. 'ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम्.' शिली शल्यं मुखे यस्य स शिलीमुख: a bee (lit. dart-mouthed).

Shl. 59. मत्तभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणं त्रिकूटम्—The mountain Trikuta whereon the scratchings made by the tusks of maddened elephants were the clear indications of his valour. मत्तानाम् इभानां यानि रदनोत्कीर्णानि तान्येव व्यक्तानि विक्रमस्य लक्षणानि यस्मिन्.

Shl. 60. पारसीकान्- The पारसीक people are identified with the ancient Persians or people inhabiting that part of Persia which lies nearest to the Indus.

Shl. 61. यवनीमुखपद्मानाम् etc. The meaning of the verse is that the unexpected invasion of the Persian lands struck terror into the hearts of the Yavana ladies and consequently they left off drinking and lost the glow of their cheeks. The glow of the cheeks caused by the habitual use of liquors is here compared to the glow of the morning sun which only makes the lotuses bloom and which is also destroyed by the sudden appearance of clouds (in the autumn season). This use of the word *Yavani* shows that this name was not confined to the Ionians only.

Shl. 62. अश्वसाधनैः--अश्वाः साधनं येषां तैः by them equipped with a cavalry. 'साधनं सिद्धिसैन्ययोः'— Haima. शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजसि--In the dust wherein the rival combatants could be known only from the twang of the bows made of horns. शृङ्गानां विकाराः शार्ङ्गानि धनूंषि तेषां कूजितैः विज्ञेयाः प्रतियोधा यस्मिन्.

Shl. 63. भल्लापवर्जितैः शिरोभिः--With their heads cut off by means of arrows of crescent—shaped blades. श्मश्रुलः श्मश्रूणि सन्त्येषाम् इति तैः bearded. To श्मश्रु ल (लच्) is added as

a Possessive suffix by Pan. 'सिध्मादिभ्यश्च'. सरघाव्याप्तैः क्षौद्रपटलैः—By honey-combs surrounded by the bees. रघेण गत्या सह वर्तत इति सरघा a honey-bee. क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं मधु honey. अ (ञ) is added to क्षुद्रा in the sense of तेन कृतम् when the word so formed is a name. *Cf.* Pan. क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्. तस्तार is Past Perfect 3 prs. s. from स्तॄञ् to cover 9 U.

Shl. 64. अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः—The rest with their helmets removed sought his protection. शरण means a house and a protector 'शरणं गृहरक्षित्रोः'—Amara. When we say मुमुक्षुःपरमात्मानं शरणं प्रपद्यते, we mean that a man desirous of liberation seeks the protection of God, but if literally rendered, the expression would run as—a man desirous of liberation approaches God as his protector. To say परमात्मनः शरणं प्रपद्यते, is incorrect. प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भः—Wrath which can be appeased (lit. remedied) by submission (or prostration). प्रतीकार can also be spelt as प्रतिकार. In प्रतिकार, इ of the prepositon प्रति is optionally lengthened by Pan. उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् VI. 3. 122. which means that the vowel of a preposition is often lengthened when a word derived with घञ् does not denote a man. We have other examples such as अपामार्गः प्रासादः प्राकारः etc.

Shl. 65. विजयश्रमं विनयन्ते स्म—Removed their fatigue of conquest. नी is conjugated in the Atmanepada only when the object governed by it belongs to the agent (कर्ता) but does not form part of his body as क्रोधं विनयते. But गण्डं विनयति. *Cf.* कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि I. 3. 37. आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु—In vineyards with the best hides spread out therein, आस्तीर्णानि अजिनरत्नानि यासु तासु. अजिनेषु रत्नानि श्रेष्ठानि=अजिनरत्नानि रत्न means the best of a species. 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नं कथ्यते बुधैः.' अजिन means hide. 'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री'—Amara.

Shl. 66. उस्रैः—With rays. 'किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः'—Amara.

hl. 67. वाजिनो लग्नकुङ्कुमकेसरान् स्कन्धान् दुधुवुः--The horses shook their shoulders to which the filaments of saffron were sticking or to the mane of which saffron was sticking. लग्नाः कुङ्कुमकेसरा येषां तान्. Or, लग्नकुङ्कुमाः केसराः (सटाः येषां तान्. दुधुवुः— Past Perfect 3 prs. pl. from धू (ञ्) 5 U.

Shl. 68. हूणावरोधानाम्--The Hunas were Indo-scythians who settled in the Punjab. कपोलपाटलादेशि रघुचेष्टितम्—The (heroic) deeds of Raghu ordered (back) the redness on their cheeks. कपोलयोः पाटलस्य आदेशि. The meaning is that the Huna ladies who had given up drinking terrified by Raghu's compaign of conquest, slapped their faces at the death of their husbands and thus brought back the flush of their cheeks.

Shl. 69. काम्बोजाः—The Kamboja people are mentioned in the Sabha Parva of the Mahabharata where it is said that Arjuna conquered them, after taking Balkh. It is probable that they inhabited the Hindukush mountain. This is confirmed by Elphinstone, who says, that the Kafirs living there still call themselves Kamoj. गजालानपरिक्लिष्टैः अक्षोटैः सार्धम्—Along with the walnut trees weighed down by the tying-ropes of elephants. गजानाम् आलानम् = गजालानम्.

Shl. 70. सदश्वभूयिष्ठाः—सद्भिरश्वैः भूयिष्ठाः augmented by excellent horses. उपदाः—Presents. उत्सेकाः conceit. शश्वत्— अभीक्ष्णम् frequently.

Shl. 74. निषण्णमृगनाभिभि र्वासितोत्सङ्गा दृषदोऽध्यास्य--Having occupied the slabs with surfaces scented by the navels of the (musk—) deer squatted (under the shade of). For the gram. explanation of वासित see notes to shl. IV. 55.

Shl. 75. सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः—(The herbs) whose lustres were reflected in the neck-chains of the elephants entangled in the Sarala trees. सरलेषु आसक्तानि यानि मातङ्गानां ग्रैवेयाणि कण्ठशृङ्खलानि तेषु स्फुरिताः त्विषो येषां ते. अस्नेहदीपिका.--

Lamps without oil. अविद्यमानः स्नेहो यासां ताः अस्नेहाः, अस्नेहाश्च ता दीपिकाश्च. *Cf.* for this idea भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः Kumara I. 10.

Shl. 76. किरातेभ्यः शशंसुः--Told the Kiratas, the wild tribes. किराश्च ते ऽताश्च इति किराताः. किरन्ति इति किराः, Here क (अ) is added to कॄ to spread by Pan. 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः. To अत to move about अ (च) is added by Pan. 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः.' गजवर्ष्म--The dimensions of the elephants. 'वर्ष्म देहप्रमाणयोः'— Amara.

Shl. 77. तत्र रघोः पर्वतीयगणैर्घोरं जन्यमभूत्—There was a fierce fight between Raghu and the hilly tribes. पर्वतीयैः— पर्वते भवैः: Here छ (ईय) is affixed to पर्वत in the sense indicated. क्षेपणीयाश्मनां निष्पेषेण—By the striking together of (the shafts) and the stones with slings.

Shl. 78. उत्सवसङ्केतान्—The Utsavasamketas were a hill-tribe living in Ladak or in the north east region of Ladak watered by the Kooner. The Mahabharata speaks of the conquest of these wild tribes by Arjuna at the *Rajasuya* sacrifice performed by Udhishthira. किंनरान् बाह्वोजयोदाहरणं गापयामास – Made the Kimnaras sing the song declamatory of the victory of his arms. Here किंनरान् is used in the accusative according to Pan. गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्म्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ' which means that with causative bases formed from roots implying motion, knowledge, eating, having a literary work for their object or Intransitive, the (primitive) agent is treated as कर्म (object), so that such roots govern two objects (*i.e.* are द्विकर्म्मक) According to Malli. उदाहरण is here something particular, not a mere utterance. It is a laudatory poem beginning with some such word as जयति, full of alliteration, and composed in the *Malini* metre.

Shl. 80. पौलस्त्यतुलितस्याद्रेः ह्रियम् आदधान इव – Causing shame, as it were, to the mountain which was (once) uplifted by

a descendant of Pulastya (Ravana). The story briefly runs as follows :—'Once when Ravana was going in his aerial car after having snatched it from Kubera, its motion was checked all of a sudden when he reached that part of the Kailasha mountain where Shiva and Parvati lived. Nandi told him to be off. Ravana resented this treatment and being enraged, lifted up the mountain with his arms.' Raghu did not ascend the Kailasha mountain, because it was already vanquished by another and thus put it to shame. 'नहि शूराः परेण पराजितमभियुज्यन्ते'.

Shl. 81. तीर्णलौहित्ये तस्मिन्—When he had crossed the Lauhitya (the Brahmaputra). प्राग्ज्योतिषेश्वरः—The Lord of Pragjyotisha (the Eastern stars). Pragjyotisha is identified with the easternmost part of India comprising western Bhootan and Eastern Assam.

Shl. 83. कामरूपाणाम् ईशः—The Lord of the Kamarupas. This was a vast kingdom extending from the Sadanira to the extremities of Assam. अत्याखण्डलविक्रमम्— आखण्डलम् अतिक्रान्तः=अत्याखण्डलः अत्याखण्डलो विक्रमो यस्य तम्—Who surpassed Indra in valour. आखण्डयति पर्वतान्) इति. Here कलच् (अल) is added by the Unadi sutra 'वृषादिभ्यः कलच्.'

Shl. 87. सचिवसखः Lit. friend of the ministers. सचिवानां सखा इति. Malli says that the king is here called a friend of the ministers to show that the king always works in unison with his ministers and they also readily co-operate with him. गुर्वीभिः पुरस्क्रियाभिः शमितपराजयव्यलीकान् राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने—Gave consent for return to their cities to the chiefs whose sense of humiliation had been calmed down by great regards. शमितं पराजयेन व्यलीकं येषां तान्. दुःखं त्वलद्ये व्यलीकम्'—Yadava.

Shl. 88. रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नम् - Marked by the figures of a banner, a thunderbolt, and an umbrella in the form of lines. रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशाश्च आतपत्राणि च चिह्नानि यस्य मौलिस्रक्.... —मौलिषु केशबन्धनेषु याः स्रजस्ताभ्यश् च्युत मकरन्द रेणुभिश्च गौरम्—Made yellow by the pollen and the juice of flowers which dropped down from the heads of the kings.

CANTO V.

Shl. 1. निःशेषविश्राणितकोषजातं तम्—Him who had completely disbursed all his treasure. निःशेषं यथा स्यात्तथा विश्राणितं कोषजातं अर्थराशिः येन तम्. उपात्तविद्यः—उपात्ता गृहीता विद्या येन सः who had acquired knowledge. उपात्त is P. P. P. from दा 3 U. preceded by उप and आ (ङ्). Here the आ of दा is changed to त् by Pan. 'अच उपसर्गात्तः'.

Shl. 2. वीतहिरण्मयत्वात्—The golden vessels being no more (with him.) हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम्. It is an irregular formation laid down by Pan. दाण्डिनायन—' VI. 4. 174. अर्घ्यम्—Customary offerings of worship. अर्घ means (i) value and (ii) worship. अर्घाय इदम् अर्घ्यम्. पादाय इद (वारि) पाद्यम् water for washing the feet with. In this sense, we add य (त्) to पाद and अर्घ by Pan. 'पादार्घाभ्यां च.' आतिथेयः—Hospitable. To अतिथि we affix ढञ् (एय) in the sense 'तत्र साधुः'. अतिथिषु साधुः=आतिथेयः.

Shl. 3. विष्टरभाजम्—विष्टरं भजत इति विष्टरभाक् तम्. Occupying a seat. विष्टर is an irregular formation laid down in the sense of a tree and a seat (the regular form being (विस्तर). *Cf.* Pan. 'वृक्षासनयोर्विष्टरः'.

Shl. 4. अपि—A particle which has here the sense of प्रश्न (inquiry). It has also the sense of गर्हा (censure) समुच्चय (addition), शङ्का (apprehension) and hope (संभावना). 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि'—Amara. कुशली=क्षेमवान् safe and sound. कुशाग्रबुद्धे— O you possessed of an intellect sharp as the tips of Kusha. कुशाग्रमिव अग्रं यस्याः (बुद्धेः) सा कुशाग्रा. कुशाग्रा बुद्धिर्यस्य सः कुशाग्रबुद्धिः, तत्सम्बुद्धौ. Regularly, it should be analysed as कुशाग्रमिव=कुशाग्रीया. कुशाग्रीया बुद्धिर्यस्य स कुशाग्रीयबुद्धिः (This is the form that results when the sutra 'कुशाग्राच्छः' applies). Halayudha quoted by Malli. also inclines to analyse in this way when he says 'कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमान्.'

Shl. 6. कच्चित्—An indeclinable implying a question which expects an answer in the affirmative. आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः—With efforts such as the formation of water-basins. आधाराणां बन्धः प्रमुखो येषां तैः. पादपानाम् of the trees. पादैर्मूलैः पिबन्ति इति.

Shl. 7. अभग्नकामा प्रसूतिः—The offspring whose desires were not frustrated or disappointed. अनघा—free from disease. 'दुःखैनोव्यसनेष्वघम्' —Yadava. अघ (neuter) means disease or distress, sin and addiction.

Shl. 8. नियमाभिषेकः— नियमार्थम् अभिषेकः a bath for the performance of daily rites. उञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि—उञ्छानां षष्ठैः अङ्कितानि सैकतानि येषां तानि—The sandy banks of which are marked by the sixth part of the gleaned corn. सैकतम्—To सिकता sand we add the possessive suffix अ (ण्) by Pan. 'सिकताशर्कराभ्यां च.' निवापाञ्जलयः—निवापस्य अञ्जलयः handfuls of offerings (to the manes).

Shl. 9. नीवारपाकादि नान्तःस्थते—The harvest of wild rice is not grazed. नीवारस्य पाकः—नीवारपाकः=पक्वनीवारः. जनपद. कडङ्गरीयैः—By the country cattle. जनपदेभ्य आगताः=जानपदाः. कडस्य गरः= कडङ्गरः. कड means chaff. The form कडङ्गर is obtained by a ज्ञापकप्रमाण. Panini himsef uses this form in the sutra कडंगरदक्षिणाच्छ च V. 1. 69.

Shl. 11. नियोगक्रिययोत्सुकं मे मनः—My mind is anxious for the execution of an order (from you). With उत्सुक and प्रसित we use the Instrumental: नियोगक्रियया उत्सुकम्. शासितुराज्ञया by the command of your preceptor. आत्मना वा or by yourself. This use of the 3rd case-terminations is laid down by the Var. 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्.' मां संभावयितुम्—To honour me. The causal of भू with सम् has the sense of honouring, regarding. *Cf.* 'सिद्ध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम्.'

Shl. 13. हे राजन् सर्वत्र नो वार्तम् अवेहि—O King, know our welfare in every respect. वार्त is in form an adjective

CANTO V.

Shl. 1. निःशेषविश्राणितकोषजातं तम्—Him who had completely disbursed all his treasure. निःशेषं यथा स्यात्तथा विश्राणितं कोषजातं अर्थराशिः येन तम्. उपात्तविद्यः—उपात्ता गृहीता विद्या येन सः who had acquired knowledge. उपात्त is P. P. P. from दा 3 U. preceded by उप and आ (ङ्). Here the आ of दा is changed to त् by Pan. 'अच उपसर्गात्तः'.

Shl. 2. वीतहिरण्मयत्वात्—The golden vessels being no more (with him.) हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम्. It is an irregular formation laid down by Pan. दाण्डिनायन—' VI. 4. 174. अर्घ्यम्—Customary offerings of worship. अर्घ means (i) value and (ii) worship. अर्घाय इदम् अर्घ्यम्. पादाय इद (वारि) पाद्यम् water for washing the feet with. In this sense, we add य (त) to पाद and अर्घ by Pan. 'पादार्घाभ्यां च.' आतिथेयः—Hospitable. To अतिथि we affix ढञ् (एय) in the sense 'तत्र साधुः'. अतिथिषु साधुः=आतिथेयः.

Shl. 3. विष्टरभाजम्—विष्टरं भजत इति विष्टरभाक् तम्. Occupying a seat. विष्टर is an irregular formation laid down in the sense of a tree and a seat (the regular form being (विस्तर). *Cf.* Pan. 'वृक्षासनयोर्विष्टरः'.

Shl. 4. अपि—A particle which has here the sense of प्रश्न (inquiry). It has also the sense of गर्हा (censure) समुच्चय (addition), शङ्का (apprehension) and hope (संभावना). 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि'—Amara. कुशली=क्षेमवान् safe and sound. कुशाग्रबुद्धे— O you possessed of an intellect sharp as the tips of Kusha. कुशाग्रमिव अग्रं यस्याः (बुद्धेः) सा कुशाग्रा. कुशाग्रा बुद्धिर्यस्य सः कुशाग्रबुद्धिः, तत्सम्बुद्धौ. Regularly, it should be analysed as कुशाग्रमिव=कुशाग्रीया. कुशाग्रीया बुद्धिर्यस्य स कुशाग्रीयबुद्धिः (This is the form that results when the sutra 'कुशाग्राच्छः' applies). Halayudha quoted by Malli. also inclines to analyse in this way when he says 'कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमान्.'

Shl. 6. कच्चित्—An indeclinable implying a question which expects an answer in the affirmative. आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः—With efforts such as the formation of water-basins. आधाराणां बन्धः प्रमुखो येषां तैः. पादपानाम् of the trees. पादैर्मूलैः पिबन्ति इति.

Shl. 7. अभग्नकामा प्रसूतिः—The offspring whose desires were not frustrated or disappointed. अनघा—free from disease. 'दुःखैनोव्यसनेष्वघम्' —Yadava. अघ (neuter) means disease or distress, sin and addiction.

Shl. 8. नियमाभिषेकः— नियमार्थम् अभिषेकः a bath for the performance of daily rites. उञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि – उञ्छानां षष्ठैः अङ्कितानि सैकतानि येषां तानि—The sandy banks of which are marked by the sixth part of the gleaned corn. सैकतम्—To सिकता sand we add the possessive suffix अ (ण्) by Pan. 'सिकताशर्कराभ्यां च.' निवापाञ्जलयः—निवापस्य अञ्जलयः handfuls of offerings (to the manes).

Shl. 9. नीवारपाकादि नावृश्यते—The harvest of wild rice is not grazed. नीवारस्य पाकः—नीवारपाकः=पक्वनीवारः. जानपदैः कडङ्गरीयैः—By the country cattle. जनपदेभ्य आगताः=जानपदाः. कडस्य गरः= कडङ्गरः. कड means chaff. The form कडङ्गर is obtained by a ज्ञापकप्रमाण. Panini himsef uses this form in the sutra कडंगरदक्षिणाच्छ च V. 1. 69.

Shl. 11. नियोगक्रिययोत्सुकं मे मनः—My mind is anxious for the execution of an order (from you). With उत्सुक and प्रसित we use the Instrumental: नियोगक्रियया उत्सुकम्. शासितुराज्ञया by the command of your preceptor. आत्मना वा or by yourself. This use of the 3rd case-terminations is laid down by the Var. 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्.' मां संभावयितुम्—To honour me. The causal of भू with सम् has the sense of honouring, regarding. *Cf.* 'सिद्ध्यन्ति कर्म्मसु महत्स्वपि यान्नियोज्याः संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम्.'

Shl. 13. हे राजन् सर्वत्र नो वार्तम् अवेहि—O King, know our welfare in every respect. वार्त is in form an adjective

वृत्तिमान्-वार्तः but it is here used as an abstract noun. Yadava gives it as an abstract noun in the sense of sound health: 'वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्.' तमिस्रा—A mass of darkness. It also means a dark night (कृष्णपक्षनिशा),

Shl. 14. प्रतीक्ष्येषु भक्तिः ते कुलोचिता—Devotion to the adorable is a matter of practice with your family (or is customary with). 'पूज्य. प्रतीक्ष्यः'—Amara. 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्'—Yadava. पूर्वान् अतिशेषे—You excel your ancestors.

Shl. 16. स्थाने—An indeclinable, meaning opportune, proper, reasonable. भवान् मखजम् अकिञ्चनत्वं व्यनक्ति—You show poverty arising from (the performance of) the sacrifice. मखाद् यज्ञाद् जातं मखजम्. नास्ति किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चनः, तस्य भावः = अकिञ्चनत्वम्. व्यनक्ति—Pr. 3prs. s. from अञ्जू (अञ्ज्) to anoint, to manifest etc, 7 P. preceded by वि. हिमांशोः of the moon. हिमा अंशवोऽस्य इति हिमांशुः तस्य. पर्यायपीतस्य etc. It is popularly believed that during the Dark Half of a month, the gods drink in the digits of the moon one by one. (The moon is made up of ambrosia which is the food of the gods). On the Amavasya night, the moon has only one digit left to her. She then enters into the sphere of the sun and thence begins a gradual waxing of her digits.

Shl. 17. चातकोऽपि निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति—Even the chataka bird does not implore an autumnal cloud emptied of its watery contents. चातक is derived from चते to beg I A. The sense of 'अपि' is that although the water on the earth makes the chataka birds diseased, still they would not request a cloud of the autumn season. निर्गलिताम्बुगर्भम्—निर्गलितोऽम्बु एव गर्भोऽस्य तम्.

Shl. 18 तमभ्यनुयुङ्क्त—Asked him. युज् to unite 7 U is preceded by a preposition beginning or ending with a vowel. 'स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वाच्यम्.' *Cf.* 'नोद्युङ्क्ते कोऽपि धर्माय सर्वाभिप्रेतहेतवे' युज् preceded by 'अनु' means to inquire 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' Amara.

Shl. 19. स्मयविशाविवर्जिताय—स्मयस्य आवेश:, तेन विवर्जिताय free from the influence of arrogance. विचक्षणो वर्णी—The eloquent Brahmachari. To the word 'वर्ण' इनि (इन्) is added as a possessive suffix by Pan. वर्णाद् ब्रह्मचारिणि, when the word so formed means a Brahmachari. Otherwise the form would be वर्णवान्. आचचक्षे—Told. It is Past Perfect from चक्ष् to tell 2 A. which is optionally changed to 'ख्या' before लिट् terminations.

Shl. 20. स चिरायास्खलितोपचारां तां मे भक्तिमेव पुरस्ताद् अगणयत् He reckoned foremost my well-known devotion consisting of uninterrupted service. चिराय—An indeclinable: अस्खलित उपचार: परिचर्या यस्यां ताम्.

Shl. 21. निर्बन्धसंजातरुषा—By him who got angry on account of (my) persistent request. निर्बन्धेन संजाता रुट् यस्य तेन. वित्तस्य—of wealth. वित्त is an irregular formation in the sense of wealth and well-known, laid down by Pan. 'वित्तो भोगप्रत्यययो:.' The regular past Passive Participle is विन्न. विद्यापरिसंख्यया—After the number of lores. The fourteen lores are given in the following couplet :—

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तर: ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

The six auxiliary sciences (शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गति: छन्दोविचितिरित्येतै: षडङ्गो वेद उच्यते), the four Vedas Mimansa, Nyaya (Logic), Purana and Dharmashastra—these make up the number 14.

Shl. 23. द्विजराजकान्ति:—द्विजानां राजा=द्विजराज: the moon. According to the Brahmanas (the commentaries on the Vedas), the moon is considered as the King of the Brahmanas. This is the strain in which the Brahmanas usually describe things. When the Brahmana speaks of a Brahmana as presided over by अग्नि (*i.e.* आग्नेय) it simply means that a Brahmana should have the brilliance of fire or should possess other attributes of fire. Similarly

here the Brahmana should imitate his master the moon; *i.e.* should have the soothing and balming coolness of the moon.

Shl. 24. श्रुतपारदृश्वा — Who had seen the end of learning. श्रुतस्य पारं दृष्टवान्. वदान्यान्तरम् — अन्यो वदान्यः another donor. 'मां याचस्व' इति वदति इति वदान्यः. परीवादनवावतारः—A fresh rise of a scandal. See our remarks on 'अवतार' under III. 36.

Shl. 25. प्रशस्ते मदीयेऽग्न्यगारे—In my admirable fire sanctuary. प्रशस्त is P. P. P. from शंस् to praise 1 P. ममेदं = मदीयम्. The other form of the word अगार is आगार. द्वित्राणि —द्वे वा त्रीणि वा (बहुव्रीहिः).

Shl. 26. अवितथं संगरम् प्रत्यग्रहीत—Accepted his unfailing promise. विगतं तथा यस्मात् तद् वितथं तन्न भवतीति अवितथम् true, effective. संगरः — प्रतिज्ञा. It also means battle, conversation or knowledge (संवित्), and a calamity. 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः'— Amara. प्रत्यग्रहीत्—aorist from ग्रह् 9 U. preceded by प्रति. आत्तसाराम् - आत्तं सारं धनं यस्याः ताम् whose resources were drained away. सार is masculine in the sense of strength, pith and marrow, essence. It is neuter in the sense of just, water and wealth. In the sense of good, it is to be used in the gender of the word it qualifies. 'सारो बले मज्जाने च स्थिरांशे न्याय्ये च नीरे च धने च सारम् । वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति ॥' कुबेरात् कुत्सितं बेरं शरीरं यस्य तस्मात्. चकमे—Past Perfect from कम् to desire 1 A.

Shl. 27. बलाहकस्य—Of a cloud. वारीणां वाहकः=बलाहकः, a word of the पृषोदरादि class. तद्रथस्य गतिर्न विजघ्ने—The progress of his chariot was not checked. विजघ्ने is Passive Perfect from हन् to strike, to kill preceded by वि.

Shl. 28. कल्पितशस्त्रगर्भम् — कल्पितं शस्त्रं गर्भे यस्य तम् with weapons arranged in the interior. जिगीषुः —जेतुमिच्छुः ambitious of conquest.

Shl. 30. भासुरहेमराशिम् —The heap of shining gold. भासुरस्य हेम्नो राशिः तम्. भासुर is derived from भास् to shine 1 A. with the suffix घुरच् (उर). We have similarly भङ्गुर from भञ्ज् to break and मेदुर from मिद् to be oily. अभियास्यमानात् कुबेरात् from Kubera who was going to be marched against. अभि+या means to march against. दिदेश Gave. It is Past Perfect from दिश् to give 6 P.

Shl. 31. साकेतनिवासिनो जनस्य—Of people inhabiting Saketa. साकेत is the name of the capital of the Kosala Kingdom. In the Budhistic times, under King Prasenajit, the capital was shifted to Saketa. But the Lexicographer Yadava mentions साकेत as one of the names of Ayodhya. अभिनन्द्यसत्वौ-अभिनन्द्यं सत्वं ययोस्तौ of praiseworthy acts. सत्व here means व्यवसाय।

Shl. 32. वामीशतवाहितार्थम्--Who had conveyed riches by means of hundreds of mares. आनतपूर्वकायम्--आनतः कायस्य पूर्वः यस्य तम्. कायस्य पूर्वः पूर्वकायः —The forepart of the body. It is Tat purusha, but not Genitive Tat purusha. वाचम् उवाच simply means spoke. In Sanskrit, verbs do not take cognate objects. उवाच being sufficient to convey the meaning, वाचम् is a superfluity which grates upon the ears of a सहृदय (a man of poetic susceptibilities).

Shl. 33. मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा who milked his desire from the heavens. दुह् to milk is द्विकर्म्मक. In the Active, the sentence would run as यो दिवं मनीषितम् अधोक्. In the passive of roots दुह्— मुष् , the Indirect object (अकथित कर्म) is expressed by the verbal or Primary terminations.

Shl. 34. पुनरुक्तभूतम्--पुनरुक्तेन समम् · भूत means the earth and other great elements, a Pishacha, just, truth, and comparable to. 'भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः'—Vishva. ईड्यम् =स्तुत्यम् praiseworthy. It is potential participle from ईड् to praise 2 A.

Shl. 36. ब्राह्मे मुहूर्ते---At the hour presided over by Brahma. ब्रह्मा देवता अस्य इति ब्राह्मम्. सुषुवे — Past Perfect from षू (डु) (सू) 2 A. to give birth to, 3 prs. s. अजो ब्रह्मा न जायत इति.

Shl. 37. नैसर्गिकम् उन्नतत्वम्--Natural elevation. निसर्गे स्वभावे भवं नैसर्गिकम्. स्वात्कारणाद् न बिभिदे—Did not differ from his generating-cause. स्व is a सर्वनाम. It takes the स्मात् and स्मिन् terminations optionally according to Pan. 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा.'

Shl. 41. उपकार्यारचितोपचारा मार्गे निवासाः--The halts on the way during which comforts were arranged in the royal canvas-tents. वन्येतराः other than sylvan. वन्याः (वने भवाः) इतरे येषां ते. इतर is a 'सर्वनाम', but a सर्वनाम entering into a Bahuvrihi compound is no longer regarded as such. 'न बहुव्रीहौ.' Otherwise, the form would have been वन्येतरे. उद्यानविहारकल्पाः --उद्यानान्येव विहारा विहरणस्थानानि तत्सदृशाः resembling pleasurable gardens. कल्प (प्) is a Taddhita suffix.

Shl. 42. नर्मदारोधसि - On the bank of the Narmada. रोधस् neu. means a bank (तीर). विलङ्घिताध्वा--विलङ्घितोऽध्वा येन सः who had made a distance. रजोधूसरकेतु—रजसा धूसराः केतवो यस्य तत् having flags dusty on account of dust.

Shl. 43. निर्धौतदानामलगण्डभित्तिः—निर्धौते दाने ययोः ते निर्धौतदाने. अमले च ते गण्डभित्ती च= अमलगण्डभित्ती. निर्धौतदाने अमलगण्डभित्ती यस्य सः with the shining temples with their ichor completely washed off. भित्ति is here taken to mean प्रशस्त good, admirable. प्रशस्तौ गण्डौ = गण्डभित्ती. The Ganaratna Mahodadhi gives it as one of the प्रशंसावचनानि (words expressive of praise :— 'मतल्लिकोद्घमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः' Taking the word भित्ति in the ordinary sense of a wall, we may analyse the comp. as निर्धौतदानेन अमला गण्डभित्ति यस्य निर्धौत—P. P. P. from धाव् preceded by निर् 1 P. to go, to purify.

Shl. 44. वप्रक्रियां शंसन—Told of butting exercises. उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवः. नीलोर्ध्वरेखाशबलेन अश्मविकुण्ठितेन दन्तद्वयेन—By the pair of tusks blunted by stones and chequered by the vertical blue lines. नीलाभिरूर्ध्वाभिश्च रेखाभिः शबलेन.

Shl. 45. संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन—With his trunk quick in the acts of contraction and expansion. संहारविक्षेपयोर्लघुक्रिया (क्षिप्रव्यापारः) यस्य तेन. वारि लाभङ्गे—In the breaking of the bolt of the stall (वारी=गजबन्धनस्थानम्).

Shl. 47. वन्येतरानेकपदर्शनेन—At the sight of elephants other than the wild. अनेकेन (द्वाभ्याम् इत्यर्थः) पिबति इति अनेकपः. मददुर्दिनश्रीः पुनर्दिदीपे—The beautiful shower of rut again burst forth. दिदीपे—Past Perfect from दीप् 4 A. to shine.

Shl. 48. सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहम् आघ्राय—Having smelt the fragrant flow of the juice of the saptachhada trees. कटु, तिक्त and कषाय also mean fragrant. 'कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येपि प्रकीर्तिताः'—Yadava. विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः—विलङ्घित आधोरणानां तीव्रा यत्नो यैस्ते who defied the best efforts of the elephant-drivers. आधोरण is derived from धोर्ऋ to move skilfully. आधोरयन्ति इति आधोरणाः who drive skilfully *i. e.* the mahouts.

Shl. 49. छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यम्—(The camp) which was empty, the horses having run away, after breaking the chariot-tethers. छिन्ना बन्धा यैस्ते छिन्नबन्धा अत एव द्रुताः (=पलायिताः) युग्या यस्मिन् स छिन्नबन्धद्रुतयुग्यः Bahuvrihi. स चासौ शून्यश्च तम् Karmadharaya. भग्नाक्षपर्यस्तरथम्—भग्ना अक्षा येषां ते=भग्नाक्षाः, भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ता रथा यस्मिन् तम् wherein chariots had dropped down on the ground, because their axles had been broken. रामापरित्राणविहस्तयोधम्—रामाणां परित्राणे विहस्ता (=व्याकुलाः) योधा यस्मिन् तम् (बहुव्रीहिः) wherein the warriors were anxiously busy with the protection of their wives.

Shl. 50. वन्यः करी नृपतेरवध्य (= नृपतिना अवध्यः)—A wild elephant is not to be killed by a king. Except in warfare, the Indian princes were forbidden by their scriptures from killing wild elephants. Mallinatha quotes from चाक्षुष— 'लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात्। इयं हि श्रीर्यें कारणः'.

Shl. 51. विद्धमात्रः=विद्ध एव as soon as pierced, a comp. of the मयूरव्यंसकादि class. व्योमचरं वपुः—A form which is celestial. व्योम्नि चरति इति. Here with व्योम as an upapada in the sense of अधिकरण, चर to move takes the suffix ट (अ). *Cf.* Pan. चरेटः III. *2*. 16.

Shl. 52. कल्पद्रुमोत्थैः पुष्पैः—By flowers produced (or borne) by the desire-yielding tree. कल्पद्रुमात् उत्तिष्ठति इति तैः. Here क (अ) is added to स्था by Pan. सुपि स्थः. वाग्मी— An eloquent speaker. वाचोऽस्य सन्ति इति. To वाच् ग्मिनि (ग्मिन्) is affixed as a possessive suffix. संवर्धितोरःस्थलतारहारः—संवर्धिता उरःस्थले तारहारा (=स्थूलमुक्ताहाराः) येन सः who magnified the big pearls on his chest.

Shl. 53. अवलेपमूलान्मतङ्गशापात्—By the curse of Matanga incurred by my arrogance. अवलेपो मूलं यस्य तस्मात्. अवलेप means (i) pride or arrogance, (ii) pasting or besmearing and (iii) hating. 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने द्वेषणे पि च,—Vishva.

Shl. 54. शैत्यं हि यत्सा प्रकृति जलस्य it is coldness which is the natural property of water. It is one of the most quoted sentences of Kalidasa. Restoring the sentence to prose order we have यत् शैत्यं सा जलस्य प्रकृतिः. Here we notice that the genders of the correlatives यत and तत do not agree. Ordinarily the gender of तत् introduced by यत् has to conform itself to that of the word qualified by यत्. But this does not happen when prominence is to be given to the predicate. It is owing to the importance of प्रकृति, that the fem. gender is used. विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः.

Shl. 57. प्रयोगसंहारविभक्तम त्रम् — प्रयोगश्च संहारश्च इति प्रयोगसंहारौ (द्वन्द्वः) तयोः विभक्ता मन्त्रा यस्य तत् which has distinctly separate incantations for its discharge and withdrawl. गान्धर्वम् = गन्धर्वदेवताकम् presided over by a Gandharva. सखे O dear friend. The words for a friend are thus differentiated :— 'अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः ॥' बन्धु is one who cannot suffer separation ; सुहृत् is one who acts agreeably ; मित्र is one who does what one's friend does (viz. persons having a community of action are mutually friends (मित्र) and सखा is one who is dear as one's very life.

Shl. 58. तस्मात् उपच्छन्दयति मयि त्वया प्रतिषेधरौक्ष्यं न प्रयोज्यम् therefore you should not use the harshness of a refusal towards me who am requesting you. प्रतिषेध एव रौक्ष्यम् इति प्रतिषेधरौक्ष्यम् रूक्षस्य भावो रौक्ष्यम्.

Shl. 59. पय उपस्पृश्य—Having sipped (आचम्य) water. स्पृश् preceded by उप comes to mean to sip. नृसोमः=ना सोमश्चन्द्र इव moon-like man. It is Karmadharaya. नृ means man. It is declined as ना, नरौ, नरः, नरम्, नरौ, नॄन् etc.

Shl. 60. अचिन्त्यहेतु सख्यम् आसेदुषोः तयोः of them forming a friendship whose cause was inconceivable. आसेदुषोः— Perfect-participle from सद् preceded by आ इ). सख्युर्भावः सख्यम्. सौराज्यरम्यान् विदर्भान् ययौ—Went to the Berars delightful on account of good government. शोभनो राजा येषां ते (विदर्भाः) सुराजानः तेषां भावः सौराज्यम्.

Shl. 61. तस्थिवांसम standing, Perfect Participle from स्था, Acc. sing. ऊर्मिमाली— ऊर्मीणां माला अस्यास्ति इति.

Shl. 62. उपाचरत् served. चर् preceded by उप means to serve, to treat. समेतो जनः– The assembled people. आगन्तुः a newcomer, a stranger. Sometimes क (कन्) is added as a स्वार्थिक suffix and then we have the word आगन्तुकः.

Shl. 63. रघुप्रतिनिधिः = resembling Raghu. Dandi in his enumeration of words meaning 'similar,' gives प्रतिनिधि as one of them. 'कल्पदेशीयदेश्यादि प्रख्यप्रतिनिधी अपि'. प्राग्द्वार०— प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः पूर्णः कुम्भो यस्याः ताम् on the dais of the eastern door of which was placed a jar full of water. Dinakara analyses it thus :—'प्राग्द्वारं यस्याः सा प्राग्द्वारा । सा चासौ वेदिश्च । तत्र निवेशितो हेम्नः कुम्भो यस्याः सा.'

Shl. 64. स्वयंवरसमाहृतराजलोकम्— स्वयं वरणं स्वयंवरः तन्निमित्तेन समाहृतो राजलोको येन who made a large number of kings assemble for the svayamvara ceremony. कमनीयं कन्याललाम the enviable, best girl. कन्यासु ललाम=कन्याललाम. There are two words ललामन् and ललाम. भावावबोधकलुषा—भावावबोधेन कलुषा (ग्लानचेतस्का) sullen on account of the knowledge of her husband's love for another lady. Malli translates unable to understand her lover's feelings. पुरुषस्याभिप्रायपरिज्ञानेऽसमर्था.

Shl. 65. कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसम्—Him whose shoulders were pressed by the ear-ornaments. For an analysis of the comp. see commentary. उत्तरच्छदः—Upper sheet of the bed.

Shl. 66. विनिद्रः—विगता निद्रा यस्य सः, अपरधुर्यपदावलम्बी—अपरश्चासौ धुर्यश्च इति अपरधुर्यः, तस्य पदम् अवलम्बत इति you are in the place of another holder (bearer) of it. धुर् means (i) a yoke and (ii) burden. धुरं वहति=धुर्यः or धौरेयः. We affix य (त) or ढक् (एय) to धुर् in the sense indicated here.

Shl. 67. निद्रावशेन भवता पर्युत्सुकत्वमपि अनवेक्षमाणा निशि खण्डिता बालेव—Like an offended lady disregarding even her love for you (since you were) overpowered by sleep. भवता पर्युत्सुकत्वम्—Here the Instrumental is used according to Pan. 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' निद्रावशेन is a qualifying word implying reason (हेतुगर्भविशेषणम्). With the reading अनवेक्षमाणा, विनोदयति is to be interpreted as विनोदं करोति diverts herself. It is a Denominative verb from the noun विनोद.

There is another reading अनवेक्ष्यमाणा. Then the construction runs as follows :—निद्रावशेन भवता अनवेक्ष्यमाणा निशि खण्डिता बालेव पर्युत्सुकत्वं विनोदयति—Unheeded by you overpowered by sleep, she beguiles her anxiety with (the moon). Here विनोदयति = अपाकरोति, अपनयति. दिगन्तलम्बी चन्द्रः—The moon sinking in the western quarter.

Shl. 68. वल्गुना युगपद् उन्मिषितेन—By a graceful, simultaneous opening. In the sense of a place, वल्गु is neuter and and in the sense of charming (मनोज्ञ). it is used in all three genders. 'वल्गु स्थाने मनोज्ञे च वल्गु भाषितमन्यवत्' Vishva. अन्तः प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारं चक्षुः—The eye with the gentle eye-ball moving within. अन्तः प्रस्पन्दमाना परुषेतरा तारा यस्य तत्.

Shl. 69. विभातवायुः—Morning breeze. अरुणांशु भिन्नैः सरसिजैः संसृज्यते—Comes in contact with lotuses blown open by the rays of the morning sun (अरुण). सरसि जायते इति सरसिजम्. Here the case-termination of the first member is not dropped. Such a comp. is technically called अलुक् समास. संसृज्यते = संगच्छते. It is Pr. 3 prs. s. from सृज् to send forth 4 A. परगुणेन By borrowed qualities (*i. e.* qualities of others). सौरभ्यमीप्सुः —Desirous of obtaining the fragrance (of your breath). Ordinarily an agent (कर्ता) or an object (कर्म) used along with a word derived with the कृत् (Primary) suffixes takes the sixth case-terminations. 'कर्तृकर्मणोः कृति'. But this rule is sublated by the sutra 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् which means that when verbal derivatives formed with शतृ, शानच्, क्त, क्तवतु, खल्, उ, उक, तृन् and indeclinables, the genitive is not used. Hence सौरभ्यम् (a word with second case terminations which an unexpressed object takes) is used with ईप्सु derived with the krit suffix 'उ'.

Shl. 70. अधरोष्ठे लब्धपरभागतया—Heightened in its beauty (lit. having obtained excellence) by falling on the lower lip. अधरश्चासौ ओष्ठश्च इति अधरोष्ठः. In a compound, the ओ of ओतु and ओष्ठ is substituted for the final vowel of the first

member and itself, *e.g.* स्थूल+आतुः=स्थूलातुः, बिम्ब+ओष्ठ =बिम्बोष्ठः etc. परभागः—Excellence of qualities (गुणोत्कर्ष).

Shl. 71. प्रतापनिधिर्भानुर्यत्रनाक्रमते—Before the sun, the repository of radiance does not rise. क्रम् preceded by आ(ङ्) meaning the rising of a luminary, ज्योतिरुद्गमन, is conjugated in the atmanepada only. For a counter example see foot notes. आयोधनाग्रसरताम्-Some grammarians believe that in the sutra पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः which enjoins the affixing of ट अ) to सृ to move, one of the *upapadas* is meant to be 'अग्रे' and not 'अग्र'. According to them, therefore, the form अग्रसरता (अग्रसरस्य भावः) must be accepted with hesitation.

Shl. 72. उभयपक्षविनीत निद्राः—उभाभ्यां पक्षाभ्यां (पार्श्वाभ्यां) विनीता निद्रा येषां ते who have overcome sleep by turning both their sides. On the sutra, उभादुदात्तो नित्यम् V. 2. 44. Kaiyata remarks that the object of putting in the word नित्यम् is that the substitute अय (च्) ordained by the sutra is obligatory when उभ is to enter a compound. In a comp. therefore, we cannot use 'उभ' but only 'उभय'. स्तम्बेरमाः—स्तम्बे रमन्त इति elephants (lit. those who take delight in thickets. मुखरशृङ्खलकर्षिणः—Dragging the rattling chains. मुखराणि शृङ्खलानिकर्षन्ति इति. To 'मुख' we add the possessive suffix 'र' by Pan. 'खमुखकुञ्जेभ्योरः' Here मुख stands for 'sound.'

Shl. 73. वनजाक्ष ! O lotus-eyed one ! वने जले जायत इति. वनजं कमलम् a lotus. वन means water. Amara gives it as one of the equivalents for जल—'जीवनं भुवनं वनम्'. वनजे कमले इवाक्षिणी यस्य स वनजाक्षः. To अक्षि and सक्थि forming the last member of a Bahuvrihi comp., षच् (अ) is added as a *Samasanta* suffix and इ of these words is then dropped by Pan. 'यस्येति च'. वक्षोष्मणा—By the warmth of breath.

Shl. 74. विरलभक्तिम्लानिपुष्पोपहारः—Offerings of flowers which have withered and which have (therefore) become

loose in their texture. पुष्पाणाम् उपहारः = पुष्पोपहारः. म्लानश्चासौ पुष्पोपहारश्च इति म्लान॰ म्लान is 'क्तान्त' from म्लै to decay 1 P. विरलं भक्तिर्यस्य सः=विरलभक्तिः . It will not be correct to analyse as विरला भक्तिर्यस्य, for in that case, 'विरला' would not be restored to its masculine form विरल, for भक्ति is one of the प्रियादि words before which the restoration is prohibited by Pan. स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु VI. 3. 34. Hence विरलम् should be understood to have been used in the neuter according to the rule 'सामान्ये नपुंसकम् .' मञ्जुवाक्—Of a sweet tongue. स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः— स्वेषां किरणानां परिवेषस्योद्भेदेन शून्याः void of the throbbing circle of light.

Shl. 75. इत्थं विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः—By the sons of bards who thus panegyrized. To वन्द् to salute, to praise, we add (णिनि) इन् by Pan. 'आवश्यके णिनिः' उज्झिताकार—Left, from उज्झ् to give up 6 P.

Shl. 76. अञ्चिताक्षिपक्ष्मा — अञ्चितानि अक्ष्णोः पक्ष्माणि यस्य सः of graceful eyelashes. क्षितिपसमाजम् अगात् —Went to the assemblage of the kings. अगात् is aorist 3 prs. s. from इ (णु) to go. For the formation of the word समाज see sans. foot-notes.

—:o:o:o:—